АРХИВ

А. МАССЕ

ИСЛАМ

АЗӘРНӘШР • 1964

1964
1000

ССРИ ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
АСИЈА ХАЛГЛАРЫ ИНСТИТУТУ

2.95
М28

А. МАССЕ

ИСЛАМ

27958

ТАРИХИ ОЧЕРК

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ • 1964

283315

HENRI MASSÉ,

L'ISLAM, 6-e éd.,

Paris, 1952

Русҹадан тәрҹүмә едәнләри:

Ҹ. ҸАББАРОВ, А. ӘЛӘСКӘРОВ

МУГӘДДИМӘ

Синфи ҹәмиҗҗәтдә ислам дини дә дикәр динләрлә еҗни дәрәҹәдә чох мүһүм ичтимаи вә сиҗаси амилдир. Мүсәлман дин хадимләри (руһаниләри) илә бирликдә бу динин идеологлары вә тәблиғатчылары диндар мүсәлманларын дүшүнҹәсинә, ирадәси вә дуҗғуларына ән мөһкәм тә'сир көстәрмәк үчүн мүхтәлиф васитә вә үсуллара әл атырлар. Бу тә'сир, халг күтләләрини, ислам дининин јаҗылдығы капитализм вә феодализм өлкәләриндә гурулмуш ичтимаи мүнасибәтләр вә сиҗаси гурулуш илә барышдырмалыдыр.

Адәтән мүсәлман өлкәләри адланан бу өлкәләр, Асиҗа вә Африкада кениш әрази тутуб Атлантик океаны саһилиндән Һималај дағлары, Тјан-Шан вә Алтаја гәдәр узанмышдыр.

Әрәб өлкәләри, Түркиҗә, Иран, Әфганыстан вә Пакистандан башга Индонезиҗа да ислам аләминә дахилдир. Бир сыра башга дөвләтләрдә мүсәлманлар, игтисади ҹәһәтдән бә'зән чох нүфузлу, сиҗаси ҹәһәтдән исә фәал олан дини азлыг тәшкил едирләр. Авропа өлкәләриндә бу ҹүр азлыглар Албаниҗа, Југославиҗа вә Болгарыстанда вардыр. Асиҗада мүсәлманлар, һабелә Һиндистанда (45 млн.) вә ЧХР-да (10 млн.) јашаҗырлар. Бизим јашадығымыз әсрдә ислам дини тропик Африка өлкәләриндә чох күчлү јаҗылыр; бу өлкәләрә ислам дини һәлә орта әсрләрдә Мисирдән вә Мәгрибдән кечмәјә башламышды. Һал-һазырда Еритреја вә Сомали әһалисинин, демәк олар ки, һамысы мүсәлмандыр; Һәбәшистанда мүсәлманлар әһалинин 30—40%-ни тәшкил едирләр. Гәрби Африкада

АНРИ МАССЭ

ИСЛАМ

(на азербайджанском языке)

Редактору *Һ. Әлизадә.*

Рәссамы *М. Гулиҗев.*

Бәдии редактору *Р. Һүсеҗнов.* Техники редактору *Н. Нәсиров.*

Корректорлары *Һ. Зеҗналова. Н. Дағыстанлы*

Јығылмаға верилмиш 19/VI-1964-чү ил. Чапа имзаланмыш 14 XI-1964-чү ил. Кағыз форматы $84\times108^{1}/_{32}$. Физики чап вәрәги 8. Шәрти ч. в. 13,12. Учот-нәшр. вәрәги 13,8. Сифариш № 341. Тиражы 50.000. Гиҗмәти 1 м.

Азәрбаҗҹан Дөвләт Нәшриҗҗаты, Бакы, Һүсү Һаҹыҗев күчәси, № 4.

Азәрбаҗҹан ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин „Гызыл Шәрг" мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

25 милјона јахын мүсәлман вар, бунлардан 14 милјондан чоху Никеријададыр.

ССРИ-дә бүтүн дикәр динләр кими ислам дини дә кечмишин өлүб кедән галыгларындан башга бир шеј олмајыб, Орта Асијада вә Газахыстанда, Азәрбајҹанда вә Дағыстанда, һәмчинин Татарыстан вә Башгырдыстан МССР-дә јајылмышдыр. Өлкәмиздә диндар мүсәлманлар, бир гајда олараг, бүтүн совет вәтәндашлары илә бирликдә коммунизм ҹәмијјәти гуручулуғунда иштирак едирләр, мүсәлман руһанилəри исә Совет һакимијјәтинә лојал мүнасибәт бәсләјирләр. Лакин диндарларын шүурунда вә мәишәтиндә дини галыгларын мәнфи тә'сирини нәзәрә алмамаг, бу тә'сирә диггәт јетирмәмәк олмаз. Һәр бир дини әгидәни изләјәнләр (о ҹүмләдән мүсәлманлар), јалныз дини ајин вә адәтләрә әмәл етмәк үчүн бош јерә вахт сәрф етмәк дејил, белә күман едирләр ки, јер үзүндәки һәгиги һәјат, (һәгигәтдә мөвҹуд олмајан) о дүнјадакы ахирәт һәјатына һазырлыгдыр. Буна көрә дә диндар адам бүтүнлүклә өз әмәјини, јашадығы габагҹыл ҹәмијјәти даһа да инкишаф етдирмәјә һәср едә билмир. Дини бајрамлар диндарлары јарадыҹы әмәкдән ајырыр, руһанилəрә верилән гурбанлыг вә нәзирләр исә зәһмәткешләрә бә'зән чох бөјүк мадди зәрәр вурур. Гәбир үстүнә вә башга зијарәткаһлара кетмәк дә вахтын вә вәсаитин итмәсинә сәбәб олур. Бундан башга мүхтәлиф јаланчы мө'минләр, авара адамлар вә фырылдагчылар, мәсәлән, дин пәрдәси алтында кизләнмиш дәрвишләр вә вејл моллалар тез инанан садәлөвһ диндарлары бә'зән сојуб варјохларыны әлләриндән алырлар.

Икинчи дүнја мүһарибәси һәлә гуртармаздан әввәл бә'зи хариҹи мүсәлман өлкәләри империалист дөвләтләрин мүстәмләкәси вә јарыммүстәмләкәси иди. Бу мүһарибәдә ССРИ-нин гәләбә газанмасы вә ҹаһаншүмул социализм системинин әмәлә кәлмәси сијаси истиглалијјәт вә суверенитет әлдә етмәк ишиндә бир чох Шәрг өлкәләринә, о ҹүмләдән мүсәлман дөвләтләринә көмәк етди.

Асија вә Африканын мүстәгил мүсәлман дөвләтләриндә ислам дини, диндарлара көстәрилән гүввәтли тә'сир васитәси олмагда давам едир. Һакимијјәт башында дуран һаким синифләрин нүмајәндәләри, јә'ни бә'зи өлкәләрдә милли буржуазија, бә'зиләриндә исә феодаллар бу васитәдән истифадә едирләр. Мүстәмләкәчи дөвләтләрин империалист даирәләри илә әлагәсини кәсмәмиш олан иртиҹачы феодал груплар, халг күтләләрини чашдырыб алдатмаг үчүн ислам дининдән бир васитә кими истифадә едирләр. Бу мәгсәдлә, мәсәлән, ислам динини вә мүсәлман аләмини куја һәдәләјән «коммунист тәһлүкәси» һаггында, мүсәлман халгларыны куја әсарәт алтында сахламаға ҹәһд едән «совет империализми» һаггында башдан-ајаға јалан тәсәввүрләр уудурулуб ишә салыныр.

Ејни заманда бә'зи хырда буржуа мүсәлман идеолог вә дин тәблиғатчылары ислам дини һаггында тамамилә хәјали фикирләр уудуруб дејирләр ки, куја бу дин социализмин вә һәтта коммунизмин бир формасы имиш. Онлар бизим еранын VII әсриндә ислам дининин мејдана кәлмәсини бир иҹтимаи ингилаб кими көстәрмәјә ҹәһд едиб дејирләр ки, бу ингилаб нәтиҹәсиндә мүсәлман өлкәләриндә куја мүкәммәл бир иҹтимаи-игтисади гурулуш дүзәлиб бәргәрар олмуш вә бу гурулушун һеч бир дәјишиклијә еһтијаҹы јохмуш. Ислам дини һаггында бу кими јанлыш тәсәввүрләр, мүәјјән мәгсәдлә: мүсәлман зәһмәткеш күтләләринин диггәтини јајындырыб ҹәмијјәти әсаслы шәкилдә јенидән гурмаг үчүн едилән мүбаризәдән ајырмаг мәгсәди илә тәблиғ едилир.

Империалистләр Асија вә Африкада (о ҹүмләдән мүсәлман өлкәләриндә) милли азадлыг һәрәкатына гаршы мүбаризәдә чох ағыр мәғлубијјәтә уғрадыгларына көрә бу өлкәләрдә һөкмранлыг вә әсарәтин ачыг формаларындан әл чәкмәјә мәҹбурдурлар. Инди онлар, кечмиш мүстәмләкәләрдә вә асылы өлкәләрдә өз нүфузларыны сахламаг вә өз һөкмранлыгларыны јенидән бәрпа етмәк мәгсәди илә мүхтәлиф методлара әл атырлар, о ҹүмләдән ислам

 дининә инанан халглара тә'сир көстәрмәк үчүн бу диндән бир васитә кими истифадә едирләр.

Бу мәгсәдлә Гәрби Авропада вә АБШ-да бә'зи дөвләт хадимләри тез-тез ислам дининин «һимајәчиси» вә «мүдафиәчиси» ролуну ојнајырлар. Мүсәлман өлкәләриндә АБШ, Инкилтәрә, Франса вә АФР арасында кедән империалист мүбаризәсинин доғурдуғу бүтүн тәрсликләрлә јанашы олараг апарылан тәблиғатда бу дөвләтләр ислам дининин «достлары» кими гәләмә верилиб дејилир ки, бу «достлар» ислам дининә инанан халглары куја онлара һүҹум едән «тәҹавүзкар коммунизмдән» мүдафиә етмәјә һәмишә һазырдырлар.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә ислам дининин газан-

дығы бу чохтәрәфли әһәмијјәт һәмин динин кечмишинә вә индики вәзијјәтинә олан марағын кәскин шәкилдә артмасына сәбәб олмушдур. Гәрби Авропада вә АБШ-да исламшүнасларын көстәрдији елми фәалијјәтин чанланмыш олмасы буну көстәрир. Сон онииллик әрзиндә харичи исламшүнаслар вә мүсәлман Шәрг аләми тарихинин мүтәхәссисләри, ислам дини проблемләринин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш хүсуси елми конфранс вә симпозиумларда дәфәләрлә топланмышлар (мәсәлән, АБШ-дан алынмыш вәсаитлә 1953-чү илдә Лјеж вә Спа шәһәрләриндә чағырылан конфранс вә 1956-чы илдә Бордо шәһәриндә топланан симпозиум). Мүһарибәдән сонра шәргшүнасларын 1948-чи илдә Парисдә, 1951-чи илдә Истамбулда, 1954-чү илдә Кембричдә вә 1957-чи илдә Мүнхендә чағырылан бејнәлхалг конгресләриндә көрүлән ишдә исламшүнаслыг мөвзулары хејли јер тутурду. Шәргшүнасларын 1960-чы илдә Москвада чағырылмыш XXV бејнәлхалг конгресиндә «ислам» адында хүсуси бир бөлмә олмаса да, бу конгресдә дә исламшүнаслыг мөвзусунда вә буна јахын мөвзуларда охунан мә'рузәләр аз олмады.

Капиталист Гәрб өлкәләриндә исламшүнаслыг мөвзусунда нәшр едилән елми-тәдгигат әсәрләриндән башга сон заманларда хејли елми-күтләви әдәбијјат да нәшр едилир. Бу әдәбијјат онларча елә әсәрдән ибарәтдир ки, бунларын мүәллифләри өзләринә хас олан буржуа методолокијасына вә сијаси мөвгеләринә әсасланараг, ислам дининин тарихи инкишафы вә һазыркы вәзијјәти һаггында тәсәввүр вермәјә чалышырлар. Бу әсәрләрдән бә'зиләри һазыркы харичи шәргшүнаслығын бөјүк вә мәшһур нүмајәндәләри тәрәфиндән јазылмышдыр.

Исламшүнаслыға аид елми-күтләви әдәбијјат арасында проф. А. Массенин әсәри совет охучулары үчүн ән мараглы әсәр һесаб едилә биләр. Бу әсәрдә онун зәнкин конкрет мәзмуну диггәтимизи чәлб едир, чүнки о, ислам дининин јалныз догмалары, јә'ни әһкамы вә ајинләри һаггында дејил, мүсәлман һүгугу һаггында да тәсәввүр верир.

Парис университети профессору вә Парисдә чанлы Шәрг дилләри мәктәбинин кечмиш директору Анри Массе көркәмли мүасир франсыз шәргшүнаслары сырасындадыр. Массе өзүнүн әсас ихтисасына көрә ираншүнас олуб он илләрдән бәри орта әсрләрә аид (классик) Иран әдә-

бијјаты илә јени Иран әдәбијјатыны, һәмчинин Иран халгларынын мәдәнијјәтини, мәишәти вә фолклоруну өјрәнмәклә мәшғулдур. О, «Иран антолокијасыны (XI—XIX әсрләр)» тәртиб едәрәк, бөјүк Иран шаирләриндән Сә'ди, Фирдовси вә Чаминин јарадычылығыны тәдгиг етмәклә мәшғул олмуш, Иран халгынын дини әгидә вә адәтләри һаггында материал вә шифаһи халг әсәрләрини топламышдыр. Узун мүддәт ираншүнаслыг проблемләри илә мәшғул олмасы нәтичәсиндә бу тәдгигатчы, исламшүнаслыға аид мүхтәлиф мәсәләләрә јахындан тәмас етмәли олурду. Онун бу саһәдә јығдығы мә'луматын нәтичәси, билик чәһәтдән чох зәнкин вә мүхтәлиф материалын топландығы «Ислам» әсәридир. Бу әсәрин биринчи нәшри 1930-чу илдә чыхмышдыр; русчаја тәрчүмә едилмиш алтынчы нәшри исә 1952-чи илдә чап едилмишдир.

Профессор А. Массе өз методолокијасына вә әсас елми нөгтеји-нәзәринә көрә типик идеалистдир. О өзүнүн дүнјакөрүшүнә ујғун олараг тарихи шәхсијјәтләрин ролуна мүстәсна әһәмијјәт вериб, нә ичтимаи мүһитә, нә дә бу вә ја башга хадими доғурмуш дөврә лазыми диггәт јетирмир. Мәсәлән, Массе ислам дининин нечә мејдана кәлмәси проблемини шәрһ едиркән, әрәбләр арасында ислам дининдән әввәлки дини әгидәләр вә пәрәстиш һаггында, һәмчинин әрәбләрин дини тәсәввүрләри үзәриндә јаделли (јәһуди-христиан) тә'сири һаггында мараглы мә'лумат вермиш олса да, әрәб пејғәмбәри Мәһәммәди, маһијјәт е'тибары илә десәк, ислам дининин јеканә јарадычысы кими тәсвир едир. Массе ичтимаи тәһлилә сә'ј көстәрмәјә јабанчы олдуғуна көрә өз диггәтини тарихи һадисәләрин идеоложи чәһәти илә мәһдуд едир. Тә'сири исә заһири механики тә'сир кими һесаб едиб, өз тәләбатына ујғун олараг бу тә'сирә уғрајан вә ујан мүһитин тәләбатыны нәзәрә алмыр.

А. Массе өз китабында, буржуа исламшүнаслығынын ики ән көркәмли нүмајәндәсинин елми ахтарышларынын нәтичәләриндән истифадә едир. Бунлардан биринчиси мачар исламшүнас вә әрәбшүнасы Будапешт университети профессору Игнатс Голдсијердир (1850—1921) ки, бир сыра монографик әсәриндә, исламшүнаслыгда бәргәрар олмуш фикир вә көрүшләри чидди тәнгид едәрәк, исламшүнаслығын әсас проблемләрини дәриндән өјрәнмәк үчүн јени имканлар јаратмышдыр. Лакин бу мачар алими идеалист олдуғуна көрә ислам дининин тарихинә

идејаларын тәкамүлү нәзәри илә бахыб, бу идејалары ичтимаи-игтисади һадисәләрлә әлагәләндирмирди.

Икинчиси исә һолландијалы исламшүнас Христиан Снук Һүргронједир (1857—1936) ки, јалныз бөјүк алим олмаг дејил, (о заманлар Һолландија Һиндистаны адланан) Индонезијадакы мүстәмләкәчилик идарәси илә әлагәдар бир хадим иди. Бу чәһәт, онун, ислам дининә инанан мүстәмләкә халгларынын тарихи ролуну алчалдан бә'зи фикир вә мүһакимәләри үзәриндә тә'сир етмәјә билмәзди.

А. Массенин бу әсәриндә (хүсусән I фәслиндә) Бејрутда Мүгәддәс Јусиф адына католик университетинин профессору, фәал миссионер вә иезуитләр чәмијјәтинин үзвү мәшһур исламшүнас Анри Ламменсин (1862—1937) дә тә'сири көзә чарпыр. Әрәб мә'хәзләринә јахшы бәләд олуб һәр саһәдә кениш мә'луматы, һәмчинин әдәби габилијјәти олан А. Ламменс, христиан миссионерлијинин мүсәлманлыг әлејһиндәки тәмајүлләрини өз елми әсәрләриндә бөјүк усталыг вә инчәликлә јеридирди. Онун ислам дининин башланғыч дөврүнә вә Әмәвиләрин (Бәни Үмәјјәнин, 661—750) һөкмранлығы заманына һәср едилмиш тәдгигатлары, тарихи фактлары вә ичтимаи-игтисади мүнасибәтләри сон дәрәчә е'тинасызлыгла мүасирләшдирмиш олдуғуну көстәрир. Бу исә ән јени буржуа тарихшүнаслығынын иртичачы нүмајәндәләринә хас олан характерик чәһәтләрдән биридир.

Бу әсәрин мүәллифи дә А. Ламменсин билаваситә тә'сири алтында һеч бир геід-шәрт гојмадан, VI—VII әсрләрдә, ислам дининдән әввәлки Мәккә шәһәриндә, «банкларын» (сәһ. 31), «конститусијанын» (сәһ. 32) вә «тичарәт фирмаларынын» (сәһ. 33) олдуғуну билдирир; һалбуки о заманлар әрәбләр арасында ибтидаи ичма мүнасибәтләри һәлә тәзә-тәзә позулур вә синфи чәмијјәт әмәлә кәлирди. О заманын хә'али «сосиализми» һаггында мүәллифин тәсәввүрү инсанда даһа гәрибә тә'сир ојандырыр. Мәсәлән, мүәллиф тамамилә әсассыз олараг, Гуранын намаз гылмаг вә сәдәгә—еһсан вермәк әмриндә «сосиалист тәмајүлләри» олдуғуну (сәһ. 35) көрүр. Китабын мүәллифи маһијјәт е'тибары илә, һәр бир үсјандан вә һәтта һәр бир гијамдан бәһс едиркән «ингилаб» сөзүнү ишләдәрәк, итаәт алтына алынмыш әһалинин верки чәһәтдән истисмарынын күчләнмәсини (сәһ. 77) вә ја мүсәлман истилачыларынын мүхтәлиф јаделли идејалар вә

тә'сисләрлә тәмас етмәләрини «ичтимаи ингилаб» һесаб едир. Китабда Исмаилиләрин вә Фатимиләрин (сәһ. 167—169) «сосиализми» (һеч бир факт илә тәсдиг олунмадығына көрә) тамамилә мәзмунсуздур. Гәрмәтиләр бу әсәрдә «бајағы коммунистләр» кими көстәрилмишдир (сәһ. 168). Һәгигәтдә исә бу тәригәтчиләр, бүтүн ичма үзвләринин бирликдә гул саһиби олдуглары мәрһәләсиндә ичма гурулушуну бәрпа етмәк истәјирдиләр. Демәк лазымдыр ки, ичтимаи терминләрин белә јерсиз вә лүзумсуз ишләдилмәси мүасир буржуа тарихшүнаслығынын бир чох нүмајәндәләринә хас олан бир һәрәкәтдир; одур ки, мүәллиф дә бу чүр һәрәкәт етмәклә, анчаг бу елми модаја өз борчуну өдәмиш олур. Һәмин әсәрдә бу кими терминләрин ишләдилмиш олмасы совет охучусуну нә тәшвишә сала биләр, нә дә чашдыра биләр, чүнки бу терминләрин алтында һеч бир конкрет мәзмун јохдур. Һәмчинин мүәллиф «вәтәндаш мүһарибәси» дедикдә буну феодаллар арасында кедән дахили мүбаризә кими баша дүшүр.

Мүәллифин әсәриндә, мүасир буржуа шәргшүнаслығында кениш јајылмыш әсассыз вә елмә зидд олан иргчилик фикирләринин бә'зи хүсуси тәзаһүрләринә дә тәсадүф едилир ки, буна даһа артыг чиддијјәтлә јанашмаг лазымдыр. Бу иргчилик фикирләринин көкү, бир чох харичи буржуа шәргшүнасларынын, хүсусән франсыз шәргшүнасларынын нәзәриндә индијә гәдәр рәғбәтли вә һәтта мө'тәбәр олан Е. Ренанын (1823—1892) вә Ж. Гобинонун (1816—1882) әсәрләринә кедиб чыхыр. Ады чәкилән ики мүәллифин олдугча кобуд иргчилик көрүш вә мүһакимәләри шәргшүнаслар тәрәфиндән чохдан рәдд едилмишсә дә, буржуа елми әдәбијјаты илә публисист әдәбијјатында һәлә тамамилә арадан галдырылмамышдыр. Биз буну һәмин әсәрдә дә мүшаһидә едирик, чүнки мүәллиф өз әсәринин бә'зи јерләриндә «ариләр дүһасыны» вә ја «Һинд-Авропа дүһасыны» нәзәрә чарпдырмаға мејл көстәрир вә белә көрүнүр ки, бәшәријјәтин инкишафы тарихиндә бу «дүһанын» хүсуси хидмәтләри олдуғуну вә әсас рол ојнадығыны она иснад едир. Мүәллифин ишләтдији бир ифадәни: «сами дүһасына гаршы ариләрин эксүл-әмәли» (сәһ. 63) ифадәсини һеч дә ики ирг вә ја миллләтин мүбаризәси кими дејил, Иран халгларынын јаделли әрәб һөкмранлығына гаршы азадлыг

һәрәкаты кими баша дүшмәк лазымдыр. Еjни дәрәчәдә мүәллифин ишләтдиjи «Һинд-Авропа дуһасынын сарсылмазлығы» (сәһ. 217) ифадәси Иран халгынын шәхсиндә мәшрут вә нисбидир вә һәр һалда бир чох башга халгларын етник мәтанәтиндән һеч бир шеjлә фәргләнмир. Нәһаjәт, сами халгларынын «пеjғәмбәрлиjә» хүсуси «меjл көстәрдиjини» (сәһ. 153) бу халглара иснад етмәк тамамилә әсассыз бир фикирдир. Мә'лумдур ки, пеjғәмбәрләр вә онларын чох һиссәси бир тәк јәһудиләр вә әрәбләр арасындан чыхмамышдыр: иранлылар, һиндлиләр, чинлиләр вә башга халглар арасындан чыхан пеjғәмбәрләр дә чох олмушдур. Иранлыларын (ари олмаг е'тибары илә) әрәбләрдән (сами олмаг е'тибары илә) ағыл чәһәтдән куjа шәксиз үстүн олдуглары һаггындакы тәсәввүр, әлбәттә, ачыгдан-ачыға әсассыздыр вә елми шәргшүнаслыг тәрәфиндән чохдан рәдд едилмишдир. Иран илә Туран арасында куjа гәдимдән рәгабәт олдуғу һаггындакы тәсәввүр дә (сәһ. 69, 210—211) еjни дәрәчәдә көһнәлмиш вә елмә зидд олан бир шеjдир. Һәм гәдимдә, һәм дә орта әсрләрдә иранлылар илә түркләр арасында бир тәк силаһлы мүбаризә деjил, игтисадиjjатын вә мәдәниjjәтин инкишафына көмәк етмиш динч әмәкдашлыг вә һәртәрәфли гаршылыглы тә'сир дә мүшаһидә олунмушдур. Шимали Африка бәрбәрләринин дини јениликләрә меjл көстәрмәләринин куjа анадангәлмә бир шеj олдуғу (сәһ. 65) вә Шимали Африка әһалисинин јер дәjишдирмәjә сә'j етдиjи (сәһ. 66) һаггында мүәллифин тәсәввүрләри дә еjни дәрәчәдә әсассыздыр. Һәгигәтдә исә бәрбәр күтләләринин мүхтәлиф дини тәригәт нәзәриjјәләринә меjл көстәрмәләри, онларын јаделли һөкмранлыг вә синфи зүлмә гаршы етдикләри мүбаризәнин идеоложи ифадәсини тәшкил едирди. Нәһаjәт, бу чәһәти дә геjд етмәк олар ки, мүәллиф һәр бир ичтимаи групдан бәһс едиркән «партиjа» сөзүнү ишләдир, «либерализми» исә клерикализмә вә jа дар мө'минлиjә әкс олан бир шеj һесаб едир (сәһ. 37, 43, 60, 63).

Һәмчинин, нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, А. Массе өз әсәринин бә'зи јерләриндә мүсәлман дини әфсанәләринин мәзмунуну шәрһ едиркән, адәтән тарихи фактларын вә реал һадисәләрин тәсвириндә ишләдилән әдәби үсуллардан истифадә едир. Нәһаjәт, бу әсәрин нөгсанлары сырасында онун хроноложи мәһдудлуғуну көстәрмәк олар: мүәллиф ислам дини тарихинин шәрһини феодализм дөврү илә баша чатдырыб јени вә ән јени дөврдә, jә'ни бир сыра мүсәлман өлкәләриндә капиталист мүнасибәтләри гурулмаға башладығы заманларда ислам дининдә әмәлә кәлән дәjишикликләр һаггында, демәк олар ки, һеч бир мә'лумат вермир.

А. Массенин китабынын русча тәрчүмәсиндә сәһифәалты геjдләр, көстәричиләр вә терминолокиjа сөзлүjү вардыр. Китаб русчаjа тәрчүмә едиләркән, Гурандан верилмиш бүтүн ситатлар Г. С. Саблуковун тәрчүмәсиндән көтүрүлмүшдүр.

Үмид етмәк олар ки, бөjүк франсыз шәргшүнасынын, билик чәһәтдән дәjәрли вә конкрет материал верән вә русчаjа тәрчүмә едилиб нәшр олунан бу китабы шәргшүнаслыг проблемләри илә марагланан охучуларымыз үчүн фаjдалы олачагдыр.

J. А. Белjаjев

АЗӘРБАЈҸАНҸА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Ислам дини вә тәригәтләри һаггында индијә гәдәр нәшр олунан елми-күтләви әдәбијјат ичәрисиндә проф. А. Массенин «Ислам» әсәри Азәрбајҹан охучулары үчүн чох мараглы бир әсәр сајыла биләр. Әсәр зәнкин вә конкрет материаллара әсасланмышдыр. Әсәрдә ислам дининин мәншәјиндән, бунда тарих бојунча мүхтәлиф мәзһәб вә тәригәтләрин, дини ҹәмијјәтләрин әмәлә кәлмәсиндән, әввәлҹә Әрәбистан јарымадасындан, сонра да Мәракешдән Индонезијаја гәдәр бөјүк бир әразидә јашајан ајры-ајры гәбилә, тајфа вә халгларын тарихиндән кәтириләп фактлар диггәти ҹәлб едир. Мүәллиф ислам дининин әһкамы, мәрасим вә ајинләри һаггында әтрафлы мә'лумат вермәклә бәрабәр, шәриәт һүгугшүнаслығы һаггында да охучуја лазыми тәсәввүр верир. Лакин өз дүнјакөрүшүнә көрә идеалист олан А. Массе бүтүн әсәри бојунча тарихи шәхсијјәтләрдән данышаркән, бу вә ја башга дөвләт вә јахуд дин хадимини доғурмуш олан дөврә лазыми диггәт јетирмир, һәмин шәхсләрин ролуна һәддән артыг гијмәт верир, бә'зән дә өз халис идеалист нөгтеји-нәзәрини тәлгин етмәјә ҹәһд көстәрир.

«Ислам» әсәринин Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәсиндә бир сыра чәтинликләр гаршыја чыхмышдыр. Әсәрин ахырында верилән вә үч јүзә јахын сөзү әһатә едән терминолокија сөзлүјүндә башлыҹа олараг дини терминләр шәрһ едилмишдир. Әксәријјәти дилимизин лүғәт тәркибиндән чыхмыш вә мә'насы унудулмуш олан бу терминләри шәрһ едәркән бә'зән орикиналдан фәргли олараг әлавә мә'лумат вермәк, һабелә «дини е'тигада көрә» сөзләрини әлавә етмәк лазым кәлмишдир. Бу һиссәдә јанлыш транскрипсија нәтиҹәсиндә орикиналдакы бә'зи хәталар тәсһиһ едилмишдир. Мәсәлән, «шәһид» сөзү куја «шаһид» мә'насыны да ифадә едирмиш (бах: русча, сәһ. 213), «гәдир бајрамы» мә'насында «идәл-гәдир» јанлыш олараг «ид аль-газир» кетмишдир (бах: русча, сәһ. 140, 204).

Әсәрин ад көстәриҹисиндә тарихи вә ја әфсанәви шәхсләрин, тәригәт вә мәзһәбләрин, бунларын башчыларынын, һабелә ајры-ајры сүлаләләрин дөрд јүзә јахын ады верилмишдир. Әксәријјәти әрәб мәншәли сөзләрдән тәшәккүл тапмыш бу адларын хејли һиссәси әрәбчәдән франсызчаја, сонра да русчаја тәрҹүмә просесиндә мүәјјән гәдәр дәјишилмиш вә бә'зиләри, һәтта танынмаз дәрәҹәдә башга шәклә дүшмүшдүр. Бунлары дәгигләшдирмәк үчүн рус, әрәб, фарс, түрк вә с. дилләрдә бир сыра арајыш материалларына, мүхтәлиф енсиклопедија, фәрһәнк вә гамуслара мүраҹиәт едилмишдир, чүнки «Ислам» әсәриндәки транскрипсијалар ад вә терминләри әслиндә олдуғу кими вермәјә көмәк етмир. Мәсәлән, тәркибиндә **а, е, г, к, х, о, у** һәрфләри олан адларда тәһрифә јол вермәмәк, бир шәхс әвәзиндә башгасыны көстәрмәмәк үчүн шәхс, сүлалә вә с. адларыны дүрүст мүәјјәнләшдирмәк лазым иди. Мәсәлән, орикиналда верилән Ашари, Хамдан Кармат, Буиды, Бакыллани, Агар, Кахтан, Аршакиды, Альморавиды, Альмохады адларынын әсли Әш'әри, Һәмдан Гәрмәти, Бувејһиләр, Баклани, Һаҹәр, Гәһтан, Әшканиләр, Әлмурабитиләр, Әлмүвәһһидиләр олдуғу мүәјјән едилдикдән сонра, араларындакы фәрг бариз шәкилдә көзә чарпыр. Бә'зи сүлалә (хүсусилә Чинкизхан нәслиндән оланларын) адларынын әсли илә орикиналдакы вариант арасында бөјүк фәрг олдуғуна көрә, бунларын һәр икиси тәрҹүмәдә сахланылмышдыр; мәс.: Мунке (Мәнкугаан), Укедеј (Октагаан), Хубилај (Гүбләгаан) вә с.

Әсәрин ҹоғрафи көстәриҹисиндә 350-дән артыг мүхтәлиф өлкә, әјаләт, шәһәр, даг, тәпә вә чај адлары верилир. Бунларын әсил адларыны аз-чох дүрүстләшдирдикдән сонра, әдәбијјатда бу адларын бә'зисинин вахты илә

ики чүр ишләндијини нәзәрә алараг бирини мө'тәризәдә көстәрмәји мәгсәдәујғун билдик; мәс.: Дәмәшг (Шам), Әдирнә (Адрианопол), Ефиопија (Һәбәшистан), Ктесифон (Мәдаин), Месопотамија (Бејнәннәһрејн) вә и. а.

Һ. Әлизадә.

I Фәсил

ИСЛАМ ДИНИНИН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ

Һазырда јашадығымыз күнләрдә 240 милјондан артыг инсанын е'тигад едиб инандығы ислам дининин[1] башланғычы, Әрәбистанда Мәһәммәдин бу дини тәблиғ етмәјә башладығы б. е.-нын VII әсринә аиддир. Бу бөјүк адамын тәрчүмеји-һалыны шәрһ етмәјә башламаздан әввәл Әрәбистан јарымадасынын вә онун әһалисинин мүһүм хүсусијјәтләри үзәриндә дајанмаг лазымдыр. Бу араштырма бизи гане едәр ки, Әрәбистан һеч дә мәғрур бир јалнызлыг ичиндә гапаныб галмаға маил олмајараг харичи тә'сирләр үчүн чох гәдимдән ачыг олмушду вә демәли, Мәһәммәдин етдији дини вә сијаси ингилаб үчүн лазым олан зәмин мүвафиг шәраитдә һазырланмышды.

Әрәбистан. Әрәбләрин «Чәзирәт-үл-әрәб», јә'ни «Әрәб јарымадасы» (гысалдылмыш шәкилдә «Әл-Чәзирә»[2]), иранлылар илә түркләрин исә «Әрәбистан» адландырдыглары бу өлкә, гәрбдән вә чәнубдан вулканик дағларла әһатә едилиб Иран көрфәзинә вә Фәрат чаjы вадисинә аз-аз ениши олан јајладан ибарәтдир. Әрәбистан өз әразисинин бөјүклүјүнә көрә Авропанын тәхминән дөрддә бир һиссәсинә бәрабәрдир. Әрәбистаны, тәбии шәраитинә көрә ики һиссәјә бөлүрләр: Тиһамә (саһилә јахын рајонлар), Нәчд (сәһралар илә әһатә олунмуш мәркәзи јајла).

---

[1] Даһа дәгиг мә'лумата көрә јашадығымыз әсрин ортасына доғру мүсәлманларын сајы 365 млн-дан артыг иди бах: *L Massignon, Annuaire du Mo[illegible] musulman*. Paris 1955).

[2] Әрәбчә «чәзирә» сөзүнүн мә'насы «ада» демәкдир; орта әсрләрдәки әрәб чоғрафијачыларынын анлајышына көрә һәр тәрәфдән су илә, јә'ни дәниз вә ја чајларла әһатә олунмуш торпаг (гуру) парчасы чәзирәдир.

Гәрби Әрәбистана ики әсас саһә дахилдир: Һичаз вә Јәмән. Һичаз («манеә»), Гырмызы дәниз илә дағлар арасында Сина јарымадасындан Мәккәнин чәнубундакы саһәјә гәдәр узанан саһил зонасыдыр. Гәдимдә Һичазын ән шимал һиссәсиндә (Синадан Тәбук шәһәринә гәдәр), јохсул вә гураглыг јердә јашајан нәбатиләр бу јерләрдә тичарәти өз әлләринә алмышдылар. Гырмызы дәниз саһили бојунча Әгәбә көрфәзиндән башлајан тәк бир јол (бу јолун нә гәдәр мүһүм олдуғуну ирәлидә көрәчәјик) бир нечә кичик мөвсүм чајынын ахарыны кәсиб кечәрәк, Мәдинә шәһәринә тәрәф кедир. Јәсриб (сонралар Мәдинә) шәһәри ики һаррә (лава басмыш сәһра) арасында гәдимдән бечәрилән мүнбит торпаглар (бурада әсас битки хурма ағачы иди) үзәриндә јерләшир. Мәдинә шәһәриндән шималда јүксәлән Оһуд дағы Мәһәммәдин илк вурушмаларындан биринин олдуғу јердир. Мәдинәдән Мәккәјә ики күнә кетмәк олар. Мәккәдән чәнубда дағлар арасында јерләшән Таиф, гәдимдә чох тәрәгги етмиш бир шәһәр иди, инди исә Мәккә әһалиси үчүн јајлаг олмушдур. Бурада Авропа биткиләри јетишир. Һичаз илә Јәмән сәрһәдиндә дағ силсиләси кенишләнир: Һичазын ән мүнбит шәрг һиссәсиндә (Сәрат) јашајан гәһтан гәбиләси бүтүн Јәмән гәбиләләринин улу бабасы сајылыр.

«Сағ тәрәфдәки өлкә» мә'насына кәлән Јәмән, јә'ни Чәнуби Әрәбистан вә ја «хошбәхт» өлкә («Хошбәхт Әрәбистан») һәмишә өз сәрвәти вә торпағынын мүнбитлији илә шөһрәт газанмышдыр (әсас биткиси гәһвәдир). Бу өлкәнин сајсыз-һесабсыз харабалары тарихи кечмишинин чох парлаг олдуғуну көстәрир; бу парлаг кечмишин сон изләри өлкәнин гәдим пајтахты Сән'а шәһәриндә индијәдәк мүһафизә олунмушдур. Нибур вә Форскалдан сонра Јәмәни тәдгиг едән франсызлардан Арно вә Жозеф Галеви, демәк олар ки, гәһрәманчасына сәјаһәт етмишләр, даһа сонра исә Ландберг, башлыча олараг өлкәнин чәнуб тәрәфләрини тәсвир етмишдир[3].

[3] Нибур Карстен (1733—1815)—данимаркалы сәјјаһ вә тәдгигатчыдыр: 1763-чү илдә Чәнуби Әрәбистана сәфәр едән елми експедисијала иштирак етмиш Нибур «Әрәбистанын тәсвири» адлы китабын мүәллифидир. Форскал—Чәнуби Әрәбистан сәфәриндә һәмин елми експедисијада иштирак емтиш данимаркалы натуралистдир (тәбиәтчидир). Галеви (вә ја Алеви) Жозеф (1827—1917). Арно, Томас Жозеф—франсыз һәкимидир, 1843-чү илдә Јәмәнә сәјаһәт едиб орада Мәариб харабаларыны кәшф етмишдир.

Әрәбистанын «бухур саһили» (бухур әлдә едилән ағачы бечәрмәк иши чох тәнәззүл едиб арадан галхыр) дејилән чәнуб саһили Һәзрәмут адланыр. Шырым-шырым вадиләрин бир-бирини кәсдији бу дағлыг өлкә сәһралар илә әһатә олундуғундан бу јерләрин әһалиси, бир иш ахтарыб газанч әлдә едә билмәк үчүн өз вәтәнини һеч һејфсиләнмәдән тәрк едир. Јәмәндә олдуғу кими бурада да чохлу гәдим харабалара раст кәлмәк олур. Шәргдә јерләшән Меһрә саһәси, меһари адланан дәвә чинси илә шөһрәт газанмышдыр.

Чәнуб-шәргдә јерләшән Умман да дағлыг өлкә олуб, торпағы чох мүнбитдир; бу өлкәнин бүтүн саһил бојунда бир чох лиман јерләшир. Дәнизчилик тарихиндә адлары јазылмыш әрәб дәниз јолу бәләдчиләри бурадан чыхмышлар. Мәсгәт шәһәри, бир әрәб чоғрафијачысынын «Чин гапысы» адландырдығы гәдим Соһар шәһәринин әвәзиндә бу өлкәнин пајтахты олмушдур.

27958

Нәһајәт, Иран көрфәзи саһил бојунча узанан аранлыг Бәһрејн өлкәси инди јашадығымыз күнләрдә Лаһса (Әлһәсә) адланыр; дәниз гулдурлары вә инчи овчуларынын јашадығы бу өлкәнин хурма ағачы сәрвәтләри дилләрдә зәрби-мәсәл олмушдур. Бу өлкә Гәрби Әрәбистандан чох кениш сәһраларла: чәнубдан Дәһна сәһрасы, шималдан исә Нефуд сәһрасы илә ајрылмышдыр. Әразиси Франсадан ики гат артыг олан Дәһна сәһрасында (гумунун рәнкинә көрә «Гырмызы Дәһнада») су һеч јохдур, лакин гышда јаған күчлү јағышлардан сонра бурада јашыллыг әмәлә кәлиб көј от битир. О заман бәдәвиләр (отураг һалда јашајан «һәзәр» адамларына әкс олараг, «бадијәдә», јә'ни сәһрада јашајан көчәри адамлар) өз һејван сүрүләри илә бирликдә бу јерләрә көчүб үч-дөрд ај орада јашајырлар, чүнки ширәли көј от һејван сүрүләрини ачлыг вә сусузлугдан горујур. Истиләр башландыгда бәдәвиләр бу јерләрдән чыхыб кетмәјә мәчбур олур вә сәһранын кәнарларына (сәрһәдинә) гајыдырлар. Нәчдин шималында јерләшмиш мәркәзи јајланы кәсиб кечән Вади Руммә чөкәклијинин бә'зи јерләриндә јердән су чыхыр. Бу саһә, һәр чәһәтдән Дәһна чөлүнә охшајан Нефуд сәһрасыдыр (Нефуд әрәбчә гум тәпәси мә'насында ишләдилән «нефд» сөзүнүн чәм шәклидир); бир мөвсүм әрзиндә көј от бу сәһрада каһ бөјүк чөкәкликләр, каһ да бир гаја әтрафында галаглар әмәлә кәтирән гырмызы гумун үстүнү өртүр. Даһа шималда јерләшән Сурија сәһрасын-

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республикасы
КИТАБХАНАСЫ

да јағыш селләринин ачдығы шырым-шырым ахарлар вар; Фәрат чајына гәдәр узанан бу сәһранын бә'зи рајонларында торпаг һеч мәһсул вермир.

Әрәб гәбиләләри. Көрдүјүмүз кими, көчәриләр вә ја, даһа доғрусу, јарымкөчәриләр өз һејван сүрүләри илә: бирһүркүчлү дәвәләри, гојун-кечиләри илә бирликдә вахташыры бу сәһралара кәлирләр. «Көчәриләрин дәвә сүдү олмаса, онларын јарысы сусузлугдан һәлак олуб кедәр» (Ламменс). Сәһрада ат бир зинәт кимидир, демәк олар, ағла кәтирилә билмәјән бир һејвандыр; ахы ата арпа вә су вермәк лазымдыр; одур ки, ат Нәчд вә Јәмәндә јетишдирилир. Бәдәвиләр өлкәнин саһил рајонларында сахланылыб ишләдилән ешшәкләрә нифрәт көзү илә бахырлар.

Сонракы нәсилләри ислам гошунуну тәшкил едән һәмин бәдәвиләр нечә төрәмишләр? Гәбилә тәшкилаты һәмишә онларын муәјјән ганунлара әмәл етмәләрини тәләб едирди; тотемизмин, бу гәбилә тәшкилатына хас олуболмадығы индијә гәдәр ајдынлашдырылмамышдыр. Гәбиләнин әсас нүвәси, оғлан ушағы чох олан аиләдән ибарәт иди; белә бир аилә башга аиләләри өз башчысынын (шејхин) һөрмәт вә е'тибарыны гәбул етмәјә вә онун әтрафында бирләшмәјә мәчбур едирди. Бир тәгсири олдуғу вә ја бир чинајәт етдији үчүн гәбиләдән кәнар едилән адам, башга бир гәбиләнин һимајәси алтына кечә билмәсә, демәк олар ки, чарәсиз вәзијјәтдә наәлач галырды (Мәһәммәдин һәјатында да белә бир ан олмушду). Гәбиләдә гадынлар, шәһәрли гадынлара нисбәтән даһа азад јашајырдылар, лакин бүтүн ев иши онларын өһдәсиндә иди. Кишиләр малдарлыг, овчулуг вә алыш-веришлә, һәмчинин басгынчылыгла мәшғул олурдулар. Ән гәдим заманлардан мә'лум олан бу басгынлар (гәзвә вә ја рәззу) гоншу гәбиләјә сүр'әтлә һүчум едиб мал-гараны, бир чох һалларда исә һәтта гадын вә ушаглары гачыртмагдан вә сонра онлары азад етмәк үчүн пул алмагдан ибарәт иди. Бу кими басгынларда һәр васитә илә чалышырдылар ки, ган төкүлмәсинә јол верилмәсин, чүнки ган төкүлмәси чох чидди нәтичәләр верә биләрди.[1] Бәдәвиләрин гәнимәт әлә кечирмәкдән дујдуглары бу анаданкәлмә зәвг, онлары сәһраја јахын јерләрдә јашајанлар үчүн чох тәһлүкәли едирди. Гәдимдә белә иди,

[1] Адәтән ганлылыгла, ганлы дүшмән олмагла нәтичәләнирди.

инди јашадығымыз күнләрдә дә вәзијјәт беләдир. Басгын нәтичәсиндә әлә кечирилән гәнимәтдән башга, бәдәвиләрин әсас кәлир мәнбәләриндән бири, әввәлләрдә олдуғу кими инди дә, һимајәчилик һаггыдыр, јә'ни өтүрүб јола салдыглары вә бә'зән дәвә илә тәчһиз етдикләри карванлардан алдыглары рүсумат веркисидир. Шәһәрлиләр дә гәбиләнин әразисиндән кечмәк үчүн («гардашлыг» һаггы) пул вермәли идиләр. Јол әтрафында јашајан әһали дә бәдәвиләрә мүгавимәт көстәриб онлары дәф едә билмәдији һалда бач вермәли иди. Арадан бир мүддәт кечәндән сонра бәдәвиләр отураг әһалинин бечәриб истифадә етдији бә'зи торпаглары јенә дә сәһра һалына салмышдылар (бу вәзијјәт, мәсәлән, Ирагда мүшаһидә едилмишдир).

Төвратда (Библијада) белә рәвајәт едилир ки, әрәбләр Ибраһимин нәслиндән төрәмишләр: шималда јашајан әрәбләрин улу бабасы Исмаил, чәнубда јашајанларынкы исә Гәһтан олмушдур. Һазырда әрәбләр арасында һагигәтдә мөвчуд олан гәбилә бөлкүсүнә көрә, әрәбләр шималдакы гәбиләләр (низариләр вә ја мәаддиләр) илә чәнубдакы гәбиләләрә (јәмәниләр) ајрылыр ки, бу да јухарыдакы рәвајәтә ујғундур. Бу бөлкү тамамилә дүзкүн ола билмәз, чүнки хүсусән јәмәниләр арасында мүһачирәтләр олурду; бу мүһачирәтләрә исә гураглыг, бәлкә дә, торпағын кетдикчә даһа чох гурумасы вә бунун нәтичәсиндә иглимин дәјишилмәси сәбәб олурду. Көрүнүр, сујун чатышмазлығы јәмәниләри өз өлкәләрини бурахыб башга јерә көчмәјә мәчбур етмишди, нечә ки, буна әкс олан бир сәбәб үзүндән, јә'ни күчлү јағышларын шиддәт етмәси нәтичәсиндә Мајја гәбиләләри Гватемаланы тәрк едиб Јукатана (Јунтингтона) көчмүшдүләр. Ирәлидә көрәчәјик ки, бу мүһачирәтләрин игтисади сәбәбләрдән доғдуғуну күман етмәк олар. Һәр һалда бу мүһачирәтләри шималда вә чәнубдакы әһали арасында әмәлә кәлиб, Мәһәммәд сағ икән Мәккә әһалиси (низариләр) илә Мәдинә әһалиси арасында мөвчуд олан зиддијјәтин әсас амили һесаб етмәк олар.

Шималдакы гәбиләләр өз адларыны әфсанәви улу бабаларындан (Низар вә ја Мәад) алыб ики әсас групa бөлүнүр: рәбиә вә мозар; ислам дини һәлә мејдана кәлмәздән әввәл Ирага көчән бу ики групун хатирәси Фәрат чајы һөвзәсиндә Дијар-Рәбиә вә Дијар-Мозар дејилән јерләрин адларында индијә гәдәр галмышдыр. Бу ики

групдан бир чох гәбилә төрәмишдир; бу гәбиләләрдән бири индијәдәк Мәккәнин јахынлығында јашајан гүрејш гәбиләсидир ки, Мәһәммәд дә бу гәбиләјә мәнсубдур.

Чәнубда гәһтан групу (бу груп гәбиләләриндән биринин ады индијәдәк гәптандыр) һимјәр вә гәплан групларына бөлүнүр. Гәһлан гәбилә групундан төрәмиш дикәр гәбиләләр арасында ләхм, киндә вә гәссан гәбиләләри дә вардыр.

Бу гәбилә груплары, һәгигәтән, Әрәбистаны тарих сәһифәләринә кечирмишләр.

Чәнуби Әрәбистан падшаһлыглары. Бизим ерадан әввәл III минилликдән башлајараг, Бабил китабәләриндә Маган падшаһлығынын адына тәсадүф едилир. Бу ад алтында баша дүшүлән саһә, бәлкә дә, бүтүн Чәнуби Әрәбистаны әһатә едән Мәан (вә ја Мәин) падшаһлығыдыр. Јенә дә һәмин китабәләрдә Мәлуһ падшаһлығы адына тәсадүф едилир ки, бу да әмаләгә гәбиләләринин гурдуғу Әмалик падшаһлығы ола биләр.

Халис әрәб абидәләри даһа сонракы замана аиддир. Чәнуби Әрәбистанын ән гәдим китабәләринин үстүндәки тарих б. е.-дан әввәл 800-чү или көстәрир; бу китабәләр диалект чәһәтдән ики бөјүк група ајрылыр: биринчиси, Ж. Галевинин Сән'а рајонунда, Глазерин исә Гәтәбан рајонунда топладығы Мәан падшаһларынын китабәләри вә икинчиси, Сәба падшаһларынын китабәләри. Ән гәдим Сәба китабәләринин тарихи сонунчу Мәан китабәләринин тарихинә ујғундур. Чәнуби Әрәбистан тарихиндә үч бөјүк падшаһлығын ады чәкилә биләр: Мәан, Сәба вә Һимјәр падшаһлыглары (классик мүәллифләрин ән'әнәсини давам етдирән һомериләр).

Чәнуби Әрәбистандакы бу падшаһлыглар өз инкишафларыны бурадакы торпағын зәнкинлијинә («әтријјат өлкәси» олмасына), һәмчинин Һиндистандан Сурријаја кедән тичарәт јолунун Әрәбистан саһилләри бојундан кечмәсинә борчлудурлар. Тәнәззүл дөврү, дәниз сәјјаһларынын әлдә етдикләри мүвәффәгијјәтләр нәтичәсиндә Һинд океаны илә Гырмызы дәниздән кечән тичарәт јолу[5] ачылыб ишә салындығы замандан е'тибарән башланды. Бурада изләри тапылыб ашкара чыхарылан вә өлкәјә бәрәкәт верән сүн'и суварма системи дә, бәлкә бу сәбәбә

[5] Бу тичарәт јолу б. е.-дан әввәл I әсрдә ачылыб ишә салынмышды.

көрә тәнәззүл етмишдир. Ола билсин ки, јухарыда гејд едилән мүһачирәтләрин сәбәби мәһз бу јерләрин амансыз вә бош галмасындадыр; одур ки, бу мүһачирәтләрин сәбәбини бир тәк иглим шәраитинин дәјишилмәсиндә көрмәк олмаз.

Бундан башга Гырмызы дәниз саһилләриндә јашамыш һимјәриләр һәбәшиләрин даими һүчумларына уғрајырдылар. Самиләрин Һәбәшистана етдикләри мүһачирәтин башланғыч тарихи дүрүст мүәјјән едилмәмишдир, чох еһтимал, бу мүһачирәт б. е.-дан әввәл V әсрдә башланмышдыр. Һимјәр падшаһлығындан бир аз әввәл әмәлә кәлиб Аксум сүлаләси тәрәфиндән тә'сис олунан вә чох шиддәтли сијаси чәкишмәләрә бахмајараг, бу күнә гәдәр дуран Һәбәшистан падшаһлығы бу мүһачирәт нәтичәсиндә тәшкил едилмишдир. Бизим еранын V әсринин ахырларында Һимјәр падшаһлығында һәм јәһудилик, һәм дә христианлыг јајылмышды. Јәһуди нинә инанан падшаһ өзүнүн христиан тәбәәләрини тә'гиб едирди, онлар исә тәсвир олунан бу һадисәләрдән һәлә јүз ил әввәл дөндәрилиб христиан едилән аксумлулардан көмәк ахтарырдылар. Аксумлулар өз сијаси нијјәтләрини һәјата кечирмәк фүрсәтини әлдән гачыртмадылар: онлар бир заманлар мүһачирәт етдикләри Јәмәнә һүчум едиб бу өлкәни истила етдиләр. Һәбәшистан падшаһынын чанишинләри бу өлкәни идарә етмәјә башладылар. Бу вәзијјәт о вахта гәдәр давам етди ки, һимјәриләр нәслинә мәнсуб оланлардан бири, Бизанс империјасындан әбәс јерә көмәк истәјиб буна наил олмајандан сонра (Бизанс, христиан аксумлулара гаршы чыхыш едә билмәзди), Бизансын тәбии дүшмәни Иранын Сасаниләр империјасындан гошун алды. Бу гошунун көмәји илә һәбәшиләр говулдулар. Анчаг Чәнуби Әрәбистан үчүн бу вәзијјәт өз башынын ағасыны дәјишдирмәкдән башга бир шеј олмады, чүнки Чәнуби Әрәбистан Иран сатраплыгларындан бири олду. Беләликлә дә Чәнуби Әрәбистанын тарихи баша чатды.

Шимали Әрәбистан падшаһлыглары. Чәнуби Әрәбистан гәбиләләри арасында ләхм, гәссан вә киндә гәбиләләри олдуғу јухарыда гејд едилмишди. Бу гәбиләләр шимала көчүб орада тамамилә башга мәдәнијјәт әмәлә кәтирмишдиләр; вахт е'тибары илә даһа сонракы олан бу мәдәнијјәт Иран вә Бизанс империјалары илә доғрудан-доғруја әлагәдар иди. Бу ики империја өз сәрһәдлә-

рини сәһра әһалисинин һүчумларындан мүдафиә етмәк үчүн гошун гарнизонлары сахлајырды, лакин онлар өзләри низам-интизамы даим өз гајдасында сахлаја билмәдикләринә көрә, әрәб гәбиләләри илә сазишә кәлмәли олмушдулар. Бунун нәтичәсиндә Ләхми вә Гәссани сүлаләләри сүр'әтлә күчләнмишди. Сурија сәһрасынын кәнарларында јерләшән бу ики сүлаләнин биринчиси Иран Сасаниләри үчүн, икинчиси исә бизанслылар үчүн јардымчы гүввә еһтијаты олмушду, јә'ни бунлар өз араларында, демәк олар, фасиләсиз мүһарибәләр едирдиләр.

Ләхмиләр падшаһлығынын јашадығы илк дөвр чох долашыг олуб әфсанәләрлә долудур. Бу падшаһлығын пајтахты Һирә шәһәри иди (Куфә шәһәри әтрафында, гәдим Бабил шәһәринин јахынлығында иди). Һирәдә отураг әһалинин хејли һиссәси «ибад»дан, јә'ни бәдәвиләр арасында маарифин јајылмасына көмәк едән христианлардан ибарәт иди; сонралар Һирә шәһәри мәдәнијјәт мәркәзи олмушду. Тарих елминә мә'лум олан биринчи Ләхми падшаһы (онун мәгбәрәси ашкара чыхарылмышдыр) 328-чи илдә өлмүшдүр. Ләхмиләрин зәрдүшт мәзһәбли иранлыларла иттифагы, христианлығын несторчулуг (нәстури) мәзһәбинә кечмәләринә мане олмамышды. Ләхмиләр сүлаләси VI әсрин сонунадәк, јә'ни Ләхми падшаһы илә онун Сасани сүзерени арасында дүшмәнчилик ортаја чыханадәк давам етди; бундан сонра Ләхми вассалыны иранлы сәрдар (чанишин) әвәз етди. Арадан бир нечә ил кечәндән сонра әрәбләр Зугар вурушмасында (Куфә шәһәри јахынлығында) Сасаниләрдән чох парлаг интигам алдылар. Бу вурушма өз әһәмијјәтинә көрә Канна вурушмасы вә ја Пуатје вурушмасы гәдәр бир чох нәтичә доғура биләчәк мүһүм вурушма иди, чүнки бу вурушма күнүндә әрәбләр ајдын көрдүләр ки, онларын гүдрәтли гоншулары һеч дә мәғлубедилмәз гүввә дејилдир. Әрәб-мүсәлман истилаларынын рәһбәрләри, заманы кәләндә буну хатырладачаглар.

Гәссаниләр дә өз гоһум вә дүшмәнләри Ләхмиләр кими христианлығы (монофизит мәзһәбини) гәбул етмишдиләр. Ләхмиләрә әкс олараг даими әразиси олмајан Гәссаниләр Финикијаны, Фәләстини вә гәдим нәбатиләр торпагларынын бир һиссәсини тутмушдулар; онларын јашамаг үчүн ән чох севдији саһә Дәмәшг шәһәриндән чәнубла јерләширди. Бизансын тә'сири илә Гәссаниләр арасында мәдәнијјәт Ләхмиләрә нисбәтән даһа јүксәк

дәрәчәјә чатмышды. Ләхмиләр тарихиндә олдуғу кими Гәссаниләр тарихи дә әфсанә илә долудур. Лакин дүрүст мүәјјән едилмишдир ки, 529-чу илдә император Јустиниан Гәссаниләрдән бирини Суријадакы әрәб гәбиләләринин рәиси тә'јин едиб она (о заманын ән јүксәк рүтбәси олан) филарх вә патриси ады вермишди.

Гәссаниләр илә Ләхмиләрин ән бөјүк тәрәггиси VI әсрдә мүшаһидә едилмишдир. Гәссаниләр илә Ләхмиләр арасындакы мүбаризә шиддәтләнмиш вә бу әсрин ахырларында һәр ики тәрәфин сон дәрәчә тагәтдән дүшдүјүнүн әламәтләри өзүнү көстәрмәјә башламышды. Сасаниләр илә Ләхмиләр вә Бизанс императору илә Гәссаниләр арасында чәкишмәләр олурду. Мүсәлманларын истиласы көстәрди ки, бир чох илдән бәри бу сүлаләләрин һәгиги күчү галмамышды.

Чәнубдан шимала көчән үчүнчү гәбилә кindә гәбиләси иди. Лакин бу гәбилә Мәркәзи Әрәбистанда дајанмыш вә V әсрин сонунда орада бир падшаһлыг гурмушду. Ләхмиләрин гоншулуғунда јашајан Киндиләр әввәлләрдә Ләхмиләрә мүвәффәгијјәтли басгынлар едирдиләр. Лакин 529-чу илдә Гәссаниләр өз инкишафларынын ән јүксәк нөгтәсинә чатанда Ләхмиләр һүчума кечәрәк Киндиләрә гәти зәрбә вурдулар. Киндиләр падшаһлығы нә гәдәр кечичи олса да, шималдакы үч падшаһлығын ән әһәмијјәтлиси кими көрүнүр. О бири ики падшаһлыг икинчи дәрәчәли рол ојнајырды. Әрәб гәбиләләри арасында биринчи олараг кindә гәбиләси «үмуми башчынын рәһбәрлији алтында бирләшмәјә» (Гвиди)[6] тәшәббүс етди. Мәркәзләшмә гајәсини һәјата кечирмәк үчүн дини үнсүр чатышмырды. Арадан чох кечмәдән Мәһәммәд бу чатышмајан үнсүрү әлавә етди.

Әрәб бүтпәрәстлији. Әрәбләр ислам дининдән әввәл һансы динә инанырдылар? Чәнуби Әрәбистанда тәсадүф едилән китабәләр көстәрир ки, әрәбләр арасында аја вә киши чинсиндән олан аллаһлара ситајиш күнәшә вә гадын чинсиндән олан аллаһлара (илаһәләрә) ситајишдән үстүн иди. Әрәбләрин бир чох башга аллаһлары вә о чүмләдән Лат (вә ја Илат) адындакы ана илаһә һәлә бир јана дурсун, Әсар, Син вә Нәкруһ адлы аллаһлары

[6] Гвиди, Игнатсио (1844—1935)—италијалы самишүнас вә һәбәшшүнасдыр.

бабилиләрин Иштар, Сина, Макру аллаһларыны хатырладыр. Шимал-гәрбдә, хүсусән Һичазда әрәбләрин ситајиш етдикләри вә адлары Гуранда чәкилмиш Вәдд, Узза, Һүбәл вә дикәр аллаһлар илә (71, 22—23; 53, 19—20)[7] јанашы олараг ана илаһә Лат адына да тәсадүф едилир. Бүтпәрәстлик дини е'тигадынын тәфсилаты үзәриндә дајанмаға дәјмәз, лакин бунларын бә'зи хүсусијјәтләрини геід етмәк лазымдыр. Чәнуби Әрәбистанда («әтријјат өлкәсиндә») аллаһлара сәчдә едилән јерләрин меһраблырында онларын шәрәфинә әтирләр јандырылырды. Јунан әлифбасынын әлавә һәрфләри һәлә бир јана дурсун, јунанларын Аполлон, Һермес вә Латона аллаһларыны (јунанча — Л е т о, әрәбчә — Л а т) бухур тачирләри васитәси илә чәнуби әрәбләрдән әхз етдикләрини күман етмәк һеч дә мүмкүн олмајан бир шеј дејилдир.

Чәнубдакы әрәбләрин дини е'тигадлары һаггында мөвчуд олан мә'лумат, демәк олар, тамамилә китабәләрдән әлдә едилмишдир. Шимал-гәрбдәки әрәбләрин дини е'тигадларыны исә јалныз китабәләр дејил, бә'зи мүсәлман мүәллифләринин әсәрләри дә (доғрудур, бир гәдәр шүбһәли әсәрләри) көстәрир. Мәсәлән, Һичазда вә Нәчддә динин әсас чәһәти бетилләрә (сами дилләриндә «аллаһын еви, мәнзили» мә'насында ишләдилән «бејт-әл» сөзүндәндир. Мүгајисә ет: Варлыг, **28**.18—19; Левит —**26**,1; Әдәдләр **33**.52)[8] пәрәстишдән ибарәтдир; менкир[9] дашлары кими дик гојулмуш дашлара белә (әрәбчә «нүсуб») дејилир. Бетилләрә пәрәстиш едәнләр вахташыры, еһтимал ки, јазда вә пајызда мәрасимләр дүзәлдиб бетил әтрафында дөврә вурур вә она сүртүнүрдүләр ки, дашын ичиндәки гүввәнин бир һиссәси онлара кечсин. Бу чүр ики даш Мәккә мә'бәдинин мүгәддәс һасары ичиндә индијәдәк галыр; бу ики дашдан бири әрәбчә «гара даш» мә'насына кәлән «һәчәри әсвәд», о бири дә «Мәгами Ибраһим» дашыдыр. «Нә аиләви пәрәстишдән, нә дә ев аллаһлары ларлардан данышмаг артыгдыр. Һичрәтдән әв-

[7] Бурада вә бундан сонракы сәһифәләрдә јарымгара шрифт илә дүзүлмүш рәгәмләр Гуранын сурәләрини, ачыг рәнкли рәгәмләр исә ајәләрини көстәрир.

[8] Бурада јарымгара шрифт илә дүзүлмүш рәгәмләр Төвратын (Библијанын) мүхтәлиф адлы китаб фәсилләрини, ачыг рәнкли рәгәмләр исә бу фәсилләрин ајәләрини көстәрир.

[9] М е н к и р — дик гојулмуш узунсов вә јонулмамыш дашлара дејилир.

вәлки әрәбләр динин анчаг ичтимаи формаларыны танырдылар, чүнки онун чох надир тәзаһүрләри әрәбләрин сәтһи дини дујғусуну тамамилә тә'мин едирди» (Ламменс). Чох вахт бетилләрә гоша-гоша раст кәлмәк олур (мәсәлән, Исаф-Наилә, Лат-Узза) ки, бу да дуализм әламәтидир; сонралар ислам дини өзүнүн ән сәрт монотеизмини бу дуализмә гаршы гојачагдыр. Мүәјјән јердә гојулуб даим орада дуран бетилләрдән башга, јери дәјишдирилән сәјјар бетилләр дә варды. Сәјјар бетилләр гәбиләнин кетдији јерә апарылыр вә вурушма заманы, гәдим јунанларын Палладил илаһәси кими, гәбиләни горујан мүдафиәчи ролуну ојнајырды; јенә дә һәмин китабә мәтнләриндә дејилдијинә көрә әрәбләр арасында мүгәддәс сајылан дәвәнин белиндә бир кәчавә дүзәлдиб бетили бу кәчавә ичиндә кәздирирдиләр; каһинләр вә хүсусилә кәләчәји хәбәр верән јәһуди гадынларынын, демәк олар, ејни олан гадын каһинләр бу кәчавәнин әтрафында тәбил чалыр вә учадан «сәч» охујуб овсунчулуг едирдиләр; «сәч»—өлчүлмүш вәзни, кәскин вә сүр'әтли аһәнки олан гафијәли ибарәләрә дејилир ки, долашыг нахышлар кими һөрүлүб тохунмуш бир јығын овсундур» (Ламменс). Сонралар ислам дини, бу чүр «сәч» охумағын вә сачлары дағылыб далғаланан гадынларын бу чүр тәбил чалмаларынын әлејһинә чыхачагдыр: Мәһәммәд «сәч» охумағы шејтан дили һесаб едиб писләјәчәк, Мәккәјә, зијарәтә кетмәкдән (һәччдән) башга бир дини ајинә, һеч бир руһанилијә ичазә вермәјәчәк, гадынларын азадлығыны мәһдуд едәчәкдир.

Бетилләрә пәрәстишлә јанашы олараг, өлүләрә, хүсусән улу бабалара пәрәстиш дә вар иди. Һеч бир вахт бәдәви әрәб бир гәбрин үстүнү өртән галаға бир парча даш вә ја бир будаг әлавә етмәдән бу гәбрин јанындан өтүб кечмәзди (өз гәбиләсиндән узагда (гүрбәтдә) өлмәкдән даһа бөјүк бәдбәхтлик јох иди). Бу адәт индијә гәдәр давам едир. Адәтән бир өлү басдырылдығы заман гурбан кәсилирди. Гурбан кәсиләчәк дәвәнин вәтәрләри кәсиләндән сонра ону гәбрин үстүндә гојурдулар ки, орада чаны чыхыб өлсүн. Гәссаниләр һәтта христианлығы гәбул едәндән сонра да бу адәтдән әл чәкмәмишдиләр. Белә бир факт, бүтпәрәстлик галыгларынын, хүсусән, Әмәви (Бәни Үмәјјә) хәлифәләри заманында јашадығынын парлаг сүбуту ола биләр; одур ки, һәмин хәлифәләрин мө'минлији шүбһә ојандырыб, она тез-тез һүчумлар едилирди.

Бәдәви әрәбләр руһун өлмәзлијинә инанырдыларМы? Белә көрүнүр ки, чәнубдакы әрәбләрин дини дујғулары шималдакыларын дини дујғуларындан хејли гүввәтли иди. Буна бахмајараг, шималдакы әрәбләр белә күман едирдиләр ки, өлүм руһун дәрһал бәдәндән ајрылмасына сәбәб олмур. Онлар белә тәсәввүр едирдиләр ки, өлү «өз гаранлыг мәскәниндә ширин-ширин јатыб бир мүддәт әрзиндә јарышүурлу вәзијјәтдә галыр... Гадынлар өлүнүн үстүндә ғулагбатыран сәслә ағлајыб охшамагла, өз өлүм габығындан мүмкүн гәдәр тез чыхыб азад олмаға чәһд едән руһу бәдәндә, санки тутуб сахламаг истәјирләр. Кишиләр исә онлара сөз верирләр ки, интигамы кечикдирмәјәчәкләр» (Ламменс).

Һәгигәтән, Әрәбистанда мүһарибә вәзијјәти арасы кәсилмәдән давам едирди вә бүтпәрәст бәдәвиләр ган интигамыны (сә'р) өзләри үчүн дини бир борч һесаб едирдиләр. Ган интигамы «һичрәтдән әввәл әрәбләрин мискин дини вә әхлаги һәјатына гида верән чох чүз'и мәфһумлар мәчмусунда (динүләрәб)» мүһүм рол ојнајырды. Ган интигамында һәјати бир принсип варды: бу интигам, инсанын анадан кәлмә кор-корана инстинктини тә'мин етмәк үчүн дејил, чәмијјәтин әсас ваһидини тәшкил едән аиләјә вурулан зәрәрин әвәзини чыхмаг үчүн дини дујғунун вердији әмрә көрә алынырды. Ислам дини, јени дөврүн дуели гәдәр гәти олан бу дини интигам борчуну нәһајәт гәбул етмәздән бир аз әввәл бу динин, төкүлән ган мүгабилиндә ганбаһасы (дијәт) алмаг һүгугу бу интигам борчу илә гаршы-гаршыја чыхарылачагдыр. Гурандакы бу ганбаһасы мәсәләси, гәдим самиләрин гисас алмаг кими мүгәддәс һүгугунун мүлајим шәклиндән башга бир шеј дејилдир.

Беләликлә, ислам дининдән әввәлки бәдәви әрәбләрин шүурунун әсасыны нәсил руһу вә ја, даһа дүрүст десәк, аилә дини тәшкил едирди; аилә дини елә бир дујғу иди ки, һилмә, јә'ни ағыл вә әхлаг әсасында һәрәкәт едән инсанын һалына әкс олараг «кобудлуг» вә һәтта «вәһшилик» мә'насына кәлән чаһилијјәт һалыны әмәлә кәтирмиш бүтүн тәмајүлләр бу дујғудан доғурду. Бүтпәрәст бәдәвинин өзүнә көрә әхлаг мәфһуму варды, лакин бу мәфһум ејни заманда һәм чәсарәтдән, һәм дә аличәнаблыгдан ибарәт олан мурүввәт (virtus) формасында иди; чәсарәт өз гәбиләсини мүдафиә етмәк үчүн иди; аличәнаблыг дүшмән һаггында (ганлылыг интигамы мүстәсна олмагла) көстә-

рилирди; онлар чох гонагпәрәст идиләр (инсаны јемәк вә шәраба гонаг едирдиләр) вә гонаг галмасыны онлардан хаһиш едәнләрә тохунмурдулар; нәһајәт, онлар вердикләри сөзүн үстүндә сәдагәтлә дурурдулар, лакин бурасыны да демәк лазымдыр ки, бәдәвиләрин бә'зи мәнзумәләриндән бизә мә'лум олдуғуна көрә онларын бу хасијјәти өз борчуну өдәмәз бир борчлу олмаларына мане олмурду. Лакин чох вахт ачлыг «кәртәнкәлә вә чәјиртқә» јејән бәдәви әрәбләри рәһмсизлик етмәјә вадар едирди. Онлар «артыг ағыз» һесаб етдикләри гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырырдылар (лакин, тәхминән јүз ил бундан әввәл Чиндә императорун вердији фәрманлара бахмајараг, гыз ушагларыны јенә дә ачлыг үзүндән суја атыб боғмурдуларМы?).

Биз чаһилијјәт дөврү һаггындакы мә'луматы башлыча олараг мәнзумәләрдән әлдә едирик. Бәли, әрәб әдәбијјатынын баниси мәһз бу көчәри бәдәвиләр олмушдур. Чәнубдакы диалектләр тамамилә јох олуб арадан галхдығы һалда, шималдакы диалектләр елә бир дил доғурду ки, бу дил Гуранын дили олду вә латын дили Гәрбдә нә кими рол ојнадыса, бу дилә дә бүтүн ислам дини өлкәләриндә ејни ролу ојнамаг гисмәт олду. Бу әрәб дили өз нормал инкишафы просесиндә өзүнү һәр шејдән әввәл әдәби әсәрләрдә көстәрди; бу әсәрләр доғру олдугларына дәрәчәдә бизә бәдәвиләрин ичтимаи һәјаты һаггында мә'лумат верир. Бундан башга «мәһз шаирләр ислам дининдән әввәлки дөврүн көчәриләринә елә һакимәнә кәламлар ирс гојмушлар ки, бунлар да, демәк олар, мүгәддәс китабә мәтни әһәмијјәтинә малик олмуш вә көчәриләр үчүн әхлаг вә дини е'тигад мәчәлләси хидмәтини көрмүшдү. Буна көрә дә шаирләрин әһәмијјәтини азалтмаг үчүн Мәһәммәдин әлиндә өз әсаслары вар иди. Ахы Гуран бу чаһилијјәт дөврүнүн әхлаг вә илаһијјәт мүәллимләринин јерини тутмаға чәһд едәчәкдир. Гуран буна мүвәффәг олачагса да бу иш һеч дә зәһмәтсиз олмајачагдыр» (Ламменс). Бурасыны да демәк лазымдыр ки, ирәлидә көрәчәјимиз кими, Мәһәммәд сәһра сакинләринә дејил, шәһәрлиләрә архаланачагдыр. Көчәриләрин чохаллаһлылыг е'тигадына әкс олараг, Мәһәммәдин тәкаллаһлылыг вә'зләри шәһәрләрдә сәсләнәчәкдир. Ренанын[10]

[10] Ренан, Ернест (1823—1892)—франсыз шәргшүнасы вә динләр тарихчисидир; «ариләрин» самиләрдән үстүнлүјүнү иддиа едән иргчилик фикринин тәрәфдары вә мүдафиәчисидир.

«сәһра инсаны монотеист едир» дустурунун Әрәбистана гәтирилән тәтбиг едилә билмәјәчәјини көстәрмәк үчүн һәмин дустуру бу мүнасибәтлә хатырлатмаға еһтијач вармы?

Јаделли тә'сирләр. VII әсрин әввәлләриндә бүтпәрәстлик сәһрада һәлә галмышдыса да, әһалиси отураг олан Тиһамә харичдән кәлән һәртәрәфли тә'сир алтында иди. Шималда Ләхмиләр илә Гәссаниләр бу чәһәтдән васитәчи ролуну ојнајырдылар. Христиан вә јәһуди ичмалары гәдимдән Јәмәндә вә хүсусән Һичазда јерләшиб көк салмышдылар. Христиан ичмаларынын ән бөјүјү Нәчран ичмасы иди; јәһуди тачирләр вә хүсусән јәһуди әкинчиләр Хејбәр вә Јәсрибдә (сонракы Мәдинә шәһәриндә) фираванлыг ичиндә јашајырдылар. Бүтүн бу ичмалар Мәккә шәһәри илә әлагә сахлајырдылар; бу шәһәрин бөјүк әһәмијјәти варды, чүнки о, узун сүрән даими гураглыглар өлкәсиндә һәјатын әсас шәрти олан су чешмәсинин әтрафында салынмышды.

Мәккә шәһәриндә су чешмәсиндән (Зәмзәм гујусундан) башга Кә'бә адында мә'бәд дә варды; мүһүм карван јолу Мәккәдән кечирди. Бүтүн бу вәзијјәт нәтичәсиндә Мәккә шәһәри бөјүк бүтпәрәст јармаркаларынын дүзәлдилдији јер олмушду; һәм шәһәрлиләр, һәм дә бәдәвиләр басгынларын вә дүшмәнчилијин мүвәггәти олараг дајандырылдығы мүгәддәс дөврдә бу јармаркада бирјерә јығышырдылар. Башга бир бөјүк јармарка Указ адлы јердә дүзәлдилирди: «сәһра кими бомбош јерләр чанланырды, һәр ил дүзәлдилән тичарәт базары заманында тачирләр чадыр гуруб алвер едирдиләр, бәдәвиләр дә тәзәчә тәртиб едилән мәнзум әсәрләрини чыхыб охујурдулар» (Ламменс). Демәли, гәдим Јунаныстандакы бөјүк олимпија ојунларында олдуғу кими, бу јармаркаларда да ше'р мүсабигәләри (мүшаирәләр) олурду.

Мәккә јармаркасы кими Указ јармаркасы да бетилләрә пәрәстишлә әлагәдар иди. Указ бир рајонун тичарәт мәркәзи вә Таиф бу рајонун башлыча шәһәри иди. Бу шәһәр, Иран көрфәзиндән кәлән вә Нәчддән кечән карван јолунун гуртарачағындакы јүксәкликдә јерләширди. Лакин Таиф игтисади чәһәтдән Мәккә шәһәриндән керидә галырды, чүнки Мәккәнин үстүнлүјү Сурријаја вә дәнизә даһа јахын олмасында иди. Бундан башга VI әсрин сонунда Иран илә Бизанс арасында шиддәтли мүһарибәләр кедирди вә бу ики дүшмән бир-бирини зәиф-

ләтмәклә гејри-ихтијари олараг ислам дининин гәләбәсини һазырлајырдылар. Өн Асија јолларыны тачирләрин үзүнә бағлајан бу вурушмалар Палмира вә Һирәнин сүгутуну сүр'әтләндирди. Мәһз о заман бизанслылар иранлыларын габағыны чәтинликлә алырдылар, иранлылар исә Јәмәндә өзләри үчүн јени-јени имканлар ахтарырдылар вә Узаг Шәргдән Аралыг дәнизи һөвзәсинә кедән транзит тичарәт јолунун әлә кечирилмәси онлара бөјүк фајда вә'д едирди. Беләликлә, парфијалылар Фәрат чајындан кечән јолу өз әлләриндә тутдуглары заман иранлылар Августун сијасәтини тәкрар едиб, Гырмызы дәниздән кечән әлагәләри кенишләндирмәјә чәһд едирдиләр. Ирәлидә көрәчәјик ки, сонралар, илк мүсәлман истилачылары (фатеһләри) Месопотамијаја кирәчәкләри заман вәзијјәт тәрсинә дәјишиб Әрәбистанын зәрәринә олачагдыр. Лакин Аббаси хәлифәләри заманындакы дахили мүһарибәләр үзүндән Фәрат—Сурија јолу чәтинликлә кечилән бир јол олачағы вахтда Әрәбистан бунун әвәзини чыхардачагдыр.

Беләликлә биз көрүрүк ки, VII әсрин әввәлләриндә Һиндистан илә Иран, Бабил, Һәбәшистан, Сурија вә Фәләстин арасындакы јолларын говшағында јерләшән Гәрби Әрәбистанын алвер базарлары тамамилә тәрәгги етмишди. Карванлар ән мүхтәлиф мал дашыјырды: Әрәбистандан дәри, гијмәтли метал вә әтријјат, Африкадан гызыл гум вә фил диши, Суријадан парча, силаһ, тахыл вә битки јағлары, Чиндән ипәк дашынырды (Һәбәшистандан кәтирдилән гара гул тичарәти һәлә бир јана дурсун). Һәтта гадынлар, мәсәлән, Мәһәммәдин биринчи арвады, Хәдичә, Һичаза бөјүк сәрвәт кәтирән бу тичарәтә пул гојурдулар.

Тәкрардан горхмајыб дејәк: Мәһәммәд өз дини хүтбәләри илә елә инсанлара мүрачиәт едәчәкдир ки, онлар вәһшиләр кими өзләрини кәнара чәкәрәк ајрылыгда јашамагдан чохдан әл чәкиб һәрби, сијаси, тичарәт вә дини тә'сирләри өз үзәрләриндә һисс етмишдиләр. Ислам дининин һансы јолла мејдана кәлдијини даһа јахшы баша дүшмәк үчүн дини тә'сирләр үзәриндә дајанмаг лазымдыр. Шүбһәсиз ки, «Мәккә сәрмајә саһибләри илә ишбаз адамлар бирләшмәсинин мәркәзи иди; онларын һамысы гүрејшиләрдән олуб һесабда вә иш бачармагда чох маһарәтли идиләр» (Велһаузен). Мәһәммәдин өзү, Гуранын јазы дилиндә ашкар из бурахан тичарәт илә ишә башла-

јачагдыр. Лакин түрејшиләрлә јанашы олараг јәһудиләр вә христианлар да тичарәт илә мәшғул олурдулар. Бәс Һичазда онларын вәзијјәти нечә иди?

Јәһудиләр вә христианлар. Јәһудиләр арасында ичтимаи бирлик христианларынкындан хејли мөһкәм иди. Христианлар мүхтәлиф килсәләрә мәнсуб идиләр; бу килсәләр арасындакы рәгабәт онлары зәифләдир вә мүсәлман истилачылығы үчүн әлверишли зәмин һазырлајырды. Бунлар Иран вә Һәбәшистандакы[11] Нестор килсәләри илә Ермәнистан килсәсиндән вә тәфригә ичиндә дидилиб парчаланан Мисир килсәсиндән ибарәт иди. Бундан башга Мәккә христианлары: бир мачәра ахтаранлар, көһнә шеј алвери едәнләр, шәраб сатанлар вә ади фәһләләр кими хырым-хырда адамлар иди. Мәккәдә көһнә аиләләрин евләри мә'бәдин әтрафында јерләшдији һалда, христианлар шәһәрин кәнар мәһәлләләриндә јашајырдылар; бир сөзлә, христианлар һәгиги ичма дүзәлтмәк габилијјәтиндә олмајан тәк-тәк адамлар иди.

Јәһудиләр исә, әксинә, христианларын дағыныг һалындан фәргли олараг, даим бирләшән, мүтәшәккил бир гүввә тә'сирини бағышлајырды. Онларын ониндә тәфригә вә тәригәтчилик јох иди, онларда дини рүтбәләр силсиләси вә дини пәрәстиш чидди шәкилдә низама салынмышды. Мәккәдә јәһудиләр дә шәһәрин кәнарларында јашајырдылар, лакин онларын Јәсрибдә торпағы вә сәрмајәси варды. Мәһәммәд Мәккәдән Јәсрибә көчәчәји заман јәһуди плутократијасына гаршы бу шәһәр әрәбләринин бәдхаһлығы, еһтимал ки, Мәһәммәдин Јәсрибдә гаршыланыб гәбул едилмәсиндә ифадә олуначагдыр. Бундан башга, елә бурадача демәк лазымдыр ки, Мәһәммәдин тәблиғ етдији дини нәзәријјәнин инкишафы үзәриндә белә бир вәзијјәтин изи вардыр: нә гәдәр ки, Мәһәммәд Мәккәдә јашајырды, сонралар Гурана дахил олан јәһуди-христиан әфсанәләри, јалныз зәиф чизкиләр шәклиндә тәсвир едилмишди. Мәдинәдә исә Мәһәммәд гүдрәтли јәһуди ичмасы илә әлагәјә киришдијинә көрә она аллаһын вәһјләри кәлдикчә бу әфсанәләрин сајы да артырды. Мәһз о заман Мәһәммәд Ибраһими (Шималдакы әрәбләрин улу бабасы олан Исмаилин атасыны) Кә'бәни вә Мәккәни зијарәт етмәк (һәчч) мәрасиминин баниси етмишдир. Бу әсас фикир, ислам динини доғурмуш фикирләрдән биридир, чүнки о, јени динин бүтпәрәстликдән вә јәһудиликдән һәгигәтән мүстәгил олмасыны бәргәрар етмишдир.

Гуранда Ибраһимин ады «һәниф» сифәти илә бирликдә бир нечә јердә чәкилир (мәсәлән, 3, 89; 6, 79, 162). Мәһәммәддән әввәлки дөврдән алынмыш «һәниф» сөзү, көрүнүр, нә христианлыға, нә дә јәһудилијә е'тигад етмәјиб әһкам вә мәрасимдән даһа чох азад олан тәкаллаһлы али бир динә е'тигад етмәјә сә'ј көстәрән инсанлар һаггында ишләдилирди. Мәһәммәд јәһудилик илә христианлығы бир-бириндән ајдын бир шәкилдә ајырмырды; о, аллаһдан кәлмиш вәһј китаблары олан бу ики динин һәр икисинә һөрмәт бәсләјирди. Сонралар Мәһәммәд тәкаллаһлы динә, јә'ни бүтүн башга динләри јалныз өзүнүн мүхтәлиф нөвләри һесаб едән әсас вә әзәли динә кәлиб чатмаг үчүн јәһудилији дә, христианлығы да ачыгдан-ачыға бир тәрәфә атачагдыр. Әсрарәнкиз һәнифләри һәгигәтән Мәһәммәдин сәләфләри һесаб етмәк лазымдырса,[12] онларын дини арзулары тәкаллаһлы динә гәти шәкилдә ифадә едилмишдир.

Мәһәммәд. Ушаглығы вә кәнчлији. Мәһәммәд Мәккәдә, гызғын тичарәт вә банклардакы һәјәчанын диндар адамларын тутгун дини хәјалларыны боғуб пуч едә билмәдији бу шәһәрдә, сон дәрәчә чанлы вә рәнкарәнк шәраитдә анадан олмушдур. Бу һадисә 570 вә 580-чи илләр арасында (Мәһәммәдин анадан олмасынын бир ән'әнә олараг гәбул едилән тәхмини тарихи) баш вермишдир. Онун тәрчүмеји-һаллары, Гуранда вә VII әсрин сонунда әрәб тарихчиләринин јазмаға башладығы сирә дејилән көчүрмә әсәрдә сәпәләнмиш һалда верилән гарышыг ишарәләрә әсасланыр. Демәк олар ки, әфсанәви сирә әсәри Мәһәммәдин шәхсијјәтини гисмән дәјишдирмишдир: пејғәмбәрин өзү ән ади инсан олдуғуну дәфәләрлә демиш олса да, сирә әсәри онун тәрчүмеји-һалына елә гејри-тәбиилик үнсүрләри әлавә етмишдир ки, бу тәрчүмеји-һал Муса вә Исанын тәрчүмеји-һаллары илә мүгајисә едилә биләр. Беләликлә, Мәһәммәд өз нөгсанларыны һамыдан әввәл бојнуна алдығына бахмајараг, ән

[11] Һәбәшләр о заманларда олдуғу кими бу күнә гәдәр монофизит тәригәтинә мәнсубдурлар.

[12] Шүбһәсиз ки, һәнифләрин нәзәријјәси ислам дининдән әввәл олуб бу динә тә'сир көстәрмишдир. Гуранын рәһман сурәләри дејилән бә'зи Мәккә сурәләри бунун үчүн сүбут ола биләр.

мүкәммәл бир инсан нүмунәси олмушдур. Бир нечә ил бундан әввәл шәргшүнаслар сирә әсәрини тәнгиди чәһәтдән көздән кечирмәјә башламышлар. Орада әсас е'тибары илә дејиләнләр будур.

Мәһәммәд ушаглыг илләриндә хошбәхт олмамышдыр; о өз атасы Абдулланы һеч көрмәмишди; алты јашында онун анасы Аминә, үч-дөрд ил бундан сонра да бабасы Әбдүлмүтәллиб өлмүшдү. Онда Мәһәммәдин әмиси Әбуталиб ону јанына алмышды. Мәһәммәдин бөјүдүјү аилә Мәккә күбарларына, он нәслә бөлүнән гүрејш гәбиләсинә мәнсуб иди. Бу гәбиләнин мәншәји һеч мә'лум дејилдир. Әфсанәјә аз-чох јахын олан бир рәвајәтә көрә, Мәккә шәһәри әввәлләрдә Чүрһүм гәбиләси тәрәфиндән тутулмушду, чәнубдакы гәбиләләрин мүһачирәти заманында исә Хузаә гәбиләси Мәккә әразисиндә дајаныб галмыш вә бир нечә ил сонра чүрһүмиләри орадан сыхышдырыб чыхартмышды. Мәккә шәһәри әтрафында көчәри һәјат сүрүб өз дәвәләрини кирајә верән вә карванлара бәләдчилик едиб онлары өтүрән, бир аз да чобанлыг вә гулдурлугла мәшғул олан гүрејшиләр елә бу заман ортаја чыхдылар.

Гүрејшиләрдән Гусај өз гәбиләсинин дағыныг һиссәләрини бирләшдириб, шәһәрдә мөһкәм көк салды. О өз сәләфләри заманында тәнәззүл едән пәрәстиши јенидән бәрпа едиб әсил конститусија е'лан етди вә мә'бәдин гоншулуғунда тикилмиш бир бинада (әрәбчә «јығынчаг еви» мә'насына кәлән «дарүннәдвә»дә) һөкумәтин даими јерини мүәјјәнләшдирди. Шәргшүнас Каетани[13] тамамилә һаглы олараг, Гусајын ојнадығы ролу Тезејин вә ја Ромулун ојнадығы рол илә мүгајисә едир. Гусај гүрејшиләрин имтијазыны вә сәрвәтләринин әсасыны тәшкил едән вәзифәләри јеринә јетирәрәк, зијарәтә кәләнләрә рәһбәрлик едирди, онларын әрзаг мәсәләси илә мәшғул олурду, һәрби бајрағы мүһафизә вә һәрби сәфәрләрдә командирлыг едирди. Гусајын бөјүк оғлу Әбдүддарын јерини кичик оғлу Әбд Мәнаф тутмушду. Әбд Мәнафын дөрд

[13] Каетани, Леоне (1869—1935) — италјан исламшүнасы олуб, «Шәрг тарихи хүласәси» вә «Ислам салнамәләри» адлы әсәрләрин мүәллифидир. Әрәбистанда иглим шәраитинин дәјишилмәси үзүндән сами халгларынын бурадан мүһачирәтләринин ардычыллыг нәзәријјәсини һазырламышдыр. Онун фикринчә сами мүһачирәтләринин сон далғасыны, ислам дини бајрағы алтында өз доғма јарымадаларындан мүһачирәт едән әрәбләр тәшкил едир.

оғлу варды; бунларын ән бөјүјү Әбд Шәмсдир ки, онун Үмәјјә адында бир оғлу Әмәви хәлифәләринин улу бабасыдыр; икинчи оғлу Һашым исә Мәһәммәд пејғәмбәрин улу бабасы олмушдур.

Бир јығын әфсанә вә рәвајәтдән әлдә едилә биләчәк әсас фактлар беләдир. Демәли, Мәһәммәд өзүнүн нәсил шәчәрәси чәһәтдән Мәккә шәһәринин баниси илә әлагәдар иди. Мәһәммәд бу гәдәр әсил-нәчабәтли бир нәсилдән олмасына бахмајараг кәнчлијиндә өз әмәји илә јашамышдыр ки, бу барәдә Гуранда белә бир ишарә вар: «Мәкәр о (аллаһ) сәни јетим һалында тапыб сәнә сығынчаг вермәдими? Мәкәр о сәни азмыш бир һалда тапыб дүз јола чыхартмадымы? О сәни јохсул һалда тапыб варлы етди» (93, 5—7).

Һашимин нәвә-нәтичәләри јохсул иди, буна көрә дә Мәккәдә Үмәјјәнин нәвә-нәтичәләри ағалыг едирдиләр. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд узун илләр боју карванларын јанынча кедиб бунлары өтүрәндән сонра чох јахшы шөһрәт газаныр вә ола билсин, бу шөһрәти сајәсиндә бир тичарәт фирмасыны идарә едән Хәдичә адында бир дул (вә ја әриндән бошанмыш) гадынын јанында гуллуға кирир. Хәдичәнин тапшырығы илә сәфәрләрә чыхан Мәһәммәд Суријада бир христиан раһибинә раст кәлир. Мәһәммәдин раһибләрлә (Серкеј, Бәһира, Нестор илә) сөһбәтләр етдијини көстәрән мүсәлман рәвајәтләри аз дејилдир. Бу әфсанәләрлә мүсәлманлар чалышыб көстәрмәк истәјирдиләр ки, христианлар Мәһәммәдин пејғәмбәрлик маһијјәтини тез дујуб баша дүшмүшдүләр. Лакин Гуранда шүбһәсиз, христиан тә'сириндән чох јәһуди тә'сири даһа ајдын көрүнүр.

Лакин бу рәвајәтләри әрәб тарихчиләринин нағыл етдији шәкилдә кор-корана гәбул етмәјиб, бу јахынларда Андре Торун мүәјјән етдији гәрибә охшарлыглары бурада гејд етмәк лазымдыр: чүнки Гуранын бир чох јерләри Гәдим Сурија дини мәтнләрини хатырладыр. Бундан әлавә Гуранда ән гәдим дөврә аид олуб ахирәтдән бәһс едилән ајәләр шәрги христиан килсәсинин мәшһур хадимләриндән мүгәддәс Јефремин дини хүтбәләринин бә'зи јерләринә гәрибә охшајыр; бунлары өз гызғын еһтирасына көрә Јеремијанын дини хүтбәләри илә мүгајисә едирдиләр (бах: Gaudefroy Demombynes *Revue de l'histoire des religions*, 1927). Дикәр тәрәфдән, Гуранда бәһс едилән сабиләрин тә'сиринә самаријалыларын мүмкүн

олан тә'сирини дә әлавә етмәк лазымдыр (бах: El, art. «Samaritains»).[14]

Демәли, еһтимал вар ки, Мәһәммәдин бу вә ја башга бир раһиб илә етдији сөһбәтләр ону ахирәт дүнјасынын сирри үзәриндә дүшүнмәјә мәчбур етмишдир. Лакин Мәһәммәдин 25 јашында икән јашда өзүндән чох бөјүк олан Хәдичә илә евләнмәси бу вәһји кечикдирди. Бу евләнмә бир чох чәһәтдән әһәмијјәтли бир һадисә иди: Мәһәммәд өзүнүн илк вәһјләриндән сарсылмыш бир һалда олачағы заман Хәдичә она инаначагдыр; Мәһәммәд мүбаризәјә башладығы заман Хәдичәнин пулу она көмәк едәчәкдир. Буна көрә дә демәк олар ки, ислам дининин илк инкишаф мәрһәләсиндә Хәдичәнин тә'сири гәти олмушдур. Нәһајәт, Мәһәммәдин Хәдичәдән олуб тез-тез хәстәләнән вә һәмишә гәмкин вә мә'јус олан гызы Фатимә пејғәмбәрин нәслини јашадыб давам етдирән јеканә өвладыдыр, чүнки Фатимә Әлинин арвады олдуғуна көрә пејғәмбәрин сајсыз-һесабсыз нәвә-нәтичәләринин (Һәсәнин өвлады шәрифләрин вә Һүсејнин өвлады сејидләрин) улу анасы олмушдур. Нә гәдәр ки, Хәдичә сағ иди, Мәһәммәд башга арвад алмамышды; бу да онун нәзәриндә Хәдичәнин нә гәдәр нүфузлу олдуғуну сүбут едир.

Мәһәммәд. Вәһј вә илк пејғәмбәрликләр. Мәһәммәдин аилә хошбәхтлији ону дини мәшғулијјәтләриндән ајырмырды. Онун Мәккәдә олдуғу вә тичарәт ишләри илә әлагәдар олараг, сәфәрә чыхдығы заман дини мәсәләләрлә нә гәдәр тез-тез мәшғул олдуғу мә'лум дејилдир. Рәвајәтә инансаг, Мәһәммәд һәмишә Мәккә шәһәринин әтрафында бир мағараја чәкилиб кедәрмиш. Онда бу адәт ја өз-өзлүјүнә, ја да бир күшәјә чәкилиб инсанлардан узаглашан заһидләрин тә'сири алтында әмәлә кәлмишди. Һәр һалда Мәһәммәд бир нечә ил руһи һәјәчан кечирдикдән сонра бир сәс ешидир вә әввәлчә белә күман едир ки, бу сәс бир чин сәсидир. Лакин бу сәс кетдикчә ајдынлашыр вә Мәһәммәд өз арвады Хәдичәнин көмәји илә јаваш-јаваш тәскинлик тапыр.

---

[14] «Ислам енсиклопедијасы» («Encyclopedie de l'islam»)—ислам дининин јајылдығы өлкәләрин вә бу динә е'тигад едиб инанан халгларын чоғрафијасы, тарихи, әләбијјаты вә динләри һаггында мә'лумат верән хүсуси нәшријјатдыр (Лејден, 1908—1934, ч. I—IV вә әлавәси). Ејни заманда һәм алманча, һәм инкилисчә, һәм дә франсызча нәшр едилирди. 1954-чү илдә икинчи нәшри ајры-ајры бурахылыш шәклиндә чап олунмаға башламышдыр. 1961-чи ил үчүн I чилди чапдан чыхмышдыр (ирәлидә ихтисар едилмиш ады *EI*-дир).

Бәс бу илк вәһјләрин маһијјәти нә иди? Гуранын ән гәдим вә ејни заманда ән көзәл сурәләри әсасында бу вәһјләр һаггында бир тәсәввүр әлдә едилә биләр. Бә'зи ајәләри охујанда тәсәввүр едирсән ки, бунлар кечә вахты јазылмышдыр (хүсусән **73** вә **74**-чү сурәләр). Бу мәтнләрдә Мәһәммәд сөзүн там мә'насы илә аллаһ тәрәфиндән көндәрилмиш бир елчи дејилдир: аллаһ ону өз өјүд-нәсиһәтләринин мүһафизи сечмишдир; Мәһәммәд бу өјүд-нәсиһәтләри аллаһдан јалныз мәләкләр васитәси илә алыр; әввәлчә онун көзүнә көрүнән мәләк Исрафилдир, сонра исә баш мәләк Чәбраил онун көзүнә көрүнүр (Гуран, **53**, 9—11; 81, 19—21). Јалныз сонралар Гуранда Мәһәммәд «хәбәрдарлыг едиб чәкиндирән» (мүнзир) вә «елчи» (рәсул) ади илә гејд олунур.

Башга бир ајәдән белә мә'лум олур ки, Мәһәммәд өзүнә аллаһдан назил олан (көјдән кәлән) вәһјләр һаггында өз јахын адамларына хәбәр вермәјә тәләсмирди (Гуран, **10**, **17**). Нәһајәт, Мәһәммәд көјдән алдығы әмрә әмәл едәрәк, өзүнә назил олмуш вәһјләри тәблиғ етмәк гәрарына кәлир (Гуран, **96**). О, бүтпәрәстләрин чохаллаһлы дини е'тигадына гаршы чыхыб, аллаһын тәклијини е'лан едир. Бундан башга Мәһәммәд јер үзүндәки не'мәтләри чох севән мүасирләринә хәбәрдарлыг едиб билдирир ки, инсанлар өләндән сонра јенә дә дириләчәкләр вә бундан сонра чох дәһшәтли чәза күнү олачагдыр (Гуран, **96**, **8**; **102**; **92**, **14**—**18**).

Бу дәһшәтли чәза күнү һаггында ајдын тәсәввүр верилмир; мә'лум олмур ки, бу чәза күнү дүнјанын ахыры шәклиндәми олачаг (бир вахт кәләчәк ки, бу белә лабүд олмајачаг), јохса бу чәза гәдимдәки әфсанәви әрәб вә ја јәһуди халгларыны мәһв едән фәлакәтә бәнзәр бир шејдир. Бәс бу чәзадан хилас олуб бир ничат јолу тапмаг үчүн нә лазымдыр? «Онлара нәсиһәт едилмишдир ки, анчаг аллаһа баш әјиб сәчдә етсинләр, сәмимијјәт вә сә'ј илә онун гуллуғунда олсунлар, намаз гылсынлар, зәкат версинләр» (Гуран, **98**, 4); «Ким ки, әлиачыгдыр вә аллаһдан горхур... асанлыға чатмағын асан јолуну онун үзүнә ачачағыг» (**92**, **5**—**7**). Гуранда әбәди хошбәхтлик (88), мүртәдләри көзләјән әзаб-әзијјәтә әкс олараг, чох еһтијатла тәсвир олунмушдур.

Бу сосиалист тәмајүллү пејғәмбәрлик Мәккәнин јалныз варлы тачирләрини дејил, верилән гурбан вә нәзирләр, һабелә зијарәтә кәлән зәвварлар һесабына јашајыб

Кә'бәдә гуллуг едән бир чох адамы да Мәһәммәдин әлејһинә галдырмалы иди. Бундан әлавә Мәһәммәд өз фикрини аһәнкли, кәсик-кәсик вәзни олан гыса ибарәләр шәклиндә ифадә едирди. Бу ајәләр гејбдән хәбәр верән бүтпәрәст каһинләрин сәҹʼини, тамамилә олмаса да, мүәјјән дәрәҹәдә хатырладырды; одур ки, Мәһәммәдин мүасирләри ону дәрһал бүтпәрәст каһинләринә бәнзәтмишдиләр. Гуранын бир чох ајәләри (мәсәлән, 81, 22 вә 69, 41) бу иттиһамлара ҹавабдан ибарәтдир.

Рәвајәтә көрә, Хәдиҹәдән сонра биринҹи олараг Мәһәммәдә иман кәтириб инанан адам пејғәмбәрин әмиси Әбуталибин оғлу Әли олмушдур. Лакин Әлинин кәнҹлији онун дөнүб мүсәлман олмасынын гијмәтини азалдырды. Адлы-санлы таҹир олуб Мәһәммәдә һеч бир васитә илә сарсыдыла билмәјән бир мәһәббәт бәсләјән Әбубәкрин дөнүб мүсәлман олмасы чох бөјүк рол ојнады. Бундан әлавә Мәһәммәдин оғуллуға көтүрдүјү Зејд (онун ады Волтер тәрәфиндән «сејид» шәклиндә дәјишдирилиб франсыз дилинә кечмишдир) пејғәмбәр үчүн чох е'тибарлы дајаг олду. Лакин Мәһәммәд мәнсуб олдуғу аилә үзвләриндән башга, гүрејшиләрин дүшмәнчилији нәтиҹәсиндә дини е'тигады сарсылмыш хырым-хырда адамлары өз әтрафында топламышды. Дөнүб мүсәлман олан бу талесиз адамлар Мәһәммәдин мәсләһәти илә көчүб Һәбәшистана кетмишдиләр вә орада негус бу көчәриләрин даһа јахшы күнләр кәлиб чатанадәк өлкәдә мәскән салмаларына иҹазә вермишди. Сонралар ислам дининин талеји үзәриндә бөјүк тә'сир көстәрмиш, сон дәрәҹә зирәк вә чалышган Өмәрин бирдән-бирә дөнүб мүсәлман олмасы, гүрејшиләр илә јени дин тәрәфдарлары арасында гәти бир тәфригә әмәлә кәлмәсинә мане олмады. Бу бәдбәхтликләрә үстәлик Хәдиҹә вә Әбуталиб өлдүләр. Өз аиләси вә (даһа писи) өз гәбиләси тәрәфиндән тәрк едилән Мәһәммәд әввәлҹә Таифдә көмәк ахтарыб тапмаг истәди, лакин орадан говулду. Мәһәммәд јалныз гүрејшиләрдән бир нәфәрин һимајәси сајәсиндә Мәккә шәһәринә гајытмаг имканыны әлдә едә билди.

Һиҹрәт. Мәһз о заман Мәһәммәд Јәсрибдән (Мәдинәдән) кәлмиш таҹирләрә раст кәлди. Бу таҹирләр јәһудиләрлә јахын әлагә сахладыгларына көрә һеч өзләри дә һисс етмәдән тәкаллаһлылығы гәбул етмәјә артыг һазыр вәзијјәтдә идиләр; онларын Мәккә әһалисинә гаршы дүшмәнчилији исә онлары Мәһәммәдин тәрәфини сахламаға мәҹбур едирди. 610-чу иллә 620-чи ил арасында Мәдинә әһалисиндән бир нечә нәфәр тәнһа бир јердә Мәһәммәд илә көрүшүб она сәдагәтлә тәрәфдар олаҹагларына анд ичдиләр (она беј'әт етдиләр); бу бир нечә нәфәр мәдинәлијә сонралар әнсар («көмәкчиләр») ады верилди. Беләликлә, Мәһәммәд ејни заманда һәм дини, һәм дә сијаси бир партијанын башчысы олду. Рәвајәтә көрә Мәһәммәдин әмиси вә аббаси хәлифәләринин улу бабасы Аббас бу көрүшдә әсас рол ојнамышдыр. Сонра бу андичмә мәрасими тәкрар едилди. Мәдинәлиләрә күвәниб е'тибар едән Мәһәммәд өзү илә бирликдә Мәккәдә галмыш шакирдләриндән бир нечә нәфәри она беј'әт едәнләрин далынҹа көндәрди. Өзү исә Мәдинәјә ахырынҹы олараг көчдү вә онун бу кедиши, адәтән күман едилдији гәдәр дә фаҹиәли олмады. Сонралар гәрарлашдырылдығына көрә Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинәјә көчмәси (һиҹрәт) күнү, даһа доғрусу, кечәси, јә'ни 622-чи ил ијул ајынын 26-сы мүсәлман тарихинин башланғычы олду. Бу һиҹрәт «гачмаг» дејил, «көчмәк» иди. Јени динә иман кәтириб Мәһәммәддән әввәл Мәдинәјә кедән мәккәлиләр мүһаҹир («көчән») олдулар. Беләликлә, Мәһәммәд үчүн әзијјәтли дөвр битмиш олду.

Мәһәммәд Мәдинәдә. О замана гәдәр Мәһәммәд вә онун тәрәфдарлары мүдафиә тактикасыны јеридирдиләр. Лакин бир аз сонра онлар һүҹума кечдиләр. «Вурушун о адамларла ки, аллаһа инанмырлар... та о вахта гәдәр ки, онлар тагәтдән дүшүб итаәт етсинләр, өз ҹанларыны хилас етмәк үчүн ҹизјә версинләр» (9, 29). Бу Гуран ајәси, бир аз сонра Мәккә илә Мәдинә арасында башлајаҹаг мүһарибәнин дини вә демәк олар, ејни дәрәҹәдә игтисади характерини ачыб ашкара чыхардыр.

Лакин гаршыда дуран биринҹи вәзифә Мәдинә әһалисинин бүтүн мүхтәлиф үнсүрләрини: јерли әрәб вә јәһудиләри, Мәккәдән кәлмиш мүһаҹирләри вә мәдинәли әнсарлары бирләшдирмәк зәрурәтиндән ибарәт иди. Мәдинә шәһәринин ики әсас гәбиләси: әвс вә хәзрәҹ гәбиләләри арасында көһнәдән рәгабәт варды. Мәһәммәдин дини руһу гәдәр парлаг олан сијаси ағыл вә зәкасы өзүнү чох гијмәтли бир вәсигәдә (чүнки бу вәсигә һәгиги вәсигәдир), јә'ни мүсәлман иҹмасынын низамнамәсиндә көстәрди. Низамнамәдә дејилир ки, бундан сонра мүһаҹирләрлә әнсарлар ваһид бир иҹма тәшкил едирләр вә јәһудиләрлә бүтпәрәстләр дә бу иҹмаја дахил олуб өз динләрини мүһафизә едирләр.

Беләликлә, Мәдинәдә ајры-ајры нәсилләр галмады, зиддијјәтли мәнафе арадан галхыб јох олду вә бунун әвәзиндә өз шәһәрини мүдафиә етмәјә вә бүтүн мүбаһисәли мәсәләләрдә аллаһа вә онун елчиси Мәһәммәдә мүрачиәт етмәјә һазыр олан ваһид халг әмәлә кәлди. Гәдимдән галма сиғәгардашлыг адәтинә әсасланан вә Мәккәдән кәлмиш мүһачирләр илә Мәдинә шәһәринин мүсәлман олан вә ја олмајан әһалисини бөлүнмәз бир там һалында бирләшдирән бу һадисәнин әһәмијјәтини ајрыча гејд етмәјә еһтијач јохдур. «Чох еһтимал ки, Мәһәммәд өз һәмвәтәнләри арасында биринчи олараг дини гардашлығы ган бирлији бағлары үзәриндә дејил, башга бир әсас үзәриндә гурмаға сәј етмиш, лакин бу принсипин вердији бүтүн имканлардан истифадә едә билмәмишдир. Чаһаншумул бир дин олараг ислам дининин әсас фикирләри јалныз хилафәт заманында әмәлә кәлир» (Ламменс).

Беләликлә, Мәһәммәд көзләнилән етник әдавәтин гаршысыны алараг, дин ганунларыны јаратмаг јолунда әмәк сәрф етмәјә давам едә биләрди. Бир тәрәфдән, бүтпәрәстлик адәтләрини мүмкүн гәдәр арадан галдырмаг лазым иди (ирәлидә көрәчәјик ки, Мәһәммәд бу адәтләрдән бир чохуну, башлыча олараг зијарәтә кәлән зәвварлар үчүн сахлајыб мүһафизә етмәјә мәчбур олду); дикәр тәрәфдән исә Мәһәммәд јени динин ајинләрини тәртиб едиб дүзәлтмәли иди. Беләликлә, дәстәмаз алмаг, әзан вермәк, намаз гылмаг вә оруч тутмаг гајдалары бир-биринин далынча аддым-аддым мүәјјән едилиб бәргәрар олду. Биринчи мәсчид Мәһәммәдин Мәдинәјә кәлмәсиндән бир аз сонра тикилди.

Лакин Мәһәммәдин өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн чыхардығы бүтүн бу гәрарлар, малијјә чәһәтдән өз үстүнлүкләриндән мәһрум олачагларындан горхан јәһудиләри онун әлејһинә галдырмагда кечикмәди. Доғрусуну десәк, онлар өз дүшмәнчиликләрини ачыг ифадә етмирдиләр. Буна көрә дә Гуранда онлара «мүнафигин», јә'ни «икиүзлүләр» ады верилмишдир. Мәһәммәд, Мәдинә әһалисинин бунча мүхтәлиф үнсүрләри арасында бир васитәчи ролуну ојнамаг арзусу илә әввәлчә јәһудиләри өзүнә тәрәф чәлб етмәк истәјирди. Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагә сахламаг нәтичәсиндә Әһди-әтиг илә таныш ола билмишди; һәгигәтән, Гуранын о заманлара аид һиссәләриндә бунун әкс олундуғу көрүнүр. Биз Мәһәм-

мәдин улу баба Ибраһими нечә усталыгла ислам дининә гатдығыны јухарыда көрмүшдүк. Лакин Гуран ајәләриндә мәһз Әһди-әтиг әфсанәләринин тәкрар едилдији јерләрдә сәһвләрә тәсадүф едилир. Өз үстүнлүкләринә тамамилә инаныб күвәнән вә пејғәмбәрлик габилијјәтинин күја јалныз Исраилин имтијазы олараг галдығындан әмин олан јәһудиләр бу сәһвләри лаға гојурдулар. Бундан башга онлар јерли гәбиләләр арасында дүшмәнчилији гызышдырмаға чәһд едирдиләр. Бу исә Мәһәммәдин е'тибары үчүн чидди бир тәһлүкә иди. Одур ки, Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәни кәсиб онлары өзүнә дүшмән һесаб едир вә онлара зәрбә вурмаг үчүн бир фүрсәт көзләмәјә башлајыр (мүгајисә ет: Гуран, 5, 82—85).

Јәһудиләрлә әлагәнин кәсилдијинин ашкар әламәти бундан ибарәт олду ки, намаз гылан мүсәлманларын үз чевирдикләри гибләнин истигамәти дәјишдирилди. Мәһәммәд һичрәт күнүндән е'тибарән јәһуди адәтинә әмәл едирди, буна көрә дә мүсәлманлар намаз гыланда үзләрини Јерусәлим (Бејтүлмүгәддәс) шәһәринә тәрәф чевирирдиләр; лакин һичрәтдән 16—17 ај сонра Мәһәммәд Кә'бәнин баниси һесаб етдији Ибраһимә һөрмәт олараг, Јерусәлимдән әл чәкиб гиблә истигамәтини Мәккәјә тәрәф чевирди. Беләликлә, көһнә әрәб әнәнәси јәһудилијин кечичи тә'сиринә үстүн кәлди. Намаз гылан мүсәлманларын үз чевирдикләри гиблә истигамәтинин дәјишдирилмиш олмасы, Мәһәммәдин јеритдији сијасәтдә әмәлә кәлмиш дәјишиклијә ујғун иди; одур ки, Гуранда бу мәсәләјә хејли диггәт верилмишдир (2, 136 вә сонракы ајәләр).

Беләликлә, һичрәтин 2-чи илиндән е'тибарән Кә'бә ислам дининин һәјати әһәмијјәтә малик мәркәзи олду. Әсас гајә олдуғуну јухарыда гејд етдијимиз фикир, дүзкүн һәдәфин Мәккә олдуғуну диндар мүсәлманлара көстәрмәк имканыны Мәһәммәдә верирди. Мәһәммәд диндар мүсәлманлары Мәккә кими дини пајтахты тутуб алмаға вә ејни заманда гурејшиләрин өз әлләриндә тутмаг иддиасында олдуглары тичарәт ағалығыны әлә кечирмәјә тәһрик едирди. Беләликлә, бүтпәрәстлик заманынын тоггушмаларындан тәгрибән һеч фәргли олмајан басгынлар дөврү башланды. «Ја пејғәмбәр! Диндарлары һәвәсләндириб вурушмаға тәшвиг ет: әкәр аранызда ијирми нәфәр мәтанәтли адам олса, онлар ики јүз нәфәрә галиб кәләрләр...» (Гуран, 8, 66). Бу сөзләр, Мәккә әһалиси

ичәрисиндә гочаглыг вә чәсарәтин чатышмадығына ачыг бир ишарә иди; чүнки мәккәлиләр бәдәвиләрдән даһа интизамлы олан музд илә тутулмуш һәбәш әскәрләринин көмә'инә әл атырдылар.

Мәккәлиләрин зәрбә вурула биләчәк ән зәиф јери онларын карванлары иди. Одур ки, Мәһәммәд Мәккәнин тичарәтини сарсытмаг мәгсәдини өз гаршысына гојду вә онун етдији басгынлар е'ни илә бир нечә әср сонракы барбар дәниз гулдурларынын[15] басгынлары кими иди. Мәһәммәдин адамлары мувәффәгијјәтсиз олан бир нечә тәшәббүсдән сонра, мүгәддәс сајылан ајлардан бириндә бир карваны сојдулар. Мүгәддәс а'ларда динчлији позан бу һадисә бүтүн Мәдинә әһалисини һәјәчана кәтирди. Лакин аллаһын бир вәһ'и карвана басгын едәнләрә һагг газандырды: «... бу заманда (бу мүгәддәс а'да) мүһарибә етмәк бөјүк бир күнаһдыр; лакин аллаһын јолундан кәнара чыхмаг, она вә мүгәддәс мәсчидә инанмамаг, бу мәсчидә кәләнләри орадан говмаг аллаһ гаршысында даһа бөјүк күнаһдыр» (Гуран, 2, 214). Мүбаризәнин көзләнилмәз вә дәјишкән һадисәләри Мәһәммәдә имкан верди ки, мувафиг вәһјләрдән истифадә едәрәк, әсас торпагларын, һәрби гәнимәтин вә өләнләрин әмлакынын бөлүшдүрүлмәсини, мәғлуб оланлар гаршысында ирәли сүрүлән шәртләри мүәјјән етсин.

Мәһәммәдин, чох һалларда кичик тоггушмаларла нәтичәләнән һәрби сәфәрләрини әтрафлы сурәтдә тәсвир етмәк јоручу бир иш оларды. Лакин онун бә'зи һәрби сәфәрләри чидди нәтичәләр доғурдуғуна көрә бунлары гејд етмәк лазымдыр.

Һичрәтин 2-чи илиндә рамазан ајынын ортасында Мәһәммәд Бәдр адлы јердә мәккәлиләр үзәриндә гәләбә чалды: Бәдр, Мәдинә јолунун әсас карван јолу илә бирләшдији јердә ширин су чешмәсинин олдуғу базар јери иди. Мәһәммәд, Мәккәдән Сурија'ја бөјүк бир карван кетдијини вә мүсәлманлара дүшмән олан партијанын башчысы, адлы-санлы тачир Әбусүфјанын бу карванын башында дурдуғуну хәбәр тутан кими карванын габағыны кәсиб дајандырмаг гәрарына кәлмишди. Мәккәлиләр Мәһәммәдин бу фикрини дујараг, тәләсик јығдыгла-

[15] Барбар дәниз гулдурлары—XVI—XVIII әсрләрдә Аралыг дәнизиндә авропалыларын тичарәт кәмиләринә һүчум едән, бә'зән дә дәниздән Испанија, Франса, Италија вә һәтта Инкилтәрә саһилләринә басгынлар едән Шимали Африка дәниз гулдурларыдыр.

ры гошун дәстәләрини карванын мүдафиәсинә көндәрдиләр, лакин бунлар гачдылар; бу исә һәмин фәрариләрин мәғлуб вә јох едилмәләринә сәбәб олду. Әбубәкр илә бирликдә Мәһәммәд тәһлүкәсиз бир јердә галырды. О, әлдә едилән гәнимәти галиб кәләнләр арасында биринчи дәфә олараг бөлүшдүрмәли вә бу иши бир вәһјин көмәји илә (Гуран, 8, 42) көрмәли олду.

Мәккәлиләр интигам алмаг үчүн кәлән илә һазырлыг көрүрдүләр; онлара јалныз бу тәһгирин гисасыны алмаг дејил, карванлар үчүн јолу тәмизләмәк дә лазым иди. Одур ки, мәккәлиләр Оһуд дағынын јанында ордукаһ гурдулар вә әкинләрә басгынлар едәрәк мәдинәлиләри шәһәрдән кәнара чыхмаға вадар етдиләр. Әввәлчә үстүнлүк мәдинәлиләрин тәрәфиндә иди, лакин сонралар мүсәлман истилаларынын бөјүк хадими олан гүрејшиләрдән Халид онлары кери чәкилмәјә мәчбур етди. Мәһәммәд дөврәјә алыныб јараланды. Лакин гүрејшиләр Мәдинә шәһәринин һасарлары јахынлығында мәдинәлиләри даһа тә'гиб етмәдиләр. Онлар шәһәрә һүчум етмәјә чүр'әт едә билмәдиләр, одур ки, онларын галибијјәти мөһкәмләндирилмиш олмады.

Мәһәммәд өз адамларына үз верән мә'јуслуға дәрһал сон вермәк арзусу илә һәрби сәфәрләри давам етдирмәк гүввәсини өзүндә тапды. Бундан башга Гуран (3, 137 вә сонракы ајәләр) тәрәддүд едәнләрин руһуну јүксәлтди. Мәһәммәдин севкили арвады вә Әбубәкрин гызы Аишә бир һәрби сәфәрдән гајыданда бүтүн дәстәдән кеиридә галдығына вә сонра ону кәнч бир мүсәлман кәтирдијинә көрә бу әһвалат деди-годуја сәбәб олмушду. Лакин Мәһәммәд бир нечә күн давам едән тәрәддүдән сонра өз чаван арвадынын күнаһсыз олдуғуну бир вәһј илә (24,11) сүбут етди. Мәһәммәд бу барәдә Әлинин фикрини өјрәнмәк истәјәндә Әли Аишәни бошамаг фикринә тәрәфдар олдуғуна көрә, ирәлидә кәрәчәјин ки, Аишә бунун үчүн Әлијә сон дәрәчә нифрәт бәсләмәјә башламышды. Башга бир вәһј (33, 37) Мәһәммәдин өз сәдагәтли оғуллуғу Зејдин арвады Зејнәб илә кәбин кәсдириб евләнмәсинә вә Зејдин бу евләнмә хатиринә өз арвадыны тәләсик бошамасына имкан верди.

Һичри 5-чи илдә мүсәлманлар јени бир тәһлүкә илә гаршылашдылар. Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәни кәсәндән сонра онлары Мәдинәдән тәдричән сыхышдырыб чыхармышды. Өзләринә Хејбәрдә сығыначаг тапан јәһу-

диләр өз диндашларыны инандырмышдылар ки, мәккәлиләрлә вә башга гәбиләләрлә бирликдә Мәһәммәдин әлејһинә бирләшиб бир иттифаг дүзәлтмәк лазымдыр. Музд илә тутулмуш һәбәшистанлы мүкәммәл әскәрләрин (әһабиш) дахил олдуғу гүввәтли гошунун командanlығыны Әбусүфјан өз өһдәсинә көтүрдү. Мүсәлманлар бу гошун илә вурушмағы һеч ағылларына да кәтирә билмәздиләр. Одур ки, мүсәлманлар гала тикмәк гәрарына кәлдиләр: Мәдинә шәһәринин әтрафында бир хәндәк газылды (рәвајәтә көрә бу хәндәк, дөнүб мүсәлман олмуш Салман адында бир иранлынын тәшәббүсү илә газылмышды). Хәндәјин газылачағыны көзләмәјән иттифаг гошуну шәһәри мүһасирә етди. Лакин бундан үч һәфтә сонра өзүнү көстәрән әрзаг чатышмазлығы вә чәкишмәләр (ола билсин, бу чәкишмәләр Мәһәммәдин мәһарәтлә јеритдији сијасәтин нәтичәси иди) онлары мәчбур етди ки, шәһәрин мүһасирәсини галдырсынлар. Мәһәммәд гәти олараг үстүн кәлди. Онун өзү дә буну баша дүшүрдү; Мәһәммәд һадисәләрин кедишини сүр'әтләндирмәји вә мәккәлиләрлә доғрудан-доғруја мүһарибә етмәји лазымсыз һесаб етмәклә бәрабәр, даим басгынлар дүзәлтмәклә өз адамларыны һәмишә дөјүшә һазыр вәзијјәтдә сахлајырды. Сонра, Һичри 6-чы илдә Мәһәммәд мүгәддәс ајлардан истифадә едәрәк Мәккәјә кетмәк кими чидди гәрара кәлди. Мәккә сәфәринә чыхан Мәһәммәд бу шәһәрин јахынлығында Һудејбијә адлы јердә дајанды. Һәр ики тәрәф бураја өз нүмајәндәләрини көндәрди вә бир сазиш бағлады. Бу сазишә көрә, бир ил сонра гүрејшиләр Мәккәни үч күнлүјә тәрк едиб шәһәрдән кәнара чыхачаг, Мәһәммәд исә өз диндарлары илә бирликдә шәһәрә кирәчәк иди. Беләликлә, Мәһәммәд заһирдә өз дүшмәнләринә санки күзәштә кетмиш кими олурду, һәгигәтдә исә онларла бәрабәрлик әсасында данышыг апарырды. Бу сазиш Мәһәммәд үчүн бөјүк бир сијаси мүвәффәгијјәт иди; һәрчәнд ки, Мәдинәјә гајыдан мүсәлманлар Кә'бәни зијарәт едә билмәдикләринә көрә мә'јус олмушдулар.

Мәһәммәд гүрејшиләр тәрәфиндән өзүнә архајынлыг тә'мин едәндән сонра јәһудиләрин ишини битирмәк гәрарына кәлди. О, јәһуди гәбиләләри арасындакы нифаг вә әдавәтдән истифадә едәрәк Мәдинәнин өзүндә јәһудиләрә артыг диван тутмушду. Лакин Хејбәрин күчлү мөвгеји Мәдинә шәһәрини әввәлки кими горху алтына

алырды. Хејбәрин әтрафындакы кичик истеһкамлары мәһв етмәк үчүн там бир ај вахт лазым олду. Бу инадлы мүгавимәт чох шиддәтли чәзаја сәбәб олду: јәһудиләр өз торпаглары үзәриндә мүлкијјәт һүгугундан мәһрум олдулар вә хәлифә Өмәр тәрәфиндән Әрәбистандан тамамилә говуланадәк өз галибләринин јанында јалныз ичарәдар кими галдылар. Рәвајәтә көрә бир јәһуди гадыны Мәһәммәд пејғәмбәри зәһәрләмәјә чәһд етдији үчүн онун сәһһәти узун илләр боју позулубмуш. Лакин суал олуна биләр, Мәһәммәдин вахташыры тәкрарланан кефсизлији Хејбәр вә Мәдинәдә тез-тез мүшаһидә едилән гыздырма хәстәлијиндән ирәли кәлмирдими?

Һүдејбијә сазиши Мәккә карванларына һүчум етмәји мүсәлманлара гадаған едирди. Буна көрә дә мәдинәлиләр Суријаја јахын јерләрдә мүвәффәгијјәт ахтармаға башладылар. О тәрәфләрә әсил һәрби сәфәр дүзәлдилди. Бу дәфә мәтләб Мавәраји-Әрдәндә јашајыб, Бизанса табе олан әрәб гәбиләләринә һүчум етмәк үстүндә иди. Мәһәммәд бу һүчум әмрини өз истәји илә ми вермишди? О, Әрәбистанын тәбии сәрһәдини кечмәклә өз талејини сынамагмы истәјирди? Һәр һалда нә онун өзү вә нә дә ән јахын мүбаризә јолдашлары, мүвәффәгијјәтсизликлә гуртармыш бу һәрби сәфәрдә иштирак етмәмишдиләр. Өлү дәниз јахынлығындакы Муте мүһарибәсиндә Зејдин гошуну дармадағын едилиб өзү өлдүрүлдү; Халид бу гошунун анчаг галыгларыны Мәдинәјә кәтириб чыхарда билди.

Мәдинәдән узагда баш верән бу мәғлубијјәт Мәһәммәдин е'тибарыны сарсытмады. О, бир мүддәтдән бәри Әбусүфјанла, «сонралар Әмәвиләр сүлаләсинин гәбул етдији сијаси системин, либерализмин мүкәммәл нүмунәси» (Ламменс) олан бу адамла данышыг апарырды. Мәһәммәд һәтта Әбусүфјанын гызы илә евләнди. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд бу евләнмәдән әввәл, мәсәлән, Өмәрин гызы Һәфсә илә вә ја Әбубәкрин гызы Аишә илә олдуғу кими, Әбусүфјанын гызы илә дә сијаси мәгсәдлә евләнмишди. Һүдејбијә сазишини бәрпа етмәк бәһанәси илә Мәдинәјә кәлән Әбусүфјан, Мәккәнин тәслим олмасыны һазырлајачағыны өз күрәкәнинә вә'д етди. Бундан башга гејд етмәк лазымдыр ки, Әбусүфјан Мәдинә шәһәри әтрафына хәндәк газылдығы үчүн мүвәффәгијјәт газана билмәдији һәрби сәфәриндән гајыдандан сонра иш башындан чәкилмишди; өз гызынын пејғәмбәр илә

евләнмәси исә онун әл-голуну бағлајырды. Буна көрә дә Мәһәммәд гәбиләләр арасындакы чәкишмәләрдән истифадә едәрәк, Мәккәнин үстүнә һәрәкәт етди вә 630-чу илдә вурушмасыз шәһәрә кирди. О, мәккәлиләри бағышлајыб әфв едәчәјини вә'д етди вә еһтимал ки, Мәккәдә мәскән салыб јашамајачағы һаггында онлара тә'минат верди. Кә'бәнин ағалығыны өз әлинә кечирән Мәһәммәд ики һәфтәдән сонра Мәдинәјә гајытды.

Мәккәнин тәслим олмасы бәдәвиләрин бир мүддәт сонра күчлү бир иттифаг дүзәлтмәләринә мане олмады. Онда Мәдинә илә Мәккә әһалиси үмуми дүшмән әлејһинә биринчи дәфә олараг бирләшди. Лакин кечә вахты бирдән-бирә едилән һүчум мүсәлманлар арасына бөјүк вәлвәлә салды; әкәр Мәһәммәдә бир нечә дәфә көмәк етмиш Аббас бу сәфәр дә көмәјә кәлмәсәјди, о һүчум күнү мүсәлманлар үчүн бәдбәхтлик кәтирән чох уғурсуз бир күн оларды. Бәдәвиләрин итаәт алтына алынмасы Таиф әһалисинин вә бир сыра гәбиләләрин итаәт етмәсинә сәбәб олду. Бу чүр итаәт халис сијаси характердә олдуғуна көрә итаәт алтына алынанларын һәмишә дөнүб галиб тәрәфин динини гәбул етмәләри, јә'ни мүсәлман олмалары илә нәтичәләнмирди. «Әрәбләр дејирләр: биз иман кәтирдик. Лакин онлара сөјлә ки, сиз иман кәтирмәмишсиниз; дејиниз ки, биз ислам гаршысында итаәт етдик; чүнки һәлә сизин гәлбинииздә иман өзүнә јер тапмамышдыр» (Гуран, **49**, 14). Бундан башга о заман пејғәмбәр бир-биринин пахыллығыны едән мәккәлиләр илә әнсар арасында васитәчилик етмәли иди, чүнки бу пахыллыг узун чәкәчәк әдавәтин башланғычы ола биләрди.

631-чи илдә Мәһәммәд күчлү гошунун башында дурараг, ола билсин Муте мүһарибәси заманы өлдүрүлән мүсәлманларын интигамыны алмаг мәгсәди илә, Сурија истигамәтиндә һәрби сәфәрә чыхды. Лакин Бизанс сәрһәдинин јанында јерләшән Тебукдән о тәрәфә кетмәјиб Гырмызы дәниз саһилләринә бир нечә басгын етмәклә кифајәтләнди. Тарихчиләр һичрәтин бу 9-чу илинә «елчиликләр или» адыны вермишләр; чүнки бу илдә мүсәлманлара табе олан гәбиләләр Мәһәммәдин јанына елчиләр көндәрирдиләр. Мәһәммәдин гүдрәт вә күчү күндән-күнә артыб мөһкәмләнирди.

Һичри 10-чу (632-чи) илдә Мәһәммәд Мәккәни зијарәтә кетди; бу һәчч зијарәти онун биринчи вә јеканә зијарәти иди. Доғрудан да бундан әввәл Мәһәммәд Мәк-

кәнин зијарәтинә кетмиш олса да, бу јалныз гисмән едилән јарымчыг зијарәт иди (әрәбчә: «үмрә»); чүнки Мәккәни, сөзүн там мә'насында һәччә кетмәк үчүн мүәјјән едилән вахтда дејил, бундан кәнар бир заманда зијарәт етмишди. Мәһәммәд һәччә кедәндә өзүндән әввәл ораја бир нүмајәндә көндәрди; ола билсин, Мәһәммәд һәләлик чыхардыб кәнар едә билмәдији бүтпәрәстләрин дә дахил олдуғу зәввварлар групуна башчылыг етмәмәк үчүн belә һәрәкәт етмишди. Бүтпәрәстләрин зәвварлар сырасындан чыхарылыб кәнар едилмәси исә 632-чи илдә Гуранын бир ајәсиндә (**9**, 28) е'лан едилди; ејни заманда бу ајә бүтпәрәстләрин зәвварлар сырасындан чыхарылыб кәнар едилмәсинин доғура биләчәји игтисади нәтичәләр һаггында мүсәлманлара тәскинлик верирди.

Мәһәммәдин бу һәччинә «һәччи вәда» («видалашма һәччи») ады верилмишдир. Мәһәммәд һәччдән Мәдинәјә гајытды. Өзүнү чох јорғун һисс едирди вә јорғунлуғу кетдикчә артырды. Үч ај сонра Мәһәммәд плеврит хәстәлијиндән өлдү (632-чи ил ијун ајынын 8-дә).

Белә бир адам һаггында бир нечә сәтирлик бир фикир ирәли сүрмәк мүмкүн дејилдир. Онун бүтүн һәјат јолуна нәзәр салсаг, көрәрик ки, Мәһәммәд әсәби вә үсјанкар тәбиәтли вә гәлби һәмишә әсрарәнкиз һәјәчан кечирән бир адам иди. Сонра онун әсас көрүш вә фикирләри ваһид аллаһ вә ахирәт һәјатынын реаллығы әтрафында бүллур кими ајдынлашды вә Мәһәммәд бу иманыны, өзүнүн сәмими-гәлбдән кәлән мө'минлији, чох көзәл бәлағәт габилијјәти вә мәтанәти сајәсиндә өз әтрафындакыларын һамысына тәлгин етди. Сонралар онун пејғәмбәрлик габилијјәтинә һәм дипломат, һәм дә дөјүшчү олан бир дөвләт хадиминин исте'дады әлавә олунду. Мәһәммәд ингилабчы дејилди. Әксинә, «о данышыг апармағы, бир иши јенидән тәшкил етмәји, ујғунлашдырмағы вә ишин ахырында ону өзүнә гатмағы үстүн тутурду» (Ламменс). О, әлверишли фүрсәт көзләмәји бачарырды; одур ки, «Заман вә мән» дејә биләрди. Әлбәттә, Мәһәммәд өлдүјү заман ислам дини һәлә бүтүн Әрәбистаны әһатә етмәмишди; лакин һичазда өзүнә мөһкәм јер еләмишди. Мәһәммәдин инсанлары бирләшдирә билән дини вә сијаси дүһасы сајәсиндәдир ки, әрәбләр өз варлыгларыны идрак едәрәк, чәһаләт вә һәрчмәрчлик вәзијјәтиндән чыхдылар вә мәдәнијјәт тарихиндә өз јерләрини гәти шәкилдә тутмаг үчүн һазыр олдулар.

II фәсил

ӘРӘБ ҺӨКМРАНЛЫҒЫ

Биринчи дөрд хәлифә. Пеjғәмбәр өләндән сонра онун киши чинсиндән бир вариси галмады. Онун оғуллары һәлә ушаг јашларында өлүрдүләр; Мәһәммәдин гызларындан јалныз бири, Әлинин арвады Фатма (Фатимә) бири Һәсән, о бири Һүсејн адында ики оғлан ушағы доғараг она өвлад вермишди. Мәһәммәдин вариси мәсәләси әтрафында кәскин сијаси бөһран әмәлә кәлди; чүнки мәдинәлиләр илә мәккәлиләр биринчилик үчүн мүбаризә едирдиләр. Бир чох партија тәшкил олунмушду. Лакин Өмәр бүтүн еһтираслары јатыртды, Әбубәкрә беј'әт едиб сәдагәт анды ичди вә әксәријјәти онун тәрәфинә чәлб етди. Беләликлә, тәфригә тәһлүкәси арадан галдырылмыш олду. Мәһәммәдин әмиси оғлу вә күрәкәни Әли пеjғәмбәрин дини нәзәријјәсинә илк иман кәтирәнләр сырасында олдуғуна көрә бу үстүнлүкләриндән истифадә едә биләрди. Лакин Әли гәтијјәтсизлик көстәриб өз тәрәфдарларыны тәшкил едә билмәди вә бу гәтијјәтсизлик сонрадан онун мәһв олмасына сәбәб олду. Лакин Әбубәкрин дә хидмәтләри аз дејилди: мүсәлманлар Һәбәшистана мүһачирәт етдикләри заман Әбубәкр һәмишә пеjғәмбәрин јанында галмагла она өз сәдагәтини сүбут етмишди, һичрәт заманы онун јол јолдашы олмушду (мүгајисә ет: 9, 40: «онлар анчаг икиликдә галмышдылар»); онун гызы Аишә пеjғәмбәрин арвады олмушду. Һәрби сәфәрләрдә Әбубәкр өзүнүн динч вә сакит хасијјәтли бир адам олдуғуна бахмајараг, һәмишә пеjғәмбәрин јанында олурду. Мәһәммәд мүһүм ишләри е'тибар едиб Әбубәкрә тапшырырды: әввәлчә, һичри

9-чу (631-чи) илдә һәччә кедән илк мүсәлман зәвварларыны өз јанында Мәккәјә апармағы, сонра исә өлүмчүл хәстә олдуғу заман өзүнүн әвәзиндә намаз гылмаг мәрасиминә рәһбәрлик етмәји Әбубәкрә тапшырмышды. Бу иш Әбубәкрин хәлифә олмасына хүсусилә бөјүк көмәк етди. Бундан әлавә ортаја бир суал да чыха биләр: мәкәр Өмәр Әбубәкрә беј'әт етмәклә һәр шејдә күзәштә кедән бу үзүјола гочанын архасында идарә ишини өз әлиндә тутачағына күвәнмирдими?

Һәгигәтән, Әбубәкрин хәлифәлији заманында бүтүн идарә иши үч нәфәрин: Әбубәкр, Өмәр вә (пеjғәмбәрин «мүчаһид» адланан мүбариз јолдашларындан олуб сынагдан кечмиш дөјүшчү) Әбуубејдәнин әлиндә иди. Бөһранлы вәзијјәт әмәлә кәлмишди: Мәһәммәдин јалныз шәхси е'тибары үзәриндә гурулуб тезәчә әмәлә кәлмиш әрәб империјасы гаршысында парчаланыб дағылмаг тәһлүкәси дурурду: бә'зи бәдәви әрәбләр ислам динини гәти олараг рәдд едирдиләр, бә'зиләри дә верки вермәк истәмирдиләр вә ја өз һәрәкәтләри илә бөјүк шүбһә ојадырдылар. Хилафәт ишләрини идарә едән үч нәфәр гаршысында икитәрәфли вәзифә дурурду; бир тәрәфдән, харичи сијасәт саһәсиндә Суријанын сәрһәд бојундакы рајонлара басгынлары давам етдирмәк лазым иди, чүнки бу басгынлар јалныз Суријанын истила едилмәсини һазырламаг дејил, һәмчинин Мәһәммәддән чох әввәл Бизанс әразисиндә јашајыб Әрәбистана харичи нүфузун кечмәсинин гејри-ихтијари көмәкчиси ролуну ојнајан әрәб та'фаларына ислам дининин гәбул етдирилмәсини дә һазырламалы иди; дикәр тәрәфдән исә, дахилдә е'тибарсыз тајфалар илә дипломатик данышыглар апармаг вә ислам дининдән үз дөндәрән мүртәдләр илә гулдурлары чәзаландырма әмәлијјаты кечирмәк лазым иди.

Бундан башга, бөјүк дин тәблиғатчысынын өлүмүндән сонра һәмишә олдуғу кими Әрәбистанын мүхтәлиф јерләриндә дә јаланчы пеjғәмбәрләр вә һәтта бир јаланчы гадын пеjғәмбәр ортаја чыхды. Бу јаланчы пеjғәмбәрләрдән бири Јәмамәдә шиддәтли мүгавимәт көстәрди: Јәмамәнин бөјүк зәһмәтлә истила едилмәси Ирана табе олан Бәһреін саһәсинә јол ачды. Бәһреіни һәрби гүввә илә зәбт едән әрәбләр Фәрат чајы рајонунда иранлыларла доғрудан-доғруја үз-үзә кәлдиләр. Чәнуби Әрәбистанда да (Умман, Һәзрәмут) динчлик тә'мин едилди.

Беләликлә, Әбубәкрин ики иллик хәлифәлији (632—634) әрзиндә ислам дини Әрәбистанда сабитләшди вә Сурија илә Ирагын истиласы башланды.

Әбубәкр тамамилә мүәјјән шәкилдә демишди ки, Өмәр онун хәләфи олачагдыр; бурасыны да гејд едәк ки, мүсәлманлар да бунун белә олачағыны көзләјирдиләр. Өмәрин oниллик хәлифәлији ислам тарихинин галибијјәтли јајылма вә мөһкәм тәшкилат дөврү олду. Өмәр өләндә (644-чү илдә) Ираг, Сурија, Мисир вә Киренаика (әрәбчә: Бенгази) истила едиләрәк әрәб сәрдарлары тәрәфиндән идарә олунурду. Мәһәммәд чошгун бир ганунверичи, һәмчинин милли вә дини бирлијин баниси иди исә, Өмәр ислам дининин јајылмасыны тә'мин етди. Өмәр дә Мәһәммәд вә Әбубәкр гәдәр садә вә сәрт хасијјәтли бир инсан олуб парлаг гәләбәләриндән сонра да еjни хасијјәтдә галараг, гәдим Романын бә'зи дөјүшчү императорларыны хатырладырды. Һәм истилачы (фатеh), һәм дә һөкмдар сифәтләрини өз варлығында бирләшдирән Өмәр јалныз чох чалышган вә зирәк бир адам олмагла галмајыб мөвчуд шәраитдән, инсанлардан вә онларын дини чошгунлуғундан истифадә етмәји бачаран бир адам иди. «Өмәрин әсас вә шәксиз хидмәти бундан ибарәт иди ки, о, ајрылма тәрәфдарларынын үстүн кәлмәсинә имкан вермәди; Әмәвиләр дөврүндә даһа мөһкәм дөвләт низам-интизамынын гурулмасыны һазырлаја билди» (Ламменс). Әсасән гүввәләринин тәшкил олунмасы, даһа доғрусу, истила едилмиш өлкәләрин мәнимсәнилмәси хидмәтини дә Өмәрин һесабына јазмаг лазымдыр. Онун хәлифәлији заманында Әлинин мәсләһәти илә бүтүн мәктуб вә јазыларын тарихи һичри һесабына кечирилди (17 вә ја 18-чи илдән е'тибарән).

Суријанын истила едилмәси она көрә асан олмушду ки, Иран илә етдији мүһарибәдә тагәтдән дүшмүш Бизанс, Суријадакы сәрһәд гошунунда музд илә гуллуг едән әскәрләри јығмаг үчүн лазым олан кредитләри ләғв етмәјә мәчбур олмушду. Мүһарибә ики ил (634—636) давам етмиш вә ики тәрәфдән һеч бири үстүн кәлмәмишди. Сонра исә бизанслар Јәрмук вурушмасында мәғлуб едилдиләр. Беләликлә, онлар Суријаны һәмишәлик әлдән чыхартмыш олдулар. Бир нечә шәһәр һәлә әбәс јерә мүгавимәт едирди; бу шәһәрләрин ахырынчысы 640-чы илдә тәслим олду.

Јәрмук гәләбәси Иран әразисиндә јерләшмиш гәдим Ләхмиләр падшаһлығынын јолуну әрәбләрин үзүнә ачды. Беләликлә, Иранын истила едилмәси башланды. Бурада да әрәбләрин газандығы мүвәффәгијјәтин әсас шәрти ондан ибарәт иди ки, дүшмән тәрәфдә әдавәт вә зиддијјәт варды. Көһнә Сасаниләр сүлаләсинин сијаси вә дини чәһәтдән дөзүлмәзлији өлкәни зәифләтмишди; Бизанс илә илләр боју давам етмиш мүһарибә үзүндән өлкә тагәтдән дүшмүшдү; Гафгаз хәзәрләри вә Бактријадан (Бәлхдән) кәлмә түркләр Ирана һәмишә һүчум едирдиләр.

Иран империјасында сами әјаләтләри олан Халдеја вә Асурија[1] әрәбләрин Гадсијә вурушмасында (637-чи ил) газандыглары илк гәләбә нәтичәсиндә онларын һакимијјәти алтына кечди. Лакин әрәбләр бунунла кифајәтләнмәдиләр; Иранын өз торпагларына сохулараг, 642-чи илдәки Нәһавәнд вурушмасында икинчи гәти гәләбә газандылар. Бундан сонра Иранын тамамилә истила едилмәси јалныз заман мәсәләси олду. Иран әрәб һөкмдарларынын бојундуруғу алтына дүшмүш олса да, өз милли хүсусијјәтләриндән әл чәкмәјәрәк, бүтүн тарих боју өзүнүн јашамаг габилијјәтини сүбут етди. Лакин Иран өзүнүн сијаси чәһәтдән јенидән чанланмасыны дөрд јүз ил көзләмәли олду. Анчаг о заман Иранда мејдана кәләчәк мәһәлли сүлаләләр, јорғун әрәбләри әвәз едиб хәлифәләр империјасына јахынлашма јолларыны, Иран илә Туран[2] арасындакы чох гәдим мүбаризәнин јени сәһифәсини ачмыш түркләрин басгынларындан мүдафиә едәчәкләр.

Әрәбләр Нәһавәнд вурушмасы илиндә Мосул рајонуну ишғал едәрәк, Ермәнистанын пајтахтына гәдәр кедиб чатмыш вә бу шәһәри чапыб талан етмишдиләр.

Өмәр Суријанын идарә едилмәсини әмәвиләрдән нүфузлу Әбусуфјанын оғлу Муавијәјә тапшырмышды. Бу тә'јин, сонралар әмәви сүлаләсинин мүәссиси олан муа-

---

[1] Бактрија—Гәдим Орта Асијада Һиндигуш сыра дағларындан шималда вә Аму-Дәрја чајынын орта ахарында јерләшән саһәјә гәдимдә верилән аддыр. Халдеја (Кәлданијә) илә Асурија исә Чәнуби вә Шимали Месопотамијаја (Бејнәннәһрејн) дејилир.

[2] Туран — Мәркәзи Асија илә Орта Асијада түрк тајфа вә халгларынын јашадығы әразини көстәрмәк үчүн ишләдилиб ајдын олмајан гејри-мүәјјән бир аддыр; адәтән Иран ады вә анлајышына әкс олараг ишләдилмишдир.

вијәнин јүксәк мәнсәбә чатыб бөјүмәсинин башланғычы олду. Мүавијә донанма дүзәлтмәк тәклифини ирәли сүрмүшдү, чүнки бунун үчүн лазым олан һәр шеј Суријанын саһил боју шәһәрләриндән асанлыгла тәһвил вериләбиләрди. Лакин хәлифә Өмәр бу јенилији рәдд етди; одур ки, Мүавијә анчаг Өмәрин јерини туган хәләфи заманында һәрби кәмиләр дүзәлдә билди. Онун донанмасы бир нечә ил әрзиндә Екеј дәнизиндә һәрәкәт едәрәк, бизанслылара раһатлыг вермирди.

Әввәлчә белә бир фикир ирәли сүрүлмүшдү ки, Мүавијәнин Суријаја тә'јин олунмасы Мисирин истила едилмәсинә долајы јолла сәбәб олмушду; чүнки Сурија ордусу баш команданы Әмр өз јеринә Мүавијәнин тә'јин едилмәсиндән наразы олдуғуна көрә, хәлифә тәрәфиндән гадаған едилмиш олмасына бахмајараг, 640-чы илдә өз гошунунун башында бирдән-бирә Мисирә тәрәф һәрәкәт етмишди. Һәгигәтдә исә әрәбләр бурада да өз гоншулары арасында һөкм сүрән һәрч-мәрчликдән истифадә етмәјә тәләсирдиләр. Мисири дини мүбаризә дидиб парчалајырды. Сасаниләрин Иранда јеритдикләри ејни сијасәти Мисирдә јеридән Бизанс һакимләринин гәрәзкарлығы вә хырдачылығы мисирлиләри әсәбиләшдирирди. Әмр, Пелусиуму ишғал едәндән сонра көмәјә кәлән јени гошунун кәлиб чатмасыны көзләди, сонра исә Һелиополисдә газандығы гәләбә Бабилјонун (көһнә Гаһирәнин) кәнарлары вә галасына кирмәк јолуну онун үзүнә ачды. Беләликлә, Нил вадиси әрәбләрин ағалығы алтына кечмиш олду. Шиддәтли мүгавимәтдән сонра Искәндәријјә тәслим олду. Дөрд ил сонра бизанслылар шәһәрә гәфилдән сохулдуларса да,[3] әрәбләр шәһәри икинчи дәфә һүчумла алдылар (Өмәрин әмри илә шәһәр китабханасынын јандырылдығы әфсанә һесаб едилмәлидир). Мисир гәти сурәтдә фәтһ едилди. Ејни заманда Әмр Киренаиканы зәбт етди.

644-чү илдә Өмәр бир иранлы христиан тәрәфиндән өлдүрүлдү. Бу хәлифә һәлә өлүм ајағында икән алты нәфәрлик бир һеј'әт тә'јин едә билди; бунлар, кимин Өмәрин хәләфи олуб онун јеринә кечмәси мәсәләсини һәлл етмәли иди. Пејғәмбәрин күрәкәни Әли барышмаз вә һәр шеји ачыг дејән үрәји саф бир адам олдуғу үчүн

[3] Бизанс кәмиләри Искәндәријјә лиманына кирмиш вә кәмиләрдән саһилә чыхарылан гошун әрәб гарнизонуну сыхышдырыб шәһәрдән чыхартмышды.

онун намизәдлији рәдд едилди; чүнки о, Мәһәммәд өләндән сонра әмәлә кәлмиш дәјишикликләр илә һесаблашмадан ислам динини пејғәмбәрин вахтында олдуғу шәкилдә бәрпа етмәк истәјирди. Буна көрә дә пејғәмбәрин башга бир күрәкәни әмәви Османын намизәдлији үзәриндә дајанмагдан башга бир әлач галмады; Осман јаша долмуш вә чох ағыр һәрәкәт едән бир адам олдуғуна көрә Өмәрин ишини давам етдирмәјә һеч габилијјәти јох иди.

Лакин Өмәрин вердији тәкан о гәдәр гүввәтли иди ки, јени-јени истилалар мүнтәзәм бир шәкилдә давам едирди: Кичик Асијаја вә Екеј дәнизи адаларына басгынлар едилирди, Ермәнистан тәдричән ишғал едилмишди, Иранда сон һәрби әмәлијјат кечирилирди вә Шимали Африкаја һүчумлар едилирди. Лакин бу узаг һәрби сәфәрләр кетдикчә даһа чәтин олурду, әлә кечирилән гәнимәт исә әввәлки гәдәр бол олмурду. Итаәт алтына алынан халглар, ислам динини, өз дини е'тигадларына көрә дејил, даһа аз верки вермәк мәгсәди илә гәбул едирдиләр. Әрәбләрин өзләриндә дә истила едилмиш өлкәләрдә раст кәлиб көрдүкләри зинәт вә чаһ-чәлал зөвгү ојанмышды. Бүтүн бунлар сон дәрәчә чәтин малијјә вәзијјәти әмәлә кәтирмишди; одур ки, башлыча олараг өз гоһум-әгрәбасына торпаг пајламагла мәшғул олан Осман бу чәтин вәзијјәти дүзәлдә билмирди. Әјаләтләрдә гарышыглыглар олурду, сијаси һәјәчан вә игтишашлар илә дини чәкишмәләр бир-биринә гарышырды. Гуранын гәти мәтнини мүәјјән етмәк үчүн Османын көстәрдији бүтүн чидд-чәһд сәрт хасијјәтли мө'минләрин она гаршы дујдуғу әдавәти азалда билмирди. Пејғәмбәрин ән һөрмәтли мүбаризә јолдашларындан бири әввәлчә әхлаг душкүнлүјүнә гаршы, сонра исә һәтта Османа вә Әмәвиләрә гаршы хүтбәләр охумаға башлады вә деди ки, анчаг Әли вә онун оғуллары пејғәмбәрин вәрәсәси олмаг һүгугуна маликдирләр. Мисирдә дөнүб мүсәлман олан јәмәнли бир јәһуди дә бу һүгугун јеринә јетирилмәсини тәләб едирди. Ејни заманда мө'минләр иртичасы өзүнү көстәрди; Мәһәммәдин һәлә чаван дул арвады Аишәнин рәһбәрлији алтында едилән сијаси фырылдаглар бу иртича һәрәкәтләрини даһа мүрәккәб бир һала салырды, чүнки Аишә дөвләт ишләриндә мүһүм рол ојнамаг истәјирди вә бу арзусунун әзабыны чәкәрәк һәрәкәт едирди.

Бу фырылдаглар гошунда нараһатлыг доғурду. Осман өз аиләсинә сәдагәтли олан суријалы дөјүшчүләрә мүрачиәт едәрәк, онлардан имдад истәди (бурада XVI Лудовик вә һөкмдарлар ордусу гејри-ихтијари оларат адамын јадына дүшүр); ону хәјанәтдә тәгсирләндирдиләр вә өз евиндә гылынч зәрбәси илә өлдүрдүләр (656-чы илдә). Беләликлә, Османын хәлифәлији заманында, бир тәрәфдән, биринчи дахили мүһарибә әмәлә кәлди, дикәр тәрәфдән дә сүлаләнин гануни бир шеј олдуғу фикри ортаја чыхыб, Әлинин аиләсиндә тәчәссүм етди.

Онда Әли хәлифә сечилди, лакин бу сечки јекдилликлә олмады: мисирлиләр она тәрәфдар чыхмышдылар, лакин «Ики мүгәддәс шәһәр»[4] вә Ираг әһалисини Әлинин һакимијјәтини танымаға вә ирәли сүрдүкләри намизәдләрдән әл чәкмәјә гане етмәк үчүн күнләрлә вахт лазым олду; бу намизәдләр исә бүтпәрәстликдән дөнүб илк мүсәлман оланлар сырасындакы Тәлһә илә Зүбејр иди (Зүбејр пејғәмбәрин арвады Хәдичәнин гардашы оғлу иди). Османын әмиси оғлу вә Сурија һакими Муавијәнин Әлини хәлифә кими танымагдан бојун гачырмасы даһа чидди нәтичәләр доғурду. Гүрејшиләрин бөјүк вә кичик будаглары арасында тәһлүкәли нәтичәләр доғурмуш мүнагишә јахынлашырды.

Тез вә гәти һәрәкәт етмәк лазым иди. Лакин Әли иши ләнкитмәклә вә барышдырычы әһвали-руһијјәси илә һәр шеји мәһв етди. Әли 656-чы ил декабр ајынын әввәлләриндә, јә'ни хәлифә сечилдији күндән беш ајдан артыг вахт кечәндән сонра өз гошунунун башында Мәдинәдән чыхыб Бәсрә шәһәринә тәрәф һәрәкәт етди вә иш елә кәтирди ки, бир даһа Мәдинәјә гајытмалы олмады. Османын өлүмүнүн гисасыны алмаг бәһанәси илә Аишә илә бирләшмиш Тәлһә вә Зүбејри тамамилә әзиб табе етмәк артыг бир зәрурәт һалына кәлмишди. Һәгигәтдә исә Аишә чохдан Әлидән инчикли олуб ондан гисас алмаг истәјирди, чүнки бир заманлар Әли пејғәмбәрә Аишәни бошамасыны мәсләһәт етмишди; бундан башга Аишә Зүбејрин балдызы иди. Чох шиддәтли вурушма нәтичәсиндә Әлинин бу ики рәгиби өлдүрүлдү вә әсир едилән Аишә Мәдинәјә көндәрилди.

Мүсәлманлар арасындакы бу илк вурушмаја «дәвә вурушмасы» ады верилмишдир, чүнки бу вурушмада иштирак едән Аишә, белинә зиреһли кәчәвә гојулмуш

[4] јә'ни, Мәккә вә Мәдинә.

бир дәвәјә минмишди. «Бурада биз мүгәддәс дәвә вә гүббә көрүрүк; бетилин јерини исә «мө'минләрин анасы» («үммәл-мө'минин») Аишә тутурду... Бу адәт сәһра бәдәвиләринин индики мүһарибәләриндә дә галыр; мүгәддәс дәвәнин белиндә һәмишә тајфанын ән адлы-санлы чаван гызы отурур; бу гызын дүшмән әлинә кечмәсинә јол вермәк ән алчаг намуссузлуг сајылыр» (Ламменс).

Галиб кәлән Әли әрәб империјасынын һөкмдары олду; лакин Әмәвиләрин ич галасы олан Сурија бу империјаны ики јерә бөлмүшдү. Әлинин гошуну Куфә вә Ктесифон (Сасаниләрин гәдим пајтахты Мәдаин) шәһәрләрини зәбт едәндән сонра Рәггә јахынлығында Фәрат чајыны кечди вә Сүффејн вадисиндә Муавијәнин гошуну илә үз-үзә кәлди. Муавијә әмр етмишди ки, бурада үстүнә парча өртүлмүш гүббә шәклиндә мә'бәдә бәнзәр бир шеј дүзәлдилсин вә суријалылар бу мә'бәд гаршысында дуруб өләнә гәдәр вурушачагларына анд ичсинләр. Ламменсин фикринә көрә бу әмр, гәдим јунанларын мүдафиә илаһәси Палладаја пәрәстиш галығы олуб бүтпәрәстлик адәтләринин хүсусән Әмәвиләр арасында јашадығыны көстәрир.

Үч ај давам едиб данышыг апармаг үчүн арасы кәсилән кичик тоггушмалардан сонра Әли гәти бир вурушмада үстүн кәлди. Лакин сәркәрдә Әмр (Мисири истила едән фатеһ) һәрби һијләјә әл атмагла Муавијәни хилас етди; о, суријалылара әмр етди ки, өз низәләринин учуна Гуран вәрәгләри ассынлар вә, беләликлә, әдаләтли бир мәһкәмәнин гурулмасыны аллаһа јалвардыгларыны көстәрмиш олсунлар. Әлинин силаһдашлары ону вадар етдиләр ки, мәсәләнин мүнсифләр мәһкәмәси васитәси илә һәлл едилмәсинә разы олсун; Әлинин буна разылыг вермәси онун ишини мәһв етди. Һәрби әмәлијјат тәрәфдарлары дәрһал Әлидән ајрылдылар. Бу мүтәәссиб адамлар әввәлчә Әлијә нә гәдәр бөјүк еһтирасла сәдагәт көстәрмишдиләрсә, инди она ејни дәрәчәдә шиддәтлә нифрәт етдиләр вә чәкилиб Месопотамија илә Иран сәрһәдинә кетдиләр. Мүнсифләр мәһкәмәсиндә Әлинин нүмајәндәси һөрмәтли, лакин ачиз бир гоча адам иди; Әлинин јахын адамлары тәрәфиндән зорла онун бојнуна гојулан бу гоча нүмајәндә, Муавијәнин нүмајәндәси тәрәфиндән ишләдилән алчагча һијләнин гурбаны оланда, Әлидән ајрыланлар өз араларындан јени бир хәлифә сечдиләр. Тарих онлара харичиләр (әрәбчә чыхыб кет-

мәк, баш галдырыб үсјан етмәк вә с. мә'насына кәлән «хәрәчә» сөзүндән) адыны вермишдир. Әлијә сәдагәтли галанлар исә шиә (әрәбчә: тәрәфдар оланлар мә'насына кәлән «шиә» сөзүндән) адланырлар.

Әлинин вәзијјәти фачиәли бир шәкил алырды. О, ики од арасында галмышды. Бир тәрәфдән Мүавијә Әлинин хәлифәликдән деврилмәси илә нәтичәләнмиш мәһкәмә комедијасындан сонра суријалылары мәчбур етмишди ки, ону хәлифә е'лан етсинләр. Дикәр тәрәфдән исә харичиләрин сечдији гондарма хәлифә Әлинин гошуну Ктесифон рајонунда вурушмаға чәкирди. Әли өз гошуну харичиләрин үстүнә јеридиб онлары вурушмада гырды; лакин онлардан бир чоху Ираг вә Ирана сәпәләнди; оралардa харичиләрин дини нәзәријјәси тез јајылды вә сонралар Шимали Африкаја кедиб чатды. Сонра Әлинин иткиси даһа чох артды: Куфә әһалиси ондан үз дөндәрди, Мисир Мүавијәнин тәрәфинә кечди. Әли Әмәвиләрин Әрәбистана вә Месопотамијаја арасы кәсилмәдән етдикләри һүчумлара гаршы ики ил мүбаризә едәндән сонра харичиләр тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Әлинин ојнадығы рол вә характери һаггында индијәдәк мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Бә'зиләри ону гәһрәман һесаб едирләр, бә'зиләри исә дејирләр ки, Әли ән ади инсан иди. Һәр һалда Әли дә өзүнүн бүтүн аилә үзвләри кими орта сәвијјәли бир сијасәтчи иди. Динчлик вә асајиш тәрәфдарлығы бир чох башгаларыны мәһв етдији кими Әлини дә мәһв етди.

Әли инадчыл, тәчрүбәсиз бир адам олдуғу үчүн өзүнүн иш башындан узаглашдырылмасына јол вермишди. Лакин Әлинин горху вә тә'нә билмәјән мәрдлији рәвајәтә көрә көзәл хасијјәти вә (онун өвладынын фачиәли шәкилдә мәһв олмасы һәлә бир тәрәфдә дурсун) башына кәлән фәлакәтләр,—бунларын һамысы она әзаб вә әзијјәт чәкмиш бир шәһид шөһрәтини газандырды. Буна көрә, шиә мүсәлманлар Әлини мүгәддәс һесаб едирләрсә, суфиләр она мәһәббәт бәсләјирләрсә вә бир заманлар бә'зи бид'әтчиләр (әлиаллаһиләр) она һәтта аллаһ кими пәрәстиш едирдиләрсә, буна тәәччүб етмәк лазым дејилдир.

Һәр һалда, Һашим нәсли тәрәфиндән гыса бир заман үчүн икинчи плана кечирилән Әбд Шәмсин нәсли[5]

[5] Јә'ни Әмәвиләр, Үмәјјә нәслинин үзвләри; Мәһәммәд илә Әли исә Һашим нәслиндән иди.

јенә дә һакимијјәт башына кечмиш олду. Бу вәзијјәт Мәккә әшрафынын гәләбәси демәк иди: Сурија партијасы хәлифәләрин сечилмәси принсипини гәти олараг, сүлалә вәрәсәлији принсипи илә әвәз етди вә бу јени принсип Әмәвиләр сүлаләсиндә тәчәссүм етди.

Кечмишә бир нәзәр салыб әрәб хилафәтинин илк дөрд нүмајәндәси заманында, јә'ни «пак вә тәмиз» адландырылан дөрд хәлифә («хүләфаји-рашидин») вахтында хилафәтин нечә тәкамүл етдијини көздән кечирсәк, көрәрик ки, Әбубәкрин заманында Әрәбистан сабитләшиб харичи истилалар һазырланмышдыр; Өмәрин заманында әрәб хилафәти галибијјәтли шәкилдә кенишләниб јајылмышдыр; Османын заманында истилалар мөһкәмләндирилмиш, зинәт вә чаһ-чалалын кенишләнмәси нәтичәсиндә хәлифәнин һакимијјәти зәифләмишдир; Әлинин заманында хәлифәнин һакимијјәти даһа да зәифләнмиш, дахили мүһарибә башлајараг дини тәфригә доғурмуш, хилафәтин харичдә кенишләниб јајылмасы дајанмыш вә бәлкә дә Бизанс вә Иран падшаһларыны тәглид етмәк нәтичәсиндә ислам дининдә сүлалә вәрәсәлији фикри көк салыб бәргәрар олмушдур.

Әмәвиләр сүлаләси. Әли өләндән сонра онун Ирагдакы тәрәфдарлары Әлинин оғлу Һәсәни хәлифә е'лан етмишдиләр; һеч бир истедады олмајан (вә чох еһтимал вәрәм хәстәлијинә тутулмуш) бу адамын бүтүн фикри өзүнүн хәлифәлик һүгугундан әл чәкмәси үчүн Мүавијәдән мүмкүн олдуғу гәдәр чох сәрвәт гопармаг иди. Һәсән Мәдинәјә чәкилиб кетди вә орада кәнч јашында өлдү.

Мүавијәнин илк вә чох мүһүм ислаһаты, пајтахтын Мәдинәдән Дәмәшг шәһәринә кечирилмәсидир; Мүавијә узун мүддәт бу шәһәрдә һаким олмуш, Бизанс һөкумәт адамлары илә тәмас сахлајыб онларын тәчрүбәсини мәнимсәмишди. Пајтахтын Дәмәшг шәһәринә кечирилмәси Әли тәрәфдарлары (Әләвиләр) партијасына гәти зәрбә вурурду, чүнки Мәдинә шәһәри онларын тәрәфиндә иди. Тәгрибән он доггуз ил Мүавијә идарә ишини мүтләг һөкмдар кими өз әлиндә сахлајыб әрәб дүнјасынын мә'нәви бирлијини бәрпа етди, дәниздә гүдрәтли олмаг фикрини тәкрар ирәли сүрдү вә һәтта чүр'әт едиб Бизанса һүчум етди. Онун христианлара гаршы сәбирли рәфтары Суријанын сарсылмаз сәдагәтини тә'мин едирди. Мүавијә һәлә өз сағлығында оғлу Језиди өзүнә вәрәсә тә'јин

етди. Хәлифәнин сечки илә иш башына кечмәси үсулу артыг арадан галхмышды.

Лакин Језид ган төкүлмәсинә јол верилмәдән хәлифә тахтына отура билмәди. Һәсәнин кичик гардашы Һүсејн һәлә Муавијә заманында Мәдинәдә сүркүндә јашајырды вә өз аиләсинин тәрәфдарлары ону јанларына чағырдыглары һалда онларын сәсинә һеч һај вермирди; нәһајәт, һај вермәк гәрарына кәлиб Куфәдә онларла бирләшмәк үчүн Мәккәдән чыхыб кетди вә јолда әмәви атлыларын тә'гибинә дүчар олараг Кәрбәла јахынлығында мүһасирә едилди. Јанындакы кичик бир дәстә илә бирликдә Һүсејн он күн әрзиндә белә үмид едирди ки, бир тәсадүф ону бу чәтин вәзијјәтдән хилас едә биләр. Лакин, көрүнүр, хәлифә гошуну командасынын мәгсәди, Фәрат чајынын јолуну кәсмәк вә, беләликлә, Һүсејни сусуз гојуб вурушмасыз тәслим олмаға мәчбур етмәк иди. Лакин Һүсејн он күндән сонра да тәслим олмаға разылыг вермәди. Вурушма башланды. Хәлифәнин дөрд мин нәфәрлик гошуну Һүсејнин кичик дәстәсинин өһдәсиндән асанлыгла кәлди. Һүсејн сајча чох олан дүшмәнин зәрбәләри алтында һәлак олду. Өзлүјүндә хүсуси әһәмијјәти олмајан бу һадисә сајсыз-һесабсыз сијаси вә дини нәтичәләр доғурду: шиәләр әзаб вә әзијјәтлә өлән илк шәһидләрини вердиләр.

Һүсејн өләндән сонра Језид хәлифә олмаг иддиасында олан даһа тәһлүкәли рәгиб Абдулла илә мүбаризә етмәли олду; Абдулла пејғәмбәрин бибиси оғлу Зүбејрин оғлу иди; вахты илә Зүбејр дә хәлифәлији әлә кечирмәк үчүн Әли илә инадлы мүбаризә етмишди. Һүсејн өлән кими Абдулла Мәккәдә өзүнү хәлифә е'лан етди вә тез бир заманда бүтүн Һичаз онун хәлифәлијини таныды. Језидин гошуну хәлифәлик иддиасында олан Абдулланын тәрәфдары мәдинәлиләрә галиб кәләндән сонра чүр'әтлә Мәккә үзәринә јериди. Шәһәр мүһасирә едилди вә Кә'бәјә од вурулду; шәһәр ики ајдан артыг мүһасирәдә галдыгдан сонра Језидин өлүм хәбәри алынды. Чәнуби Әрәбистан, Ираг вә Суријанын бир һиссәси Абдулланын хәлифәлијини дәрһал таныды. Мүсәлман аләминин јердә галан өлкәләри, Језидин ики вәрәсәсинин[6] о

[6] Бунлардан бири онун азјашлы оғлу II Муавијә иди ки, чәми бир нечә ај хәлифәлик етди; бири дә Језидин гоһуму I Мәрван иди (683—685).

гәдәр дә ләјагәтли адам олмадыгларына бахмајараг, Әмәвиләрә сәдагәтли галдылар. Језидин үчүнчү хәләфи Әбдүлмалик[7] чох чәтин вәзијјәтдә галды. Чүнки үч нәфәр хәлифә олмаг иддиасында олуб онунла рәгабәт едирди: бунлардан биринчиси «Һәнифәнин оғлу» адландырылан (Әләвиләрин адамы) Мәһәммәд ибн Һәнифә, икинчиси (харичиләрин адамы) Нәчд вә үчүнчүсү Зүбејрин оғлу Абдулла иди. Лакин Әбдүлмалик Әмәвиләрин һакимијјәтини бәрпа етди; Ираг јенидән истила едилди, Абдулланын гардашы вурушмалардан бириндә өлдүрүлдү; Абдулланын өзү исә 692-чи илдә хәлифәнин гошуну Мәккә шәһәрини аланда әлиндә силаһ һәлак олду. Беләликлә, көһнә партијанын һакимијјәти јенидән әлә кечирмәк тәшәббүсү нәтичәсиз галыб гуртармыш олду. Әбдүлмалик илә онун хәләфи заманында әрәб империјасында низам-интизам сон дәрәчә бачарыглы назир Һәччачын көстәрдији фәалијјәт сајәсиндә бәрпа едилди вә Бизанс илә мүһарибә јенидән башланды. Лакин бу исте'дадлы дөјүшчү вә һакимин Әмәвиләрә етдији хидмәт нәтичә е'тибары илә пис олду, чүнки Һәччач өзүнүн залым вә гәддар хасијјәти илә нифрәт доғурурду.

Бундан сонра, VIII әсрин биринчи јарысы әрзиндә хәлифәләр бир-бирини тез-тез әвәз едирдиләр; јалныз јени-јени өлкәләр истила едән фатеһ вә орта сәвијјәли һаким Һишамын[8] узун чәкән һөкмдарлығы бу чәһәтдән истисна тәшкил едир. Бүтүн бу хәлифәләр арасындан јалныз II Өмәр әдаләтли олуб һәтта дүшмәнә гаршы мәрһәмәтлә рәфтар етмәк тәрәфдары олдуғуна көрә мүгәддәс сајылырды. Галан хәлифәләр: Сүлејман илә II Језид вә II Вәлид инчәсәнәт вә ја зөвг һәвәскары олдугларына көрә тәбәәләринин анчаг наразылығына сәбәб олурдулар вә өз сәркәрдәләринин хејли әрази истила етмиш олмаларына бахмајараг, Әмәвиләр сүлаләсинин сугутуна көмәк едирдиләр.

Әлинин заманында гыса бир мүддәт әрзиндә дајандырылан истилачылыг Әмәвиләр заманында әввәлки гүввәти илә јенидән башланды. Муавијәнин дәниз донанмасы дүзәлтдијини јухарыда көрдүк. Гуруда да Шәргә вә Гәрбә доғру кетдикчә даһа чох һәрби сәфәрләр едилир-

[7] Хәлифә Әбдүлмалик 685-чи илдән 705-чи илә гәдәр һөкмдарлыг етмишдир.

[8] Хәлифә Һишам 724—743-чү илләрдә һөкмдарлыг етмишдир.

ди. Демәк олар ки, Әмәвиләр Бизанс илә мүбаризәни Сасаниләрдән ирс алмышдылар. Шәргдә әрәбләр һәлә 661-чи илдә Һәрат шәһәринә чатмышдылар вә орадан һәрәкәт едән әрәб гошуну Әфганыстандан кечиб Һинд чајына чатмышды. 674-чү илдән е'тибарән Трансоксианаја[9] һүчумлар едән әрәбләр, нәһајәт, 711-чи илдә бу өлкәни ишғал етдиләр. Ејни заманда Ермәнистан әрәбләр тәрәфиндән ишғал едилди. Онлар Анадолуну итаәт алтына ала билмәдиләр. Ислам дөвләти гырх илдән аз бир мүддәт әрзиндә Шәргдә ән узаг сәрһәди олан Чинин кәнарларына вә Һинд чајы вадисинә чатды.

Гәрб истигамәтиндәки әрәб истилалары да ејни дәрәчәдә кениш иди. О заманлар Шимали Африканын бәрбәри тајфалары Бизанс империјасындан фе'лән даһа асылы дејилдиләр. Онлар үч әсас група бөлүнүрдүләр: шәргдә (Триполитанија, Чәрид, Ор) ловатә; гәрбдә (Гәбилијјәдә готамә, Мәракеш саһилиндә мәсмудә вә Бөјүк Сәһрада өртүклә бүрүнәнләр) сәнһачә; бир һиссәси Тлемсен рајонунда топланмыш көчәри зәнатә. Бурада да сәнһачә вә зәнатә тајфалары арасындакы дүшмәнчилик әрәб истилачыларынын хејринә олду.

Ифрикијјәдә, јә'ни Шимали Африканын шәрг һиссәсиндә (бу саһәнин гәрб һиссәси Мәғриб адланыр) әрәбләрин илк ики һәрби сәфәри ади басгындан ибарәт иди; бу басгынлар заманы әрәбләр бурада бизанслылар илә үз-үзә кәлмишдиләр. Лакин әрәбләрин үчүнчү һәрби сәфәриндә бизанслылары бәрбәрләр əвəз етдиләр. Әрәб сәркәрдәси Огба бәрбәрләрин габағыны сахламаг үчүн 670-чи илдә бурада истилачыларын гәраркаһы олан Кајруан (Гејрован) шәһәрини салды. Јенә дә бу әрәб сәркәрдәси анчаг Мәракешин Атлантик океаны саһилиндә дајандырылан мисли көрүнмәмиш басгындан сонра пусгуја дүшдү. Нәһајәт, 697-чи илдә хәлифә Әбдүлмалик өз сијаси вәзијјәтинин мөһкәмләндијини көрүб Карфакенә һәрби сәфәр етмәк үчүн чидди һазырлыг көрмәјә башлады. Бу шәһәр алыныб виран едилди, сонра бизанслылар шәһәри кери алдылар вә бир илдән сонра јенә дә әлдән вердиләр. О заман Орда бәрбәрләр әрәбләрә гаршы мүгавимәт тәшкил етдиләр; рәвајәтә көрә әфсанәви

---

[9] Трансоксиана вә ја Трансоксанија—Аму-Дәрја илә Сыр-Дәрја арасындакы саһәјә дејилир; әрәб вә фарс чоғрафија китабларында бу саһәјә Мавәраәннәһр ады верилмишдир.

Каһинә бу мүгавимәтә башчылыг едирди. Лакин әрәб дүшмәнләринин парчаланмыш бир вәзијјәтдә олмалары әрәбләрә јенә дә хидмәт етди вә онлар нәрби истилачылыгла ејни заманда өз динләрини јајмаға да мүвәффәг олдулар. Арадан илләр кечди, өз динләрини дәјишдирмәјә чохдан адәт етмиш бәрбәрләр ислам динини гәбул етдиләр вә Испанија әрәбләри тәрәфиндән истила едиләндә һәрби гәнимәт әлә кечирмәк кими чазибәли перспективин тә'сири илә әрәбләрин ән мөһкәм дајағы олдулар. Әрәбләр Чәнуби Мәракешә басгынлар едәрәк, Тәнчә, (Танжер) шәһәрини вә Балеар адаларыны ишғал етдиләр.

Вестготлар тәрәфиндән ишғал едилмиш Испанија һәгигәтдә христиан бир өлкә олмагдан чох, сөздә христиан өлкә иди. Феодаллар илә јепископларын гул һалына салдығы халг азадлығын һәсрәтини чәкирди. Хиласкар ролуну әрәбләр ојнамалы олдулар. Гуллар вә тәһкимли кәндлиләр өз азадлыгларыны дөнүб мүсәлман олмаг баһасына сатын алдылар вә истилачыларын вәзифәсини асанлашдырмыш олдулар: әрәб атлылары христианларын пијадә гошунуна үстүн кәлди вә 712-чи илдә Толедо шәһәринин алынмасы готларын һөкмранлығы үчүн бир матәм маршы олду.

721-чи илдән е'тибарән әрәбләр Пиренеј сыра дағларынын о бири тәрәфинә басгынлар етмәјә башладылар. Меровингләр краллығы да Испанијадакы готлар монархијасы кими чан чәкиширди. Евд тәрәфиндән Гаронна чајы үстүндә дајандырылан әрәбләр һәрәкәт истигамәтини Рона чајына тәрәф чевирдиләр вә 725-чи илдә бу чај вадисини виран етдиләр. Једди ил сонра әрәб атлылары Гаскон саһәсини кечиб Бордо шәһәрини алдылар вә сүр'әтлә Пуатје үстүнә јеридиләр, лакин Карл Мартел онлары орадан кери отуртду (Мәһәммәдин өлүмүндән јүз ил сонра). 737-чи илдәки Нарбонн вурушмасында Карл Мартел әрәбләри јенә дә гачмаға мәчбур етди.

Бу мәғлубијјәтә бахмајараг әрәбләрин истилачылығынын арасы кәсилмәди. О заман әрәб империјасы өз әзәмәтинин зирвәсинә чатыб Атлантик океанындан Һинд чајына, Хәзәр дәнизиндән Нил чајы астаналарына гәдәр узанырды. Әмәви хәлифәләринин сијасы әзәмәти дә, әрази чәһәтдән кенишләнмә сон нөгтәсинә чатмаздан бир нечә илә әввәл өз зирвәсинә чатмышды. Онларын гүдрәти хәлифә Әбдүлмалик заманында (VII әсрин сону)

ән јүксәк нөгтәсинә чатды. Әмәви хәлифәләрин көстәрдији фәалијјәт әсас е'тибары илә мәркәзләшмәјә доғру јөнәлдилмишди. Мәһәммәд јекчинс олмајан үнсүрләри ибтидан ичмә ичиндә әритмәји бачардығы кими Әмәвиләр дә чох јахын кечмишдә бир-бири илә мүбаризә едән халглары вә динләри чох бөјүк бир империјада бирләшдирмишдиләр; онлар дөвләт гурмаг фикрини ирәли сүрмүш вә һәјата кечирмишдиләр. Лакин бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн либерализм лазым иди вә бу либерализм ејни заманда сијаси, дини вә фикри либерализм олмалы иди. Әмәвиләр бу чүр либерлизми һәмишә көстәрирдиләр: Әбусүфјан христианлар вә јәһудиләр илә разылыг ичиндә јашајырды, онун нәслиндән оланлар христиан гадынларла евләнирдиләр, араларында һәм христианлара, һәм дә башдан-ајаға бүтпәрәст ән'әнәли инсанлара тәсадүф едилән натиг вә шаирләрә (мусигичиләр, мүғәнни вә мүғәннијәләр һәлә бир јана дурсун) пенсија тә'јин едирдиләр. Онлар һеч өзләри дә билмәдән гәдим Суријә мәдәнијјәтинә валеһ олмушдулар. Бу либерализм, ислам дини банисинин чанишини олдугларыны онларын јадындан чыхарда билмәди. Лакин нечә олса да, бу либерализм ислам дининин биринчи дөврүнүн сәрт руһуна хәјанәт етмәмиш диндарлара тохунурду; түнд тәбиәтли Мәдинә Дәмәшгн пислә'ирди: нечә ки, сонралар, XVI әсрдә Ченеврә Романы писләмишди[10].

Сијаси чәһәтдән Мәдинә әрәб дөвләтинин пајтахты иди, Дәмәшг шәһәри исә ислам империјасынын пајтахты олду. Лакин бу империја о гәдәр кениш вә рәнкарәнк бир империја иди ки, онун бирлији мөһкәм ола билмәзди. Империјанын сәрһәдләри даһа чох кенишләндикчә итаәт алтына алынмыш бир чох халг-күтләләри илә сајча аз олан истилачылар арасындакы ујғунсузлуг даһа кәскин шәкилдә ортаја чыхырды. Бундан башга, Әмәвиләр инсанлары дөндәриб мүсәлман етмәјин алынан верки мәбләғини азалтдығыны јәгин едәндән сонра буна мане олмаға башламышдылар. Онлар итаәт алтына алдыглары халглара зүлм едиб онлары әзмәјә, дөзүлмәз дәрәчәдә ағыр верки илә вар-јохдан чыхармаға вә онларла өзләриндән ашағы инсанлар кими рәфтар етмәјә башламышдылар; һалбуки бу халглар гәдим мәдәнијјәтин вәрәсәси олуб буну хатырлатмағы севирдиләр (милләтчи шуубијјә

[10] Жан Калвинин (1509—1564) көстәрдији фәалијјәт нәзәрдә тутулур.

һәрәкаты). Нәһајәт, харичиләр илә шиәләрин тәшвигаты да бу боғуг наразылыға әлавә олунду. Харичиләр илә шиәләрин фәал бир шәкилдә вә бөјүк усталыгла апардыглары тәблиғат Әмәвиләр сүлаләсинин сүгутуну сүр'әтләндирди.

Шиәләр әсил тәблиғата мө'мин хәлифә II Өмәр 720-чи илдә өләндән сонра башламышдылар. Лакин Әләвиләрин тәрәфдарлары бир дәфә дә башгалары үчүн зәһмәт чәкмәли олдулар вә буну чох кеч баша дүшдүләр. Пејғәмбәрин әмиси Аббасын нәслиндән оланлар ләјагәтли һәјат кечирмәклә чохдан бәри мүсәлманларын һөрмәтини газанмышдылар. Әмәвиләрә гаршы кетдикчә гүввәтләнән мүхалифәт Аббасиләри јаваш-јаваш бу фикрә кәтирмишди ки, Әмәви хәлифәләрини девириб онларын јерини тутмаг лазымдыр.

Суријадан мүхтәлиф вилајәтләрә сәдагәтли акентләр көндәрилди. Онлар хүсусилә Хорасанда әлверишли зәмин тапдылар, чүнки орада бә'зи иранлы груплары өзләрини әрәбләрдән чох јүксәк һесаб етдикләринә көрә гул кими итаәт алтында олмагла разылаша билмирдиләр. Бундан башга Аббасын нәслиндән оланлара белә бир хошбәхтлик үз верди ки, шиәләр көзләнмәдән онлара көмәк етдиләр. Шиәләрин бу чүр мөвге тутмаларынын сәбәби бу иди ки, Әли аиләсинин тәрәфдарлары бу аиләни һакимијјәт башына гајтармаға сә'ј едәрәк, мүттәфиг ахтарырдылар; онларын бир-бириндән парчаланмыш вәзијјәтдә олмалары, һәмишә олдуғу кими, Аббасиләрин мәнафејинә хидмәт етмәли иди. Һәгигәтән шиәләр ики партијаја бөлүнмүшдүләр: бунлардан бири (Кәрбәла шәһиди) Һүсејнин оғлунун тәрәфини сахлајан имамиләр иди ки, бунлар Аббасиләрин апардығы тәблиғатдан кәнарда дурурдулар; бири дә Һашимиләр партијасыдыр ки, әввәлчә Һүсејнин өкеј гардашы олуб «Һәнифәнин оғлу» алландырылан шәхсин тәрәфини, о өләндән сонра исә онун оғлу Әбуһашимин (партијанын ады да бурадан әмәлә кәлмишдир) тәрәфини сахлајырды. 716-чы илдә Әбуһашим өлдү (ола билсин, зәһәрләнмишди) вә хәлифә тахтына отурмаг иддиасында олан намизәд һүгугуну Аббасын нәтичәси Мәһәммәд ибн Әлијә вәсијјәт етди. Шиәләр ичәрисиндәки бу дәрин тәфригә Аббасиләр тәблиғаты үчүн бир аләт олду. Бу тәблиғат Мәһәммәд ибн Әлинин өлүмүнә бахмајараг фәал бир шәкилдә давам едирди. Мәһәммәд ибн Әлинин бу јолла

гојдуғу әмәјин бәһрәсини онун ики оғлу көтүрдү; онлар өз нүмајәндәләриндән Әбумүслимин, — әслиндә иранлы олан чох чәлд вә зирәк адамын көмәји сајәсиндә буна наил олдулар. Аббасиләрин гара бајраглары Әмәвиләрин ағ бајрагларына гаршы сыраја дүзүлдү. Ики ил сонра Аббасиләрин биринчи һөкмдары Куфә мәсчидиндә хәлифә е'лан едилди. Әмәвиләрин сонунчу һөкмдары исә дүзәлдилмәси мүмкүн олмајан мәғлубијјәтә дүчар олду. Сонунчу әмәви хәлифәсинин гоһум-әграбасы тә'гиб едилди, амансызлыгла гырылды. Лакин әмәвиләрдән бири Испанијаја гача билди вә 754-чү илдә орада бир сүлалә тә'сис етди.

Аббасиләр. Аббасиләр сүлаләси беш әср (750—1258) давам етмишдир. Әмәвиләр әрәб һөкмранлығыны гурмушдулар. Аббасиләр исә (бунлардан ән көркәмли олан ики хәлифәни анасы фарс гадыныдыр) әрәб сүлаләси олмагдан чох, мүсәлман сүлаләси олмушдур. Бу сүлаләјә бир тәрәфдән әрәбләр, дикәр тәрәфдән исә Аббасиләри һакимијјәт башына кәтирән иранлылар арасында мүвазинәт сахламаг лазым иди. Бу мүвазинәти әлдә етмәк чәтин иди; лакин бу чәтинлијә бахмајараг, хәлифә Мәнсурун дүһасы вә әслиндә иранлы олуб Бәрмәкиләр адланан вәзирләр сајәсиндә јарым әср әрзиндә бу аһәнки әлдә етмәк мүмкүн олду. Сонра Һарун әр-Рәшидин оғуллары арасында дахили мүһарибә баш верди. Бунлардан биринә әрәбләр, о бирисинә исә иранлылар тәрәфдар чыхдылар вә онлар бир нечә ил әрзиндә бир-биринә үстүн кәлмәјә чәһд етдиләр.

Иран тә'сири Аббасиләри хәлифәләрин игамәткаһыны Дәмәшгдән Бағдад шәһәринә кечирмәјә вә дөвләтин идарә олунмасы характерини дәјишдирмәјә мәчбур етди. Аббасиләрин хилафәти Сасаниләр падшаһлығынын јени тәчәссүмүнү ифадә едирди. Иран тә'сири өзүнү јалныз сарај мәрасиминдә вә ке'јимдә көстәрмәклә галмајыб һәтта инчәсәнәтә вә әдәбијјата да кечди.

Бурасы да вар ки, мәсәлә јалныз Иран тә'сириндән ибарәт дејилди, чүнки аббаси мәдәнијјәти чох мүрәккәб бир һадисә иди. Аббасиләрдән әввәл, демәк олар, бүтүн әрәб әдәбијјаты (јашадығымыз замана гәдәр галан тарихи абидәләр әсасында нә дәрәчәдә фикир јеритмәк оларса) шаиранә әсәрләрдән вә натиглик сәнәти әсәрләриндән ибарәт иди. Лакин әрәбләрин итаәт алтына алдыглары өлкәләрдә зеһни әмәклә мәшғул оланлар илк

Аббаси хәлифәләринин либераллығы сајәсиндә әрәбләр илә јахынлашмышдылар вә гәдим јунан елми далдаланыб кизләндији мәктәбләрдән вә монастырлардан бирдән-бирә ортаја чыхмышды. Македонијалы Искәндәрин һәрби сәфәрләриндән сонра еллинизмин Асијада нә гәдәр дәрин из бурахмыш олдуғу һамыја мә'лумдур. Јунан философлары вә алимләринин әсәрләри IV әсрдән е'тибарән несториләр тәрәфиндән Сурија дилинә тәрчүмә едилирди; бу әсәрләри башлыча олараг Сурија вә Месопотамијада тәдгиг едиб өјрәнирдиләр. Бундан башга Бактрија (Бәлх) вә Согдианадакы (Әфганыстан)[11] иранлы ичмалары буддистләрлә әлагә сахладыгларына көрә онларын васитәси илә кечән һинд тә'сири дә өзүнү көстәрирди.

Еллин, арами вә һинд мәдәнијјәтләринин бә'зи наилијјәтләри, VIII—IX әсрләрдә мәдәнијјәт саһәсиндә башлыча рол ојнајан мүтәрчимләрин сајәсиндә әрәбләр арасында сүр'әтлә јајылырды. Иран тә'сири исә, хүсусән самиләрин дүһасына гаршы ариләрин әксүл-әмәлиндән бәһс едилирсә, бә'зи тәдгигатчыларын күман етмәјә мејл көстәрдији гәдәр дәрин олмамышдыр. Иран тә'сири өзүнү, хүсусилә нәзмдә (поезијада) көстәрмиш олдуғуна көрә бу нәзм өз характерини дәјишдирди. Бундан башга иранлылар тәфәккүр инчәликләриндә һәлә тәчрүбәсиз олан әрәбләрә имкан верирдиләр ки, онлар елмин әзәмәтини вә диалектиканын гүввәсини дәрк етсинләр. Бир сөзлә иранлылар елми популјарлашдырыб јајан гүввә ролуну ојнајырдылар. О заманлар Бағдадда бизим XVI әсрдәки интибаһ дөврүнә чох охшајан һадисәләр баш верирди. Иранлыларын фәалијјәти I Франсиск заманында Франсаја кәлмиш италјанларын көрдүјү иши хатырладырды.

Мә'нәви һәјатдакы бу тәрәгги илә јанашы олараг, игтисади фәалијјәт инкишаф едирди. Бағдад шәһәри Гәрб илә Узаг Шәрг арасында васитәчи вәзифәсини көрүрдү. Бағдадлылар Һиндистанда вә һәтта Чиндә тичарәт конторлары ачырдылар. Буну да гејд едәк ки, бу тичарәт әлагәләри, башгаларынын һөкмән дөндәрилиб мүсәлман едилмәсинә сәбәб олмурду. Мадагаскар адасы Иран көрфәзи саһилләриндән әрәбләрин мүһачирәти

[11] Бу ики гәдим саһә әразисинин чох һиссәси Әфганыстанда дејил, индики Совет Орта Асијасында јерләшир.

нәтичәсиндә VII—IX әсрләрдә исламлашдырылмышды исә, Индонезијаја вә Чинин бә'зи рајонларына ислам дини хејли сонра кечмишдир. Индонезијада ислам дини Суматра адасында бәргәрар олуб мөһкәмләндикдән сонра јалныз XIII әсрин икинчи јарысында һиндуизми сыхышдырыб арадан галдырмаға башлады (XVII әсрдә, демәк олар, тамамилә арадан галдырды). 751-чи илдә Таласс чајы үстүндә баш верән һәлледичи тарихи вурушмалардан бириндә Тан императору гошунунун әрәбләр тәрәфиндән дармадағын едилдији күн ислам дининин Чинә кечмәсинин башланғычы һесаб едилә биләр. Сонралар Чин императорлары, музд илә тутулан әрәб дөјүшчүләрини, өзләринин үсјан едән тәбәәләринә гаршы вурушмаг үчүн көмәјә чағырмаға мәчбур олмушдулар.

Беш әсрлик аббаси хилафәтинин јалныз биринчи әсри (Мәнсур илә Һарун әр-Рәшид вә Мә'мун әсри)[12], доғрудан да, әсил әзәмәт вә тәрәгги нүмунәсини көстәриб, тарихин көзәл дөврү олмушдур. «Инсанлар әбәди олараг бу дөврүн һәсрәтини чәкәчәкләр» (Ренан). Сонралар дөвләт гурулушунун нөгсанлары ашкара чыхды; әрәб империјасы олдугча кениш иди вә империјада парчаланма әламәтләри артыг мүшаһидә едилирди. Бундан башга хәлифә мүлки һакимијјәтин тәдричән әлдән чыхыб кетдијини һисс етдијинә көрә, өзүнүн руһани һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә чалышырды, бу исә башга динләрә дөзмәмәклә нәтичәләнирди. Бундан әлавә хәлифә һакимијјәт сүрмәк үчүн хилафәти чох тез парчаламаға башламышды вә шиәләр илә харичиләрин бир чох үсјанлары нәтичәсиндә тәшвишә дүшдүјүнә көрә өз әтрафындакы әрәбләрә вә әрәбләшмиш иранлылара инанмајыб өзү үчүн Орта Асијада әрәбләрин гаршылашдығы түркләрдән ибарәт музд илә тутулмуш шәхси мүһафизә дәстәси дүзәлтмишди. Бу музд илә тутулмуш кешикчиләр дә (лап Карфакендә вә Бизансдакы музд илә тутулмуш әскәрләр кими,) тез бир заманда вәзијјәтин ағасы олмаға башладылар. X әсрин ортасындан е'тибарән хәлифә өз һакимијјәтини фе'лән әлдән вериб елә бир «тәнбәл крал» вәзијјәтинә дүшдү ки, онун јанындакы «әмирләр әмири» (әмирәл-үмәра) Меровингләр сүлаләси јанындакы мажордомлары хатырладыб, ја фарслар, ја да түркләрдән олурду.

[12] Бу хәлифәләрин һөкмдарлыг илләри: 754—775, 786—809 вә 813—833.

Әлбәттә, мәркәзи һакимијјәтин бу чүр зәифләмиш олмасы, арадан чох кечмәдән сијаси мәркәзләшмәнин дә позулуб арадан галхмасы илә нәтичәләнди. Әмәвиләр сүлаләсинин сон хәлифәсинә садиг галмыш Испанија, Аббасиләрин һакимијјәт башына кечмәси илә әлагәдар олараг, 755-чи илдән е'тибарән хилафәтдән ајрылды. Гачгын шаһзадә Әбдүррәһман партијаларын (әрәбләрин, бәрбәрләрин вә јерли оланларын) бир-биринә зидд олан арзу вә чәһдләрини барышдыра билдији заман Кордова (Гәртәбә) әмирлији каһ христианлара гаршы чыхыш едәрәк, каһ да дахили ихтилафлары арадан галдырмаға чалышараг, аз мүвәффәгијјәт газанмамышды. 912-чи илдә бөјүк һөкмдар III Әбдүррәһман ортаја чыхды. Өз сәләфләри тәрәфиндән әлдән верилмиш әјаләтләри һакимијјәти алтына гајтаран III Әбдүррәһман Кордова дөвләтинин сијаси бирлијини вә малијјәсини бәрпа етди, 929-чу илдә исә хәлифә ләгәбини гәбул етди. Бөјүк меценат олуб елм вә инчәсәнәти һимајә едән II Һәкәмин һөкмдарлығы заманында Кордова шәһәри Бағдад шәһәринин рәгиби олду. X әсрдә мүсәлман Испанија дөвләти парлаг тәрәггијә чатды. Лакин бу тәрәгги кечичи характер дашыјырды, чүнки бу әсрин сонунда артыг тәнәззүл башлады; дахили чәкишмә вә мүбаризәләр, христианларын һүчум вә басгынлары вә башга динләрә дөзмәмәк тәмајүлү бу тәнәззүлү сүр'әтләндирирди. Даһи назир Ибн Әбу Әмир-әл Мәнсур (Гәрби Авропа тарихчиләринин дилиндә: Алманзор) әбәс јерә чәһд едиб Испанијанын сијаси бирлијини мүһафизә етмәјә чалышырды. Онун өлүмүндән бир аз әввәл, XI әсрин әввәлләриндә өлкә јарым дүжүн хырда дөвләтә парчаланды вә сонралар христианлар асанлыгла бу хырда дөвләтләрин өһдәсиндән кәлдиләр.

Аббасиләр һәлә һакимијјәт башына кечмәмиш Шимали Африка бәрбәрләри јени-јени дин дәјишдирмәк тәмајүлләринә бир дәфә дә ујараг, ислам дининин гаты вә сәрт әһкамындан әл чәкиб харичиләрин бид'әтчи дини нәзәријјәсини севинчлә гәбул етмишдиләр, чүнки бу нәзәријјә онлара сиркумселлионларын[13] нәзәријјәсини хатырлатдығына көрә онларын демократик тәмајүлләринә

[13] Сиркумселлионлар—IV—V әсрләрдә Шимали Африкада гуллар вә колонларын ингилаби һәрәкатында иштирак едәнләрә дејилир.

ујғун кәлирди. Ејни заманда дини вә милли олан бу һәрәкат тәхминән 740-чы илдә Мәракешдә мејдана кәлмиш, сонра исә бүтүн Шимали Африкаја вә һәтта Испанијанын бә'зи рајонларына јајылмышды. Аббасиләр ганлы вурушмалар шәклиндә мүбаризә етмиш олсалар да ашағыдакы хырда мүстәгил сүлаләләрин әмәлә кәлмәсинә мане ола билмәдиләр: Таһерт шәһәриндә гурулуб харичиләр дөвләтинин нүмунәси олан Рүстәмиләр; Сичилмасәдә — Мидрариләр; Тлемсендә — Бену Ифрен; Фасда — Идрисиләр. 800-чү илдән е'тибарән хәлифә Ифрикијә әјаләтини (Туниси вә Константина вилајәтинин бир һиссәсини) һәр ил хәрач өдәмәк шәрти илә ирси бир маликанә (лен) олараг өз чанишининә тәрк етди. Хәлифәнин бу һәрәкәти өз торпагларындан үстүөртүлү бир шәкилдә әл чәкмәси демәк иди. Бу чанишин вә онун тә'сис етдији Әғләбиләр сүлаләси сонралар Италија, Франса вә Сардинија саһилләринә донанма көндәрәчәкләр вә өзләринин арамсыз тәбәәләринин даим јер дәјишдирмәк чәһдләринә мүәјјән бир истигамәт верәчәкләр. Онлар Сичилија адасыны итаәт алтына алмаг үчүн јарым әсрлик вахт сәрф едәчәкләр вә әсрләрдән галма мәдәнијјәти олан бу өлкәдә бир тәрәфдән Јунаныстан илә Романын дүһаси, дикәр тәрәфдән дә Шәргин дүһасы бирләшмиш олачагдыр. Мүсәлманларла христианларын арзу вә сә'јләри бу мәдәнијјәт күрәсиндә әријиб аһәнкли бир там һалына дүшәчәкдир.

VIII әсрдә Мисирдә, Бағдад хәлифәләриндән фе'лән асылы олмајан Тулуни һөкмдарлары, Ихшидиләр илә Фатимиләрин һакимијјәт башына кечмәсини һазырладылар. Фатимиләр хәлифәнин јалныз сијаси һакимијјәтинә дејил, дини һакимијјәтинә дә гәсд едиб әл узадырдылар. Аббасиләр кими Фатимиләр дә там бир орду гәдәр чохлу кизли акентләрин вә истифадә етдикләри шиә мәзһәбинә мәнсуб бир тәригәт адамларынын көмәји илә һакимијјәт башында бәргәрар олмушдулар. Фатимиләрин нәсил шәчәрәсинин гејри-мүәјјәнлији (онлар өзләринин Әли вә Фатимә нәслиндән олдугларыны иддиа едирләр), онларын илк һәрби һәрәкәтләринин, демәк олар, гәһрәманлыг характерини дашымасы, чох чәлд вә сүр'әтлә һәрәкәт едиб Әғләбиләри девирмиш вә Ифрикијәни истила етмиш олмалары вә бундан 60 ил сонра Бағдад хилафәтинин тәһлүкәли рәгиби олан бид'әтчи хилафәти Гаһирәдә тә'сис етмәләри, — бүтүн бунлар

Фатимиләр сүлаләсинә нә исә әсрарәнкиз бир чазибә гүввәси верир. Исламын дини тәкамүлү үзәриндә Фатимиләрин нечә тә'сир көстәрәчәјини ирәлидә (V фәсил) көрәчәјик.

Шүбһәсиз, Әлинин нәслиндән олан Идрис Мәракешдә шиәлији тәтбиг едиб јени бир сүлалә тә'сис едәндән сонра арадан ијирми ил кечмишди. Идрисиләрин шиәлији Гәрби Мәғриб һәддини ашмырды. Лакин бүтүн Шимали Африка әввәлләр харичиләрин тәригәтини гәбул етдији кими, ејни илә Фатимиләрин көстәрдији фәалијјәтин тә'сири нәтичәсиндә шиә мәзһәбли олду. Вахты илә Әбумүслим Аббасиләрин јүксәлмәсини һазырламыш олдуғу кими, мүсәлман дин тәблиғатчысы Әбу Абдулла да Мәккәдә бәрбәрләрлә әлагә дүзәлдиб Фатимиләрин јүксәлмәсини һазырлады вә сонралар Әбумүслим кими Әбу Абдулла да өзүнүн гүввәтли нүфузу илә өз һөкмдарыны тәшвишә салдығы үчүн бу тәшвишин гурбаны олду. Әбу Абдулланын һөкмдары Үбејдуллаһ, Аббасиләр тәрәфиндән Мисирдән говулмуш вә өзүнә хошбәхтлик ахтармаг үчүн Мәғрибә кетмишди. Сичилмасә шәһәринин Мидради һөкмдары ону тутуб һәбсханаја салмышды. Лакин она сәдагәтли галан Әбу Абдулла Әғләбиләри девирди, Рүстәмиләри Таһәрт шәһәриндән говлады вә өз ағасыны һәбсханадан азад едиб Тунис шәһәриндә Әғләбиләрин тахтына отуртду (910-чу ил). Бу һадисәләрдән сонра узун илләр бοју Шимали Африка харичилик илә шиәлик арасында шиддәтли вурушмалара сәһнә олду. 960-чы илдә шиәлик галиб кәлди. Бәрбәр тајфалары арасында јалныз дини дејил, һәмчинин сијаси мүнагишә әмәлә кәлди. Фатимиләрин тәрәфини сахлајан готамә вә сәнһачә тајфалары илә Кордовадакы Әмәви хәлифәләринә тәрәфдар олан зенатә тајфасы арасындакы мүбаризә, вахты илә иранлылара тәрәфдар чыхан Ләхмиләр илә Бизанса мејл көстәрән Гәссаниләр арасындакы мүбаризәни хатырладыр.

Мүсәлман гәрб өлкәләрини өз һакимијјәтләри алтында сахлајан Фатимиләр һәмишә хәјалларына кәтирдикләри Шәргә нәзәр салдылар. О замана гәдәр Фатимиләрин һүчумларыны дәф едән Мисир 969-чу илдә зәһмәтсиз истила едилди вә ики әср әрзиндә, һеч олмазса рәсми олараг, шиәлији гәбул етди. Мисир истила едиләндән сонра Фатимиләр империјасынын мәркәзи дәјишилди. Фатимиләр өзләринә сәдагәтли олан сәнһачә бәрбәрлә-

рини Шимали Африканын кешијиндә гојуб Сурија үзә-
ринә јеридиләр. Онларын бу өлкәдәки һөкмранлығы са-
бит олмадығына көрә, 1076-чы илдә Сәлчуг түркләри
Фатимиләри Суријадан сыхышдырыб чыхартдылар.

X әсрин сонунда Фатимиләр империјасы бир тәрәфдән
Мисир вә Суријаны, дикәр тәрәфдән исә Аралыг дә-
низи адаларыны вә Атлантик океанына гәдәр Шимали
Африканы әһатә едирди. Лакин бу вәзијјәт чох аз давам
етди. Арадан чох кечмәдән Шимали Африка, даһа әввәл-
чә Аббаси хәлифәләринин бојундуруғуну өз үстүндән
атмыш олдуғу кими, Фатимиләрин дә бојундуруғундан
хилас олду. Фатимиләрин пајтахты Тунисдән Гаһирәјә
кечириләндән сонра бәрбәр һакимләри үзәриндә онла-
рын һакимијјәти зәифләмәјә башламышды. 972-чи илдә
Тунис чанишини Фатимиләрин һакимијјәтинә табе ол-
магдан бојун гачырыб Зириләр сүлаләсини тә'сис етди;
башга бир сүлалә дә 1007-чи илдә Әлчәзаирдә Бужи
рајонунда јерләшән Һәммадиләр сүлаләсидир; гәрбдәки
бәрбәр тајфалары Идрисиләр һакимијјәтинин зәифлә-
миш олмасындан истифадә едәрәк, өз араларында чәки-
ширдиләр; ејни заманда јухарыда көрдүјүмүз кими Мү-
сәлман Испанијасы парчаланыб бир сыра хырда дөвләтә
бөлүнмүшдү (рејес де таифас).

Шимали Африкаја сон зәрбәни вуран һадисә бәну
һилал вә бәну сүлејм тајфаларынын басгыныдыр ки, бу
һадисәнин бөјүк игтисади вә сијаси нәтичәләр доғуран
әһәмијјәти олмушдур. Әрәбистандан көчүб кәлән бәну
һилал вә бәну сүлејм тајфалары гулдурлугла мәшғул
олдуғуна көрә дағыдылыб Јухары Мисрә сүркүн едил-
мишди вә орада Фатимиләри нараһат едирди; тәгрибән
1050-чи илдә бир фатими хәлифәси Тунисдәки Зириләрин
шиәликдән әл чәкәрәк јенә дә сүнни мәзһәбинә кечдик-
ләрини көрәндә бәну һилал вә бәну сүлејм тајфаларыны
бирдән-бирә гәрбә тәрәф бурахды. Бу тајфалар Трипо-
литанијаны (Траблиси) виран етдиләр вә ики илдән сонра
Тунисә кирдиләр. Зириләр илә Һәммадиләр бирләшә бил-
мәдиләр вә бу басгыны дајандырмаға әбәс јерә чәһд
едирдиләр. Тунис шәһәрләри мачәрапәрәстләрин гәнимә-
ти олду. Мачәрапәрәстләр ишғал етдикләри әразидә бә'-
зән әмирликләр тә'сис едирдиләр. Мәсәлән, Тунис шәһәри
бәну хорасан тајфасынын сајәсиндә тәрәгги едиб јүксәл-
мәјә башламышды. Мүбаризә үчүн гүввәси олмајан Зи-
риләр өз шәһәрләриндән бириндә истеһкам гуруб јер-

ләшдиләр. XII әсрин әввәлләриндә өз өмрүнүн сон
күнләрини кечирән Һәммадиләр дә Зириләр кими һәрә-
кәт етдиләр. Аралыг дәнизиндә ағалыг едән Сичилија
норманлары 1148-чи илдә Һәммадиләри сон сығыначаг-
ларындан вуруб говладылар. О замана гәдәр бәрбәр-
ләр арасында әрәбләр бир нөв олигархија вәзијјәтиндә
иди. Бәну һилал тајфасынын басгыны Шимали Африка-
да әрәбләри сајча бир аз күчләндирмиш олса да, си-
јаси вә дини һәрч-мәрчлији даһа да артырды. Башлыча
мәсәлә исә будур ки, бу басгын Шимали Африканын
игтисади рифаһыны позду, һәм дә о дәрәчәдә ки, бундан
сонра Шимали Африка бир нечә әср әрзиндә тәнәззүл
вәзијјәтиндә галды.

Инди дә бир әср кери гајыдыб Шәргә нәзәр саланда,
башга бир мүбаризәнин нечә башланыб инкишаф етди-
јини көрәрик. Африкада бәрбәрләр әрәб һөкмранлы-
ғына гаршы үсјан галдырмыш олдуглары заман, ислам
аләминин о бири учунда түркләр әрәб һөкмранлығыны
тәһдид едирдиләр вә бу тәһлүкә арасы кәсилмәдән ар-
тырды. Иран илә Туран арасында гәдимдән галма мүба-
ризә, Узаг Шәргдән Бизанса кедән тичарәт јолуну өз
әлләриндә сахлајан Сасаниләр өз сәрһәдләрини әввәлчә
Түркүстандан кәлмә ефталитләрдән (һејталлардан),
сонралар исә Алтајдан кәлмә түркләрдән горумаға
мәчбур олдуглары заман кедән мүбаризә сакитләшмиш
кими көрүндүјү һалда, јенидән шиддәт етмишди. X әср-
дән е'тибарән Шәрги Иранда әмәлә кәлмиш сүлаләләр,
мәдәнијјәтин сәрһәд әјаләтләринин маркграфы вә пре-
фекти ролуну өз өһдәләринә көтүрәчәкләр. IX әсрдән
башлајараг Бағдад хилафәтиндән асылы олмајан илк
һөкмдарлар: Таһириләр илә Сәффариләр Хорасанда,
Систанда вә Фарсда өзләринә торпаг гопаран муздла
тутулмуш дәстә башчысы ролуну ојнајырдылар. Лакин
иранлыларын милли һисси Саманиләр сајәсиндә јенидән
чанланды: өзләринин Трансоксанија (Мавәраүннәһр)
торпагларындан һәрәкәт едән Саманиләр Гырғызыста-
нын дәринликләриндә мүһарибәләр едиб, Шәргдән өзлә-
ринә архајынлыг тә'мин едәндән сонра бүтүн Шәрги
Ираны истила етдиләр. Хорасан вә Трансоксанијанын
бир чох шәһәрләри инчәсәнәт вә елм мәркәзи олду; әрәб
дилинә пәрәстиш Иран әдәбијјатынын чичәкләниб тәрәгги
етмәсинә мане олмады вә бу әдәбијјат өз һимајәчиләри
олан Саманиләрә әбәди шөһрәт газандырды.

Еjни заманда Иранын гәрбиндә Бувеjһиләр (Буjә) адында башга бир иранлы сүлалә әмәлә кәлиб сүр'әтлә jүксәлирди. Бу кечмиш әjаләт һакимләри Гәрби Ираны он беш ил әрзиндә зәбт едәрәк шиәлик мәзһәбини jаjырдылар вә Бағдад хәлифәсинин јанында өз јерләрини мөһкәмләндириб хәлифәнин адындан өлкәни фе'лән идарә етмәjә башламышдылар. Бунларла Саманиләр арасында бир-биринә үстүн кәлмәк мүһарибәси башланды. Мүһарибә әлли ил давам етди. Мүһарибә нәтичәсиндә тагәтдән дүшүб зәифләjән Саманиләр өз тахтларыны һәрби олигархиjанын даими гәсдләриндән горумаг мәчбуриjjәти гаршысында Бағдад хәлифәләринин кетдиjи jолу изләjиб түркләрдән көмәк истәдиләр. VII әсрдә мәккәлиләрә хидмәт едән һәбәшиләр, сонра да түркләр, бәрбәрләр вә зәнчиләр рәгабәт үзүндән Бағдад вә Гаһирәни ган дәрjасында боғдуглары һалда бүтүн ислам тарихи боjунча һәмишә вә һәр јердә музд илә тутулмуш гошундан истифадә етмәк кими тәһлүкәли һәрәкәт дәфәләрлә тәкрар едилмишдир ки, бу да Авропа һөкмдарларынын сараjларында исвечрәлиләрин нечә истифадә олундуғуну хатырладыр. Саманиләр Хорасанын идарәсини кечмишдә гул олан бу түркләрдән биринә тапшырмышдылар. Бу адам вәзифәсиндән кәнар едиләндән сонра Әфганыстан дағларына чәкилди вә Гәзнә шәһәриндә өз империjасынын бүнөврәсини гоjду. Саманиләрин өмрүнүн сону jахын иди: jени Гәзнәвиләр сүлаләсинин бөjүк хадими Маһмуд 999-чу илдә Саманиләрин сон нүмаjәндәсини Хорасандан говлады.

Маһмуд өз һөкмдарлығынын сонларына доғру jалныз Шәрги Ираны деjил, Һиндистанын бир һиссәсини дә истила едәрәк орада ислам динини jаjды. Маһмуд чох чидд-чәһд көстәрмиш мө'мин олдуғуна көрә өз һакимиjjәтинин Бағдад хәлифәси тәрәфиндән танынмасы вә тәсдигини хаһиш едирди. Маһмуд өз империjасынын сәрһәдләрини тәһдид едән Гашгар түркләри илә Сәлчугиләрә гаршы исламын мүчаһиди ролуну оjнамагла өз ган гардашларынын һүчумуну jалныз гыса бир заман үчүн ләнкидә билди (һәмин китабын VI фәслинә бах). Хошбәхтлик бурасындадыр ки, сонралар Иран мәдәниjjәти бунча мүхтәлиф үнсүрләрин һамысыны бирләшдирәчәкдир: Persia capta ferum victorem capiet*.

*Иран гәләбәнин дәмир гапысыдыр.

Беләликлә, XI әсрин ортасына доғру ислам аләми позғун бир һала кәлмишди. Ислам аләминдә дини тәфригә һөкм сүрүрдү: мө'мин сүнниләр бир тәрәфдән шиәлиjин, һәтта зәифләмиш һалда jенә дә тәһлүкәли олдуғу Ираг вә Мисирдә, дикәр тәрәфдән исә христианларын ишғал етдикләри Испаниjада өз динләрини мүдафиәjә мәчбур олмушдулар.

Мүсәлман аләминин парчаланмыш вәзиjjәти онун сиjаси мәркәзләшмәсинин позулмасы илә нәтичәләнди. Чохлу хырда һөкмдардан һеч бири өз һөкмранлығыны гурмаг үчүн кифаjәт едәчәк гәдәр гүввәтли деjилди. Лакин гочалыб әлдән дүшмүш ислам аләминин ики кәнар учунда һәрәкәтә кечмәк үчүн һазыр кәнч гүввәләр көрәjирди. Сәлчуг түркләри 1055-чи илдә Бувеjһиләри Бағдаддан говлаjыб Шәргдә сиjаси вә дини бирлиjи бәрпа етдиләр; Бөjүк Сәһрадан кәлмә Әлмурабитиләр исә jени иши Гәрбдә тез бир заманда көрдүләр. Беләликлә, беш әсрлик әрәб һөкмранлығындан сонра ислам өлкәләриндә ағырлыг мәркәзинин jерини дәjишдирмиш бөjүк һүчумлар дөврү башланды (VI фәслә бах). Бу jени еранын астанасында онун илк дөврүнүн характерик чизкиләрини көздән кечирмәк jериндә олар.

Әрәб експансиjасынын шәраити. Бир чох амил әрәб истилалары үчүн әлверишли иди. Һәр шеjдән әввәл бу чәһәти гејд едәк ки, әрәб истилалары үчүн лазым олан зәмин бир чох һалларда дахили чәкишмәләр илә һазырланмышды. Jухарыда көрдүк ки, Бизанс боjундуруғуну өз чиjинләриндән атмағы хошбәхтлик һесаб едән Мисир гыбтиләри вә суриjалылар әрәбләри, аз галсын, хиласкар кими гаршылаjырдылар. Иран вә Испаниjадакы һөкмдарлар да халга jабанчы иди. Әрәбләр исә jалныз онунла кифаjәтләндиләр ки, өзләриндән әввәл хырым-хырда өчәшмәләрлә әһалиjә әзаб верән көһнә идарә апаратыны бир гәдәр дәjишдирдиләр, ону даһа чевик бир һала салдылар, лакин ләғв етмәдиләр. Онлар һәр шеjдән әввәл дөвләт мә'мурларыны, хүсусән верки гоjмаг ишини идарә етмәjә давам едән малиjjә мүтәхәссисләрини сахладылар. Ахы веркиләр хәлифәjә өз гошунунун сәдагәтли олмасыны тә'мин етмәк имканы верән бәһрә кәтирирди.

Икинчи амил бу иди ки, һәтта ән һөкмлү (зәһмли) хәлифәләр өз орду командамларына кениш тәшәббүс сәрбәстлиjи верирдиләр. Османын вә Әмәвиләрдән бир

чохларынын һөкмдарлығы заманында истилалар, демәк олар, хәлифәнин иштиракы олмадан бир-биринин ардынча давам едирди.

Һеч олмазса илк истилалар дөврүндә бир чох һәрби башчы өз дини е'тигадына әсасән үрәкдән һәрәкәт едирди. Лакин онларын һамысынын, хүсусән хәлифә Өмәрдән сонракы һәрби башчыларын шәхси мәнфәәти һеч фикирләринә кәтирмәдикләрини күман етмәк чох чәтиндир. Мәсәлән, мәкәр Муавијә Сурија сәфәри заманында өз мәнафејини һеч дүшүнмәмишдими? Мәкәр Әмр Мисрә гәфилдән сохулдуғу заман бу өлкәнин өз чанишинлији алтында галачаг бир әразијә чевирмәјин мүмкүн олдуғуну әввәлчәдән нәзәрдә тутмамышдымы? Бу чүр суал, мәсәлән, Шимали Африкада вә Испанијада һәрәкәт етмиш дикәр әрәб истилачылары һаггында да верилә биләр.

Ола билсин, бу һәрби башчылар үрәкләриндә өз шәхси мәнфәәтләрини дүшүнүрдүләр, лакин онларын командасы алтында олан авам вә сәрт хасијјәтли әскәрләрин әксәријјәти мүгәддәс китабда (Гуранда) вә'д олунан шејләрә һеч тәрәддүд етмәдән инанырды; бу китабда исә вә'д едилмишди ки, дин јолунда өләнләри (шәһид оланлары) о дүнјада әбәди сәадәт көзлә'ир. Вә'д олунан бу әбәди сәадәт дөјүшчүләр үчүн түкәнмәз мә'нәви гүввәт, дөјүшчүләрин команданлары үчүн исә түкәнмәз һакимијјәт мәнбәји иди. Лакин, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилди ки, гошун ичәрисиндә бүтпәрәстлик дөврүндән галма сојғунчулуг дујғусуну тә'мин етмәк хатиринә мүһарибәјә кедән тамаһкарлара тәсадүф едилмирди.

Нәһајәт, бу мүһарибәләр һеч дә илк бахышда көрүнә биләчәји кими тәсадүфи дејилди. Јухарыда көрдүк ки, әрәбләр каһ өз дүшмәнләри сырасындакы тәфригәдән, каһ да онларын бир дәгигәлик зәифлијиндән (мәсәлән, Сурија сәрһәдиндә олдуғу кими) нечә усталыгла истифадә едирдиләр. Бөјүк әрәб ордуларында һәрби тәчрүбә вә интизам јох дејилди. Аталары Ләхмиләр вә Гәссаниләр сыраларында көһнә Иран вә Бизанс ордулары илә вурушмуш олан бу адамлар арасында хејли сабитләшмиш һәрби ән'әнә тәдричән әмәлә кәлмишди. Чох еһтимал ки, өз тәбәәләрини пајтахтдан узаглашдырмаг, һәмчинин гәләбә вә һәрби гәнимәтләрлә онларын ислам дининә сәдагәтини мөһкәмләндирмәк үчүн онлары силаһ-

ландырыб һәрби сәфәрә көндәрмәк хәлифәләрин хејринә иди.

Мүгәддәс мүһарибә (чәһад) вә итаәт алтына алынмыш әһалинин вәзијјәти. Әлдә силаһ ислам динини јајмаг дини бир борч иди. Мүһарибә инсанлары һәгиги имана кәтирмәк мәгсәди илә башланмышса, әдаләтли һесаб едилирди. Әкәр биз десәк ки, мүгәддәс мүһарибә (чәһад) ислама иман кәтирмиш һәр бир адамын әсас вәзифәләриндән бири олмушду, һәгигәтдән узаг олмарыг. Әкәр Гуран бир тәрәфдән инсанлары «һәкиманә вә хејирли нәсиһәтлә» (мәсәлән, 16, 126) аллаһын јолуна чағырмағы мәсләһәт көрүрсә, дикәр тәрәфдән биз көрүрүк ки, бурада «имана кәлмәјән кафирләри» (47, 4) гырыб түкәтмәк вә «аллаһ јолунда» (2,245) вурушмаг һаггында верилән көстәришләр дә вар. Көрүнүр Мәһәммәд мүгәддәс мүһарибәнин доғура биләчәји бүтүн нәтичәләри әввәлчәдән көрмәмишди. Буна бахмајараг, рәһбәр тутулмасы лазым кәлән әсас фикир (мүсәлман олмајанлар ислам дини гаршысында итаәт едәнә гәдәр онларла арасы кәсилмәдән мүбаризә етмәк фикри), Мәһәммәд өләндән сонра бәргәрар олду. Нәзәри чәһәтдән мүгәддәс мүһарибә, чисмән вә руһән сағлам вә сәрбәст олуб һәрби сәфәрә чыхмаг үчүн нә лазымса, һәр шејин саһиби олан киши чинсиндән бүтүн мүсәлманлар үчүн мәчбури бир борчдур. Лакин һәр бир диндар мүсәлманын шәхсән бу мүһарибәдә иштирак етмәси вачиб дејилди, чүнки бир мигдар мүсәлман мүгәддәс мүһарибәдә иштирак едирдисә, бүтүн мүсәлманларын өз борчларыны јеринә јетирмиш һесаб етмәләри үчүн бу кифајәт едирди.

Мүгәддәс мүһарибә гајдалары нечә иди? Ислам илә гоншу әразидә јашајан халглара гаршы мүгәддәс мүһарибә мәчбуридир. Башга сөзлә десәк, мәтләб мүһарибә әразиси (дарүлһәрб) сајылан јерләри ислам торпагларына (дарүлислам) чевирмәкдән ибарәтдир. Бир-биринә әкс олан бу ики мәфһум арасында мүбаһисәли сајылан әрази дә вардыр ки, әһалиси мүәјјән мүгавилә әсасында хәзинәјә бач верән әразидир (дарүлсүлһ).

Һәрби әмәлијјат һәлә башламадан «кафирләрә» тәклиф етмәк лазымдыр ки, онлар дөнүб һәгиги имана кәлсинләр. Әкәр онлар буна разылыг версәләр, дәрһал ичмаја (үммәтә) гәбул едилиб мүсәлманлара верилмиш һүгуга малик олурлар, лакин ислам дининдән үз дөндәриб мүртәд олсалар, онлара өлүм чәзасы верилир. Он-

лар исламáинине иман кәтирмәкдән бојун гачырдыглары тәгдирдә мүбаһисә ики јолла һәлл едилә биләр: ја ислама иман кәтирмәкдән бојун гачыранлар илә мүсәлманлар арасында силаһлы мүбаризә етмәк (әнвә дејилән зоракылыг јолу илә истила етмәк); ја да өзләрини һимајә етдикләри үчүн онларын мүсәлманлара верки өдәмәләри (сүлһ дејилән тәслим олмаг јолу илә истила етмәк).

Биринчи һалда (зоракылыг јолу илә истила етмәк) вурушма заманы әлдә едилмиш дашынан әмлак (гәнимәт) илә дашынан вә дашынмајан әмлак, о чүмләдән вурушмада ишғал едилмәјиб истиладан сонра әлдә едилән торпаглар (фиј) арасындакы фәрг һәлә ән биринчи мәрһәләдә мүәјјән едилмишди. Гәнимәтин бешдә дөрд һиссәси вурушмада билаваситә иштирак едәнләр арасында бөлүшдүрүлүрдү вә атлылара пијада әскәрләрдән чох пај верилирди. Гәнимәтин галан бешдә бир һиссәси исә, Бәдр вурушмасындан бир аз сонра көјдән назил олан бир вәһј ајәсинә көрә «аллаһын пајы» һесаб олунурду; бу ајәдә белә дејилир: «Билин ки, әлдә етдијиниз бүтүн гәнимәтин бешдә бири аллаһын, рәсулун вә онун гоһумәгрәбаларынын, јетимләрин, јохсулларын, сәфәрдә олан сәјјаһларын... пајыдыр» (8,42). Һәрби әсирләр дә әлдә едилән гәнимәтин бир һиссәсини тәшкил едиб мүсәлман ичмасынын башчысы олан имамын ихтијарына верилир. Имам әсирләри гул едә биләр, бурахыб азад едә биләр вә ја е'дам едә биләр.

Икинчи һала, јә'ни мүгавилә јолу илә истила етмәк мәсәләсинә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, Мәһәммәдин өзү бир тәрәфдән бүтпәрәстләрин истила едилмәсини, дикәр тәрәфдән исә вәһј илә аллаһдан назил олмуш китаблары олан јәһудиләрин вә христианларын истила едилмәсини бир-бириндән фәргләндирирди. Бу китаблар Гурандан сонра өз һөкмүнү итирмиш сајылмасына бахмајараг, јенә дә јәһудиләрә вә христианлара пејғәмбәрләрдән биринә е'тигад кәтирмиш «китаб әһли» әһл-әл-китаб) адланмаг һүгугуну верирди (мәсәлән, мүгајисә ет, Гуран, 5,51: «Гој Инчилә инананлар орада аллаһдан назил олмуш вәһјә көрә мүһакимә јеритсинләр; аллаһдан назил олмуш вәһјә көрә мүһакимә јеритмәјәнләр исә позғун адамдырлар»). Беләликлә, Мәһәммәд јәһудиләрлә христианлара, табе олдугдан сонра мүәјјән верки өдәмәк шәрти илә өз дини ајинләрини сәрбәст шәкилдә ичра етмәк һүгугуну верирди. Бундан башга арадан чох кечмәдән мүсәлманлар, әввәлчә Бәһрејндә биринчи дәфә раст кәлдикләри зәрдүштиләри, сонра Фәләстиндә самаријалылары, даһа сонра, хәлифә Мә'мунун заманында (IX әсрдә), өзләрини Гуранда ады чәкилмиш әфсанәви Сабииләрин нәслиндән олан адамлар кими гәләмә верән Һәрран Сабииләрини «китаб әһли» һесаб етмәјә башладылар (мәсәлән, 2, 59: «Һәгигәтдир ки, иман кәтирәнләри, дөнүб јәһуди оланлары да, нәсраниләри дә, Сабииләри дә, аллаһа вә ахирәт күнүнә инаныб хејир иш көрәнләри дә аллаһын онлар үчүн ајырдығы әчр көзләјир...»). Бу чүр башга динләрә дөзмәк принсипи сонралар, XIV әсрдә чинлиләрә дә шамил едилди. Беләликлә, һимајә алтына алынан бу инсанлар «мүгавилә, тәәһһүд адамлары» (әһл-әз-зиммәт вә ја зимми) һесаб едилирди. Бу зиммиләр мүстәсна олмагла бүтүн гејри-мүсәлманлар материалист (дәһри) вә ја бүтпәрәст һесаб едилдијинә көрә принсип е'тибары илә ја өлүмү сечмәлидидиләр, ја да дөнүб мүсәлман олмағы. Лакин әмәли олараг бу фәрг чох тез арадан галхды, чүнки зимми ады илә әлагәдар олан тәәһһүдләрә табе оланларын һамысыны бу категоријаја аид етмәјә башладылар (Һиндистанда бә'зи бүтпәрәстләр бу вәзијјәтдә галмышдылар). Бу тәәһһүдләр нәдән ибарәт иди?

Истила едилмиш өлкәләрдә киши чинсиндән олан әһалинин һамысы өз дини ајинләрини сәрбәст шәкилдә ичра етмәк һүгугу әвәзинә ислам хәзинәсинә чан веркиси (чизјә) өдәмәли иди; бу верки башга динләрә дөзмәк мүгабилиндә Гуранда гојулмуш верки иди (9,29): «Вурушун... һәмчинин о адамларла ки, онлара мүгәддәс китаб назил олдуғу һалда, онлар һагг олан дини гәбул етмирләр; һәм дә о вахта гәдәр ки, онлар өз һәјатлары үчүн чизјә өдәмиш олсунлар...». Веркинин мигдары мүгавилә илә мүәјјән олунурду. Гадынлар, ушаглар вә гочаларла вурушмаг мүмкүн олмадығына көрә онлар бу веркини өдәмәкдән азад едилирди; гуллар да бу веркидән азад иди; раһибләр јалныз јохсул олдуглары һалда азад едилирдиләр. Бу верки пул илә өдәнмәли иди, лакин ону мадди бир шејлә (чинслә) дә өдәмәк оларды (анчаг шәрабла вә өлүб мурдар олмуш, ја да башы кәсилмәјиб һәр бир башга јолла өлдүрүлмүш һејванла өдәмәк олмазды). Веркини өдәмәјәнләрә чисмани чәза вермәк олмазды, онлары һәбсханаја салмаг лазым иди.

һимајә алтында олан зиммиләр дашынмајан әмлак үчүн (бу әмлакын ичарә едилдијиндән, ја да зиммиләрин шәхси мүлкијјәтини тәшкил етдијиндән асылы олмадан) торпаг веркиси (хәрач) вермәли иди (хәрач, еһтимал ки, јунанча «хорекиа» сөзүндәндир). Бурасыны да демәк лазымдыр ки, бу чүр верки даһа әввәлчә Бизансын вә ја Иранын һөкмранлығы алтына кечмиш саһәләрдә дә варды. Бу верки әрзаг шәклиндә өдәнилирди вә мүсәлманлар сонра бу әрзагы өз мүвәккилләри васитәси илә пула чевирирдиләр.

Һәмчинин зиммиләр там бир сыра тәәһһүдләри јеринә јетирмәјә мәчбур олуб бә'зи мәһдудијјәтләрә дучар олурдулар. Онлар мүсәлман гошунуну сахламаг үчүн тәзминат вермәјә, әлаһиддә палтар кејмәјә вә бу палтарын үстүнә фәргләндиричи хүсуси ишарә вә әламәтләр дашымаға (гијар, әгјар) мәчбур иди; ата минмәк, силаһ сахламаг[14], дини пәрәстишлә әлагәдар олан јени-јени биналар тикмәк вә нүмајишкаранә шәкилдә ибадәт етмәк онлара гадаған едилмишди; мүсәлман мәһкәмәләриндә онларын бир шаһид кими вердији ифадәләр мө'тәбәр сајылмырды; онлардан бири өлдүрүлсә, ганлылыг интигамы дејил, анчаг пул илә ган баһасы алынырды. Бунун әвәзиндә, мүсәлманлар кими зиммиләрин дә шәхсијјәти вә әмлакы ганун тәрәфиндән горунурду.

Чизјә вә хәрач—зиммиләрин өдәдији ики нөв веркинин адыны көстәрән ики елә истилаһдыр ки, әввәлләрдә бә'зән бир-биринин јериндә ишләдилирди. Бунларын арасындакы фәрг јалныз сонралар гәти олараг мүәјјән олунду вә хүсусән Өмәрин бөјүк истилаларындан сонра хәрач хәзинәни долдуран әсас мәнбә олду. Өмәр һәрби гәниләти истилачылар арасында бөлүшдүрмүшдү. Лакин Өмәр верки мәнбәји әлдә етмәк истәдији үчүнмү, јохса әскәрләрин истила едилән торпагларда јурд салыб јерләшмәсини истәмәдији үчүнмү, бечәрилән торпаглары даһа әввәлчә бу торпагдан истифадә едәнләрин ихтијарына бурахмыш вә бу әкинчиләр дөнүб мүсәлман олдугдан сонра да онлара верки гојмушду. Лакин итаәт алтына алынмыш әһалинин исламлашдырылмасы хәрачын тәдричән өдәнмәмәсинә сәбәб олду; чүнки арадан вахт кечдикчә ислам динине кечмәк һадисәләри тез-тез баш верирди вә белә бир вәзијјәт гаршысында һөкумәт

[14] Бу мәһдудијјәтләр IX әсрдә гојулмушду.

адамлары мәчбур олурдулар тәзәчә дөнүб мүсәлман олдуғуна көрә хәрачдан азад оланлара ичазә версинләр ки, онлар да әрәб мүсәлманлар гәдәр верки өдәсинләр. Биз билирик ки, мө'мин II Өмәр мүстәсна олмагла, Әмәви хәлифәләри башгаларынын ислам динини гәбул етмәләринә, адәтән рәғбәт көзү илә бахмырдылар, чүнки хилафәтин әкинчилик рајонларында ислам динини гәбул едәнләр бир чох һалларда мадди мүлаһизә вә мәгсәдлә белә һәрәкәт едирдиләр вә бу үздән хәзинәнин кәлири азалырды. Мәсәлән, Осман илә Мүавијә арасындакы дөврдә Мисирдә алынан веркидән әлдә едилән кәлир гыбтиләрин дөнүб мүсәлман олмасы нәтичәсиндә азалыб јарыбајары олмушду.

Дөвләт хәзинәси (бејтүлмал) һәлә Мәһәммәдин сағлығында тә'сис едилмишди. Јенә о заман әһалинин сијаһысы тутулмушду вә ајры-ајры мүсәлман аиләләринин нәсилләринин нә гәдәр гәдимлијиндән асылы олараг истила едилмиш торпаглардан кәлир көтүрмәк һүгугу мүәјјән едилмишди. Әрәб нәсил шәчәрәләринин сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтинин сәбәби будур. Истилалар дөврүндә верки апараты хејли кенишләндирилди. Верки апаратынын кенишләндирилмәси бир нөв ичтимаи ингилаб кими бир шејди; һәм дә елә бир ичтимаи ингилаб ки, доғру олараг хәлифә Османын өлдүрүлмәсинин сәбәбләриндән бири һесаб едилир. Бир сөзлә, аллаһын пајы (мал-аллаһ) чох тез бир заманда дөнүб ичманын малы (малалмүслимин) олду. Бизанс вә Иран идарәләриндән нүмунә алынараг, дөвләт хәзинәси тәшкил едилмишди ки, бу да тәбии олараг тәкамүлә уғрамалы иди.

Нәзәри олараг дөвләт хәзинәси ишләринә мүсәлман ичмасынын мүлки вә руһани башчысы олан имам вә ја онун нүмајәндәси бахырды. Хәзинәнин кәлир мәнбәји бир тәрәфдән, зиммиләрин (һимајә алтында оланларын) өдәдији чизјә (башга динләрә дөзмәк веркиси) вә хәрачдан (торпаг веркисиндән), дикәр тәрәфдән исә мүсәлманларын ганунн сәдәгә олараг өдәдији зәкатдан (хејријјә еһтијачлары үчүн алынан веркидән) ибарәт иди; зәкат бечәрилмиш торпаглардан алындығы һалларда (бечәрилмәјә јарамајан торпаглар имамын ихтијарында иди) үшр (онда бир) дә алланырды. Бирдәфәлик алынан ики верки дә варды: бунлардан бири фајдалы газынтылардан, дәфинәләрдән вә саирәдән алынан хүмс (бешдә бир) веркиси иди; бири дә өлән бир адамын киши чин-

синдән јахын гоһум-әгрәбасы олмадығы һалда онун мирасынын бир пајына дөвләт хәзинәсинин һүгугундан ибарәт иди. Ирәлидә көрәчәјик ки, зәкат вә хүмс (һеч олмазса нәзәри чәһәтдән) мүәјјән едилмиш гајдалар әсасында хәрчләнирди.

Бу веркиләр әјаләт һакимләри тәрәфиндән алынырды; һакимләрин чоху исә даһа әввәлчә ејни рајонлардакы һәрби лакерләрин рәиси олмушду. Истилаларын кенишлији әрәб империјасынын мүхтәлиф һиссәләриндә һәрби мәркәзләрин тәшкил олунмасыны тәләб едирди. Тарихчи Мәс'уди[15] өз әсәрләриндән бириндә мүсәлманларын салдығы ашағыдакы једди шәһәрин (әмсар) бир-бир адыны чәкир: Иранын истиласына башландығы заман салынан Бәсрә вә Куфә шәһәрләри (бунлардан биринчиси тәхминән 635-чи илдә); Фустат (көһнә Гаһирә—тәхминән 640-чы илдә); Фәләстиндә Рәмлә вә Ирагда Васит (VIII әсрин әввәлләриндә); аббаси хәлифәләриндән Мәнсур тәрәфиндән тәхминән 762-чи илдә салынан Бағдад; хәлифә Мө'тәсим тәрәфиндән тәхминән 835-чи илдә салынан Самарра шәһәри. Мәс'уди јазыр ки, Мүстәсим муздла тутулмуш түркләри өз јанында гуллуға көтүрән биринчи аббаси хәлифәсидир. Чох еһтимал бу хәлифәнин Бағдад шәһәриндән чыхыб кетмәсинин сәбәби бу иди ки, шәһәр әһалиси јаделли түркләрин шәһәрдә олмаларына чәтинликлә дөзүрдү. Мүсәлман инчәсәнәтини тәдгиг етмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти олан хәлифәләр Авињону Самара шәһәрини једди хәлифә өзү үчүн идарә мәркәзи сечмәјә мәчбур олмушду.

Бә'зи вилајәтләрдә, хүсусән бизанслылардан алыныб истила едилән вилајәтләрдә, һәрби тәшкилат дәјишдирилмәмишди. Мәсәлән, Суријада беш һәрби даирә (лекион мә'насына кәлән чүнд — диван-әл-чүнд) тәшкил олунмушду; Бизанс фемаларынын е'ни олан бу һәрби даирәләр Фәләстин, Әрдән, Дәмәшг, Һомс вә Киннәсрин адлары илә шөһрәт газанмышды. Һарун әр-Рәшид Киликијада да бир чүнд тәшкил етмишди.

Инзибати гурулуш. Мүгәддәс мүһарибәјә рәһбәрлик вә истила олунмуш әразини идарә етмәк, өз мөвгејинә көрә хәлифәнин вәзифәси иди.

Хәлифә гүрејш гәбиләсинә мәснуб олмалы иди. О,

---

15 Мәс'уди (956-чы илдә өлмүшдүр)—әрәб тарихчиси, чоғрафијачысы вә сәјјаһыдыр.

гејри-мәһдуд һөкмдар иди. Мүгәддәс рәвајәтдә дејилир ки, хәлифәјә гаршы үсјан етмәк, аллаһа үсјан етмәк мә'насына кәлир. Хәлифә, һеч олмазса нәзәри чәһәтдән, сечки илә олурду. Бу вәзијјәтин галыглары, һәтта ирси хилафәт заманында һәр бир хәлифә тахта чыхдығы заман она сәдагәтлә гуллуг етмәк һаггында анд ичмәк мәрасими шәклиндә мүһафизә едилирди. Бир сөзлә, хәлифә пејғәмбәрин нүмајәндәси (наиби) вә аллаһын гојдуғу ганунун (шәриәтин) мүһафизәчиси сајылырды.

Өмәрин хәлифәлији заманындан башлајараг, ичманын руһани вә мүлки башчысы «хәлифә» (даһа доғрусу: хәлифәји-рәсул-аллаһ — аллаһын елчисинин муавини) үнваныны дашыјырды. Сонралар бу сөзүн мә'насы кенишләндирилди; одур ки, дини гардашлыг башчысы вә һәтта бир мә'мур да (мәсәлән, Мәракешдә) «хәлифә» адлана биләрди.

«Пејғәмбәрин муавини (хәлифәси)» кими јүксәк ады олан хәлифә бир тәрәфдән истилачы ордуларын али баш команданы (Өмәрин гәбул етдији «әмирәлмө'минин», јә'ни «диндарларын әмири» үнваны бурадандыр), бир тәрәфдән дә чамаат намазынын рәһбәри (имам) вәзифәсини көрүрдү. Ачыг десәк, Әмәвиләрин чоху адәтән чамаат намазында чамаат габағында дуруб имамлыг етсәдә, (бу чәһәти бир дә хатырлатмаг һеч дә пис олмаз ки,) әмәви хәлифәләри имам олмагдан чох «диндарларын әмири» идиләр. Онларын заманында дини ганунларын (шәриәтин) өјрәнилмәси Мәдинәдә мәркәзләшмишди. Лакин Аббасиләр хилафәт тахтына чыхандан сонра бу мәркәз Мәдинәдән Бағдада кечди. Әмәви хәлифәси әксәријјәт е'тибары илә дөвләт башчысы олдуғу һалда, аббаси хәлифәси ејни заманда һәм һөкмдар, һәм дә дини башчы олуб пејғәмбәр әбасына (бүрдә, хиргә) бүрүнүб кәзәр вә онунла гоһумлуғуну рәсми шәкилдә тәсдиг етмәк үчүн һеч бир фүрсәти әлдән вермәзди.

Лакин хәлифәнин јүксәк мөвгеји ону јалныз өз тәбәәләриндән дејил, инзибати идарә апаратындан да узаглашдырырды, бу вәзијјәт исә идарә апаратынын тамамилә мүстәгил һәрәкәт вә инкишаф етмәсинә имкан верирди. Диванлар (бу сөзүн әрәбчә чәм шәкли «дәвавин»-дир ки, франсызча көмрүкхана мә'насына кәлән douane сөзү бурадан әмәлә кәлмишдир) әввәлчә веркиләри гејд едиб бунларын сијаһысыны дүзәлдән идарәләрә дејилирди; бу сијаһылар јунанча (Суријада вә Мисирдә) ја да пәһ-

ләви дилиндә (Иранда) дүзәлдилирди, сонра бунлары әрәб дилинә кечирмәјә башламышдылар; хәлифә Әбдүлмәликин заманындан башлајараг бу сијаһылар анчаг әрәб дилиндә дүзәлдилирди. Аббасиләр заманында малијјә ишләринә бахан, хәлифәнин торпагларыны идарә едән органлар илә дөвләт дәфтәрханасы вә и. а. диван адланырды. Бу мүхтәлиф идарәләрлә һөкмдар арасында әлагә сахламаг үчүн бир васитәчи лазым олду; бу васитәчијә вәзир дејирдиләр. Вәзирләр системиндә кизләнмиш бир һалда тәнәззүл рүшејими варды; чүнки һәр ишдә өз вәзиринә бел бағлајан хәлифә һакимијјәт вәрдишини итирди. Көрүнүр, ади мирзә (катиб) вәзифәсини дашыјан бир адама баш назир вәзифәси вә үстүнлүкләрини верән бу дәјишиклик Мәнсурун хәлифәлији заманында мәшһур Бәрмәкиләр аиләсинин биринчи нүмајәндәси Халид һаггында едилмишди; Халидин оғлу Јәһја, хәлифә Һарун әр-Рәшидин вәзири олмушду вә она верилмиш гејри-мәһдуд һакимијјәтә дајанараг, он једди ил әрзиндә империјаны фе'лән идарә етмишди.

Лакин хилафәти мөһкәм мәркәзләшдирилмиш бир дөвләт кими тәсәввүр етмәк олмаз. Əјаләтләрдә инзибати вә малијјә чәһәтдән кениш мухтаријјәт варды вә Әмәвиләрин Бизанс илә иранлылардан әхз етдикләри почт идарәси ишинин јахшылашдырылмыш олмасы бу мухтаријјәт үчүн әлверишли иди. Хәлифә вә ја вәзир тәрәфиндән тә'јин едилән почт стансијаларынын рәисләри јаваш-јаваш дөнүб кәшфијјат акенти олмушдулар, одур ки, әјаләт һакимләри бә'зән онлардан еһтијат етмәли олурдулар.

Почтун ишиндән фајда көрәнләр анчаг инзибати органлар дејилди; тичарәт дә почтдан аз фајда көрмүрдү. Мәсәлән, Аббасиләр заманында Бәсрә шәһәри јалныз илаһијјатчылар вә философлар мәркәзи дејил, һәмчинин тичарәт мәркәзи иди. Бураја Узаг Шәргдән мал (ипәк, әдвијјә, гијмәтли ағач, фил дишиндән гајрылмыш мә'мулат) кәтирилирди. Бурадан исә Гәрбә шүшәдән гајрылмыш мә'мулат, хурма, силаһ, парча, халча, гијмәтли бәзәк шејләри көндәрилирди. Дәниз тичарәтинә кәлдикдә биз артыг билирик ки, Әғләбиләрин кәмиләри Аралыг дәнизиндә ишлә'ирди. IX әсрдә Испанијадакы Әмәвиләр донанмасынын Франса саһилләриндә, Әғләбиләр кәмиләринин исә Италија саһилләриндә дајаначаг лиманлары варды. Аралыг дәнизинин шәрг һиссәсиндә әрәбләр

бизанслылары сыхышдырыб арадан галдырараг, Авропа илә Асија арасында васитәчи вә ән нәһајәт етник вә сијаси чәкишмәләрин позуб һәрәкәтсиз һала кәтирдији тичарәтин ағасы олмушдулар.

Әмәвиләрин тәшкил етдији полис империјанын инкишафы илә ејни заманда күчләндирилди. Полис мүдири вәзифәсинә (сонралар вали адланан саһибәшшүртә, јә'ни кешикчиләр рәиси) нәзарәтчи (мүһтәсиб) вәзифәси әлавә едилди; мүһтәсибин вәзифәси јоллара, инсанларын әхлагына, һабелә өлчү вә чәкиләрин дүз олмасына нәзарәт етмәк иди (Гуранын 83-чү сурәси фырылдагчылара лә'нәт охујур). Нәһајәт, хәлифә намаз гылынмасына рәһбәрлији әјаләт имамынын өһдәсинә вердији кими өзүнүн мәһкәмә һакими олмаг сәлаһијјәтини дә газыја (гады) тапшырмышды. Бу ики вәзифә каһ әјаләт һакиминин шәхсиндә бирләшдирилирди, каһ да хәлифәнин өзү тәрәфиндән тә'јин едилән ајры-ајры вәзифәли шәхсләрә тапшырылырды. Гази һәртәрәфли охумуш, дүз адам олмалы вә мәнсуб олдуғу мәзһәбин бүтүн ганунларыны јахшы билмәли иди. Газы мәһкәмә ишләринә бахмагдан башга, һədди-булуға чатмамыш ушагларын вә ишә бачарығы олмајанларын әмлакы илә вәрәсәсиз әмлакы идарә етмәли, бир сөзлә бүтүн мүлки иддиалар илә чинајәт иддиаларыны һәлл етмәли иди. Лакин ислам аләминдә мәһкәмә органлары һәмишә фе'лән икитәрәфли, јә'ни һәм мүлки, һәм дә дини олмушдур. Дини ганунлар (шәриәт) әсасында һәлл едилмәси мүмкүн олмајан ишләр газынын һүгуги сәлаһијјәтиндән харичдә галырды. Инди ислам дини һүгугунун һансы әсаслар үзәриндә дајандығыны нәзәрдән кечирмәјин јеридир.

III фәсил

ИСЛАМ ДИНИ ҺҮГУГУНУН ӘСАСЛАРЫ

Гуран

Гуран, ислам дининин Төвратыдыр. Гуран сөзү нә демәкдир? Мүсәлман алимләри бу сөзүн мә'насы вә неҹә тәләффүз едилмәси һаггында мүбаһисә едирдиләр. Гуран (гур'ан) әрәбҹә «гәрәә» көкүндән—«охумаг» вә ја бир чох һалларда «учадан ибарә илә охумаг» мә'насына кәлән сөз көкүндән әмәлә кәлмишдир. Гуран аллаһдан Мәһәммәдә назил олан вәһјләрдир ки, Мәһәммәд пејғәмбәр сонра бунлары шәрһ етмишдир. Ислам дининин бу мүгәддәс китабына бә'зән «китаб» (китабә) вә ја «зикр» (хәбәрдарлыг, хатырлатма) дејилир.

Гуран 114 фәслә вә ја, әрәбҹә десәк, сурәјә бөлүнүр. Көкү ајдын олмајан «сурә» сөзүнүн илк мә'насы, көрүнүр, «вәһј» демәк иди, сонра исә бу сөз «бир нечә вәһј мәҹмусу вә ја вәһјләрдән парчалар» мә'насында ишләдилмишдир. «Сурә» сөзүнә Гуранын бә'зи елә ајәләриндә тәсадүф едилир ки, ејни дәрәҹәдә гијмәтли ола биләҹәк бир вә ја бир нечә сурә гошуб демәләри һәмин ајәләрдә аллаһа инанмајанлара тәклиф едилир (мәсәлән, 2, 21; 10, 39; 11, 16); һәмчинин елә ајәләрә дә тәсадүф едилир ки, орада аллаһ сурәләр васитәси илә әламәт вә ишарәләр (ајат — ајәләр) вердијини билдирир (24, 1); бундан башга бу сөзә, өз пејғәмбәрләринин далынҹа мүһарибәјә кетмәләрини мүсәлманлара әмр едән фәсилдә дә (9, 87) тәсадүф едилир.

Сонралар Гураны учадан раһат охумаг үчүн отуз һиссәјә (отуз ҹүз'ә) бөлдүләр вә ја он алты гисмә (һизбә — бөлмәјә) ајырдылар.

Гуран ајәләринин сајы (6 211) Әһди-Ҹәдид (Инҹил) ајәләринин тәхминән үчдә ики һиссәсини тәшкил едир. Гуран кими әсәрдә гачынылмаз вә һәтта зәрури олан бир чох тәкрарлар бурадан чыхарылса, Гуран индикиндән хејли кичик олар. Лен-Пул[1] һаглы олараг гејд едир ки: «јәһуди рәвајәтләри, тәкрарлар, кечичи маһијјәтдә чағырышлар вә шәхси тәләбләр атыларса, Мәһәммәдин нитгләри чох аз јер тутар».

Мәһәммәд вә вәһј. Мәһәммәд өз вәһјләринин һансы мәнбәдән кәлдијини неҹә изаһ едирди? О дејирди ки, бу вәһјләрин мәнбәји, јалныз гәлби саф инсанлара мүјәссәр олан «сәма китабыдыр», «үммүл-китаб»дыр (13, 39), јә'ни «китаб анасыдыр». Мәһәммәдин өзү она әрәбҹә назил олан бу китабын, анҹаг бә'зи һиссәләрини дәрк етмишдир.

Бу вәһјләрин көјдән неҹә назил олдуғу һаггында Гуранда олдугҹа гејри-муәјјән мә'лумат верилир. Шүбһәсиздир ки, Мәһәммәд бу хүсусда һеч вахт ајдын бир шеј демәмишдир. Дүрүст мүәјјән едилән тәкҹә будур ки, аллаһ бир «руһ» васитәси илә Мәһәммәдлә сөһбәт едирмиш; Мәһәммәд бу «руһу» мәләк шәклиндә тәсвир едиб Ҹәбраил адландырыр. Даһа әввәлләр бу руһ Мәһәммәдин сәләфләринә дә өјүд-нәсиһәт вермишди: «Биз Мәрјәмин оғлу Исаја ајдын ишарәләр вердик вә онун вәзијјәтини мүгәддәс руһ илә мөһкәмләндирдик» (2, 81 вә 254). Мәһәммәдин өзүнә кәлдикдә, аллаһ она әмр етмишди ки, инанмајан динсизләрә белә десин: «Онлара сөјлә ки, ону һагг олан аллаһдан мүгәддәс руһ назил едир» (16, 104).

Еһтимал ки, Мәһәммәд өзүнә өјүд вериб дүз јола чағыран руһа бирдән-бирә ад вермәмишди. Мәһәммәд биринҹи дөврдәки Гуранын ән көзәл јерләриндән бириндә (53) дејир ки, ким исә онун көзүнә көрүнмүшдүр, лакин бурада Мәһәммәд онун адыны чәкмир. Мәһәммәд јалныз Гуранын ән сон һиссәләриндән бириндә онун адыны чәкир (2, 91).

Рәвајәтә көрә әввәлҹә Мәһәммәдин гулағына бир уғулту сәси кәлирмиш. Сонра ону титрәтмә тутурмуш:

[1] Лен-Пул, Стенли — инкилис шәргшүнасыдыр.

рәнки гачырмыш, әл-ајағы титрәјирмиш вә хаһиш едирмиш ки, ону әбаја бүрүсүнләр. Бәзи сонракы Бизанс тарихчиләри онда өзүндән кетмә һалы олдуғуну јазырлар. Ола билсин, Мәһәммәд, доғрудан да, бу хәстәлијә тутулмушду. Мә'лумдур ки, орта әсрләрдә һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә белә һесаб едирдиләр ки, бу чүр хәстәләр чинлидир. Мәһәммәд өзүнә рамазан ајында назил олан илк вәһјдән (бах. Гуран, сурә **97**) сонра тез-тез чушә кәлирди. Буна көрәдир ки, сонралар рамазан ајы оручлуг дөврү олду.

Рәвајәтә көрә Мәһәммәд өзү пејғәмбәрлијә башларкән вә һәтта даһа әввәл чох оруч тутармыш вә чох вахт кечәләр ибадәт едәрмиш. Бу дејиләнләр доғру исә (чүнки бунун доғру олдуғуну инкар едәнләр вардыр), онда демәк лазымдыр ки, оруч тутмаг Мәһәммәди тагәтдән салдығына көрә, башлыча олараг кечәләр онун көзүнә хәјал көрүнмәсинә сәбәб ола биләрди. Ән чох мә'лум олуб јајылмыш хәјаллардан бири Мәһәммәдин кечә вахты ме'рач едиб көјә чыхмасы әһвалатыдыр. Мәһәммәд јухуда икән Чәбраил ону Бураг адында әфсанәви бир һејвана миндирир. Инсан башлы мадјан ата бәнзәр бу һејван Мәһәммәди апарыб Јерусәлимә, Һеврона вә Вифлејемә чыхардыр вә Мәһәммәд бурада Ибраһим, Муса вә Исаја раст кәлир. Бу ме'рач мәсәләси мүсәлман шаирләри вә нәггашларынын чох севдији мөвзу олмушду. Мәһәммәдин адына чыхылан мө'чүзәләрдән бири бу ме'рач мәсәләси илә әлагәдардыр: Мәһәммәд әфсанәви Бурага миндији анда Јерусәлим мәсчидинин јанындакы гаја үстүндә онун ајағынын изи (гәдәми-шәриф) галыбмыш. Диндар мүсәлманлар ислам аләминин бир чох башга јерләриндә дә бу чүр ајаг изләри тапырлар.

Әлбәттә, бүтүн Гуран чушә кәлмәјин мәһсулу ола билмәзди, чүнки чушә кәлмәк үчүн сон дәрәчә һәјәчанлы олмаг лазымдыр вә бу вәзијјәтдә инсан анчаг гырыг-гырыг сөз вә ја ибарәләр дејир. Күман етмәк олар ки, Гуранын һәтта ән гәдим һиссәләри бир гәдәр дәјишдирилмишдир, лакин буну гәти шәкилдә сүбут етмәк олмаз. Буна бахмајараг, Гуранын әсас чәһәтләриндән бири, гырыг-гырыг сөз вә ја ибарәләрдән ибарәт бир дилдә ифадә едилмиш олмасыдыр. Гуранда композиси'а бүтөвлүјүнүн јохлуғу көзә чарпыр ки, бу рабитәсизлик мәһз Мәһәммәдин вәһјләринин характериндән ирәли кәлир. Гуранда тез-тез бир мөвзудан башга бир мөвзуја кечил-

мәси бунунла изаһ олунур ки, Мәһәммәдин вәһјләринә, башлыча олараг Мәккәдәки әлејһдарларынын һүчумлары вә Мәдинәдә баш верән сијаси вә буна бәнзәр әһвалатлар сәбәб олурду. Бурасыны да дејәк ки, Гуранда мә'насы ајдын олан ајәләр илә мә'насы мүхтәлиф ола биләчәк ајәләр арасындакы фәрг Гуранын өзүндә (3, 5) дүрүст мүәјјән едилмишдир. Бундан әлавә, бә'зи вәһјләр јалныз исламдан әввәлки динләрин әмрләрини дејил, һәмчинин Мәһәммәдин өзүнүн даһа әввәлчә дедији Гуран ајәләрини дә инкар едир: «Биз бир ајәни ләғв едәндә, ја да онун унудулмасыны әмр едәндә, буну јалныз о заман едирик ки, бу ајәдән даһа јахшы вә ја она бәрабәр олан башга бир ајә вермиш олаг» (2, 100). Бир сөзлә, аллаһ даһа әввәлчә вердији әмрләри ләғв етмәкдән чәкинмир. Гуранын бу хүсусијјәти, ајәләри ләғв едән ајәләр илә ләғв едилмиш ајәләр һаггында бүтөв бир китабхана гәдәр тәфсирләрин јазылмасына сәбәб олмушдур.

Лакин Мәһәммәдин нәзәриндә онун дининин мәнбәји дә јәһуди вә христиан динләринин мәнбәјинин ејнидир: бу үч динин үчү дә билаваситә ејни сәма китабындан төрәмишдир. Гуран көјдән «сәлис әрәб дилиндә» назил олмушдур вә «гәдимдә јазылмыш Зәбур китабларында» (**26**, 195—196) Гуранын (габагчадан хәбәр верилән бир шәкилдә) ады чәкилир; Гуран Мусанын ганунларыны, Исанын Инчилини вә Давудун Зәбуруну тәсдиг едир. Лакин шүбһәсиздир ки, Мәһәммәд бу мүгәддәс китабларла билаваситә таныш дејилди. Һәм Гуранда (7, 156, 158: **62**, 2), һәм дә рәвајәтдә Мәһәммәд мүгәддәс китабларын мәтнини охумаг игтидарында олмајан бир савадсыз (үмми) кими тәсвир олунур. Мәһәммәд һәлә Мәккәдә олдуғу заман ислам дини илә ондан әввәлки динләрин бу ејнијјәтини гејдсиз-шәртсиз е'лан едирди. Лакин Мәдинәдә бу иддиаларынын гәтилијини јумшалтды. Гуранда Мәһәммәдин һәјатынын бу икинчи дөврүнә аид һиссәләриндә дејилир ки, јәһудиләрә сәма китабынын анчаг бир һиссәси назил олмушдур вә (даһа мүһүм олан чәһәт бурасыдыр ки,) онлар «сөзләрин јерини дәјишдириб тәһриф едирләр» (4, 48): «Сиз еј китаб әһли оланлар! Сизин јаныныза кәлән рәсулумуз сәма китабындан кизләтдијиниз бир чох шејләри сизә ајдын көстәрәчәк вә бир чохуну ләғв едәчәкдир» (5, 18). Шүбһәсиздир ки, Гуран о заманкы Әрәбистанда јәһудиликдән вә христи-

анлыгдан төрәмиш бир чох тәригәтләрин тә'сирини долајы јолла әкс етдирир.

Лакин Мәһәммәд көстәрдији фәалијјәтин әввәлләриндә әрәб бүтпәрәстлијинин шиддәтли тә'сирини һәлә һисс едирди вә бундан азад олмаға чалышырды. Јухарыда көрмүшдүк ки, Гуран дилинин үслубу, онун өз арасында тез-тез гафијәләнән ибарәләринин дүзкүн олмајан вәзни (үч сурәдә бә'зи ајәләр нәгәрат кими тәкрарланыр), һәр һалда әрәб сәч'инә, јә'ни елә бир нәср формасына охшајыр ки, орада өз арасында гафијәләнән сөзләр бир-биринә бәрабәр фасиләләрдән сонра тәкрарланыр. Чох еһтимал ки, бу чүр бәлағәт (риторика) формасы дүзкүн ше'р вәзниндән әввәл олмушдур (әрәб тарихчиләри сәч'ин бир нечә нүмунәсини өз әсәрләриндә мүһафизә етмишләр). Лакин бу охшајыш јалныз заһири охшајышдыр, чүнки әсил әрәб сәч'и вәзн вә аһәнкин дәгиг олмасыны тәләб едир, һалбуки Гуранда бу јохдур. Сонралар әрәб әдәбијјатында өз шәклини дәјишдириб јенә дә ортаја чыхан әрәб сәч'и әввәлләрдә бүтпәрәст каһинләрин данышанда ишләтдикләри нитг формасы иди. Әрәбчә «каһин» сөзүнүн гәдим јәһуди дилиндәки «кохен» сөзүндән әмәлә кәлдији дејилирди. Лакин бу јалныз сәтһи бәнзәјишдир, чүнки кохен һәм каһин, һәм дә илаһијјатчы демәк олдуғу һалда, каһин өз тәбиәтинә көрә кәләчәји гејбдән хәбәр верән фалчыдыр. Кәләчәји гејбдән хәбәр верән фалчы әрәб бүтпәрәстлији заманында башлыча рол ојнајырды. Ән мүһүм һалларда она мүрачиәт едирдиләр: мүһарибә һаггында онунла мәсләһәтләширдиләр вә бә'зән онун өзү бу мүһарибәләрә рәһбәрлик едирди, бир мүбаһисәни һәлл етмәсини, итән шејләрин тапылмасына, ишләнән бир чинајәт мүгәссиринин ашкара чыхарылмасына көмәк етмәсини ондан хаһиш едирдиләр. Белә күман едирдиләр ки, каһинин көзүнә көрүнән хәјал мурдар бир гүввәнин тә'сири илә, иблисин (чин, шејтан) тәлгини илә әмәлә кәлир.

Лакин Мәһәммәд иблисдән дејил, бир руһдан бәһс едирди. Каһин дедијини гејри-мүәјјән бир шәкилдә, овсун дили илә ифадә едирди. Бу чүр овсунлара Гуранын ән гәдим замана аид һиссәләриндә дә тәсадүф едилир.

Гафијәли нәср, әсрарәнкиз руһун иштиракы вә тез-тез тәкрарланан овсунлар Мәһәммәдин әлејһдарларынын әлинә әсас верирди ки, ону каһин ја да, даһа доғрусу,

шаир һесаб етсинләр; о заманлар исә каһин вә ја шаир маһијјәт е'тибары илә бир-биринин ејни иди, чүнки белә һесаб едирдиләр ки, бүтпәрәст шаир дә өз илһамыны чиндән алыр. Дикәр тәрәфдән, нә сәбәбә Мәһәммәдин буну инкар едәрәк (52, 29; 69, 42; 81, 22) өзүнү нәзмин дүшмәни е'лан етдији (26, 221 вә сонракы ајәләр) дә ајдындыр; буна бахмајараг Мәһәммәдин бу һәрәкәти онун јери кәләндә шаирләрин исте'дадындан истифадә етмәсинә мане олмурду.

Бә'зиләри белә һесаб едирдиләр ки, Гуранын дили, сонралар дәјишмиш халг дилидир; лакин белә бир фикир тәнгид едилмәјә дә лајиг дејилдир. Гуранын үслубуна кәлдикдә демәк лазымдыр ки, онун бә'зән еһтираслы, бә'зән дә сакит үслубу, онун шаир үслубундан чох натиг үслубу вәһјләрин дөврүндән асылы олараг дәјиширди. Ирәлидә көрәчәјик ки, бу дәјишикликләр сурәләрин тарихләрини, чох тәхмини олса да, мүәјјән етмәјә имкан вермишдир.

Гуран мәтнинин мүәјјән едилмәси. Мәһәммәд өләндә Гуран мәтнләринин һеч бир мәчмуәси һәлә тамам бир шәкилдә тәртиб едилмәмишди. Әлбәттә, бә'зи илк вәһјләри көстәрән ајәләр галмамышдыр. Лакин Гуранын бир чох парчалары јасты сүмүк, хурма ағачынын јарпағы, ја да даш үзәриндә јазылмышды. Ислам дининин мүгәддәс шәһәрләри бөјүк тичарәт мәнтәгәләри олдуғуна көрә бу шәһәрләрин әһалиси, әлбәттә, охумаг вә јазмаг билирди. Рәвајәтләрдә һәтта Пејғәмбәрин јанында куја катиб вәзифәсиндә мирзәлик едән ашағыдакы шәхсләрин ады чәкилир: Үбәјји ибн Кәәб, Абдулла ибн Әбу Сәрһ вә хүсусилә Зејд ибн Сабит.

Бу дағыныг мәтнләрин биринчи мәчмуәсини тәртиб етмәк хидмәти Мәһәммәдин хәләфи Әбубәкрә вә ја, даһа доғрусу, бу иши көрмәсини она мәсләһәт көрән Өмәрә аиддир. Гуранын бүтүн ајәләрини әзбәрдән билән бир чох һафизләр һичри 11 вә ја 12-чи илдә јаланчы пејғәмбәр Мусејлимә илә едилән мүһарибәдә һәлак олдугларына көрә, Өмәр мүгәддәс мәтнин тамамилә итә биләчәјиндән еһтијат едәрәк (тәхминән 633-чү илдә) Әбубәкри инандырмышды ки, вәһјләрин һамысыны јығыб топламаг һаггында әмр вермәк лазымдыр. Әввәлчә Әбубәкр бу ишә киришмәјә чәсарәт едә билмирди, чүнки Пејғәмбәрин өзү бу барәдә она бир шеј демәмишди. Лакин, нәһајәт разы олуб бу иши кәнч Зејд ибн Сабитә тапшырды;

о да, һәм јазылмыш парчалардан, һәм дә пејғәмбәрин әсһабәләринин јадында галанлардан нә тапмаг мүмкүн олдуса, бунларын һамысыны јығыб топлады, бирләшдирди, ајры-ајры сәһифәләрдә (сүһуф) үзүнү көчүртдү вә Әбубәкрә тәгдим етди.

Рәсми сурәтдә танынмыш олмајан бу илк јазылы Гуран Әбубәкр вә Өмәрин тәшәббүсү илә јазылмышды. Бир нечә ил сонра хәлифә Османын заманында Гуранын гануни мәтни мүәјјән едиләндә бу илк јазылы Гуран бөјүк әһәмијјәт газанды.

Әбубәкр өләндән сонра бу илк јазылы Гуран хәлифә Өмәрин хүсуси малы олмушду; рәвајәтә көрә Өмәр бу јазылы Гуранын өз гызында, Пејғәмбәрин дул арвадларындан бири олан Һәфсәдә галмасыны васијјәт етмишди. Көрүнүр иддиа етмәк олар ки, јығылмыш материал мәҹмуәси шәклиндә олан сүһуф, Зејдин редактә етдији шәклиндән фәрглидир. Беләликлә, истифадә едилмиш сүһуф өз әһәмијјәтини итирирди вә көрүнүр, садәҹә бир һәдијјә олараг Һәфсәјә верилмишди.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, Зејдин редактә етдији мәтн јеканә дејилди. Мәһәммәдин әсһабәсиндән: Үбәјји ибн Қәәб, Абдулла ибн Мәс'уд, Әбу Муса Абдулла әл-Әш'әри вә Мигдад ибн Әмр адында дөрд нәфәрин дә Гуран материалы үзәриндә ишләмиш олдуглары дејилир. Бу мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән ишләнмиш Гуран материалында тәсадүф едилән фәргләр о гәдәр чүз'идир ки, бунларын үзәриндә дајанмаға дәјмәз. Лакин бу фәргләр диндарлар арасында ихтилаф доғурду; рәвајәтә көрә Гуранын биринҹи редактә мәтни Дәмәшг, икинҹиси — Куфә, үчүнҹүсү — Бәсрә вә дөрдүнҹүсү — Һомс шәһәрләриндә әһали тәрәфиндән гәбул едилмишди. Башлајан мүбаһисәләр ислам désининин бирлијини горху алтына алырды. Рәвајәтә көрә әрәб сәркәрдәләриндән Һүдејфа хәлифә Османа мәсләһәт етди ки, (тәхминән 650-ҹи илдә) әмр версин, Гуранын сон мәтни гәти олараг мүәјјән едилсин. Онда Осман бу иши Гуранын биринҹи јазылы мәтнини ишләјиб һазырлајан Зејд ибн Сабитә тапшырмыш вә дикәр гүрејшиләри она көмәкчи вермишди.

Хәлифә Османын бу ҹүр һәрәкәт етмәклә јалныз дини дејил, һәмчинин сијаси мәгсәд тә'гиб етдијини күман етмәк үчүн әсас вардыр. Али һакимијјәти чәтинликлә әлә кечирән Осман мүгәддәс китабын дәјишдирилмәјәҹәк гәти мәтнини мүәјјән етмәклә өз мөвгејини мөһкәмлән-

дирмәк истәјирди. Бир нечә нүсхә Гуран јазылды. Бу нүсхәләрдән бири Мәдинәдә сахланылды вә «имам», јә'ни әсас көтүрүлән нүмунә олду; о бири нүсхәләр, еһтимал ки, Куфә, Бәсрә вә Дәмәшг шәһәрләринә көндәрилди, чүнки бу шәһәрләрдә бөјүк әрәб гарнизонлары варды. Ола билсин, бу шәһәрләрин әһалиси Гуранын гануни мәтниндән фәргли шәкилдә редактә едилмиш Гуран мәтнләриндән истифадә едирди; көрүнүр Гуранын ганунн мәтниндән фәргли шәкилдә редактә едилән мәтнләр сонралар јандырылыб јох едилди. Рәвајәтә көрә Осман Гуранын бир нүсхәсини өз әли илә јазмышды. Бу доғру исә, онда чох еһтимал ки, Гуранын бу нүсхәси Мәдинәдә сахланылмыш нүсхә иди. Лакин Османын бу зәһмәти Зејдә вермиш олдуғуну күман етмәк даһа доғру оларды.

Рәвајәтә көрә бу рәсми Гуранда Үбәјјинин редактә етдији мәтнә нисбәтән ики фәсил чатышмадығы һалда, Ибн Мәс'удун редактә етдији мәтнә нисбәтән ики фәсил артыг иди. Бундан башга нүсхәләр арасында имла вә лүғәви ҹәһәтдән бә'зи фәргләр дә варды.

Лакин даһа ҹидди бир мәсәлә ортаја чыхды; бу ҹидди мәсәлә Османын редактә етдији мәтндә шүбһә ојандыра биләҹәк јерләрин олуб олмадығы мәсәләси иди.

Мәсәлән, хариҹиләр Гуранын он икинҹи сурәсини рәдд едиб демишдиләр ки, Јусиф илә Мисир ә'јанынын арвады һаггындакы ашиганә һекајә мүгәддәс китаба лајиг олмајан бир шејдир. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, бу ҹүр илһам аллаһдан назил ола билмәз. Лакин бу сурәнин јалныз бир һиссәсинин ашиганә әһвалата һәср едилдији һәлә бир јана дурсун, шифаһи рәвајәтә көрә хүсуси шәхсләрин гәдим јазыларында да бу сурә гејд едилмишди. Бундан башга Нөлдекенин[2] һаглы гејдинә көрә бу сурә һәм дилинә, һәм дә услубуна көрә Гуранын дикәр һиссәләринә тамамилә ујғундур.

Шиәләр иддиа едирләр ки, Гуранда Әлидән вә онун аиләсиндән бәһс едилән јерләр Османын әмри илә атылмышдыр. Онлар бу иддиаларыны сүбут етмәк үчүн Гуранын бә'зи јерләриндә рабитәсизлик олдуғуну көстәрирләр вә белә һесаб едирләр ки, һәр бир шиә имамы Гуранын һәгиги мәтнини кизлиндән өз сәләфинә тәһвил

---

[2] Нөлдеке, Теодор (1836—1930) — «Гуранын тарихи» монографијасы илә бир чох башга елми әсәрин мүәллифи олан алман шәргшүнасыдыр.

верир вә «кизләнмиш имам» зуһур едәндә бу мәтн дә нәһајәт ашкара чыхачагдыр.

Тәкрар едирик ки, бу күнкү шәклиндә бизим замана гәдәр галан Гуранда бүтүн вәһјләрин һамысы јохдур. Бунун әвәзиндә Гуранда бир чох изаһедичи әлавәләр вә (чидди әһәмијјәти олмајан) чалаг кими һашијәләр вардыр; јери дәјишдирилмиш ибарәләрә дә тәсадүф едилир. Лакин бурада бир сахтакарлыг олдуғунун һеч данышығы да ола билмәз, чүнки белә бир шеј олсајды, мө'мин мүсәлманлар дәрһал протест едәрдиләр. Ән көһнә әрәб тарихчиләри дә бу барәдә һеч бир шеј демирләр.

Ијирми доггуз сурә ајры-ајры һәрфләрлә башлајыр вә бу сурәләрин, демәк олар, һамысы һичрәтдән билаваситә әввәлки дөврә аиддир. Бу һәрфләр Гуранын мүсәлман вә гејри-мүсәлман тәфсирчиләрини бу күнә гәдәр чашдырыр. Мүсәлман алимләри әввәлчә белә күман едирдиләр ки, бу һәрфләр ихтисар едилмиш сөзләрдир, буна көрә дә бунларда бир мә'на ахтарырдылар; лакин сонра онлар белә һесаб етмәјә башладылар ки, бу һәрфләр анчаг аллаһын өзүнә мә'лум олан бир сирдир. Бә'зи авропалы шәргшүнаслар да бу һәрфләри ихтисар едилмиш сөз һесаб едирдиләр. Бә'зиләри дә дејирдиләр ки, бу һәрфләр, вахты илә Зејдин истифадә етдији Гуран нүсхәләринин илк саһибләринин адларынын баш һәрфидир. Сурәләрин башлыглары сонралар верилдији кими, һәмин сурәләрин дә ајәләрә бөлүнмәси сонралар олмушдур.

Хәлифә Османын әмри илә редактә едилән Гуран мәтниндә сонралар јени-јени дәјишикликләр едилмәдијини күман етмәк дүз олмаз. Бу дәјишикликләрин әсас сәбәбләри, Гуран мәтнләринин үзүнү көчүрдүб јени нүсхәләр чыхарданларин етдији сәһвләр иди; Гуран охумағы сәнәт етмиш адамлар мүгәддәс мәтнләрин көһнә шәклини әзбәрдән билирдиләр вә едилән бүтүн редактәләрә бахмајараг бу мәтнләри јадларында сахлајырдылар; мүкәммәл олмајан әрәб әлифбасынын нөгсанлары да бу сәһвләрә сәбәб олурду, чүнки әрәб әлифбасында инсан һәрфләри асанлыгла дәјишик салыб бир һәрфин јеринә башга бир һәрф охуја биләр, бундан башга әрәб әлифбасында гыса сәслиләр јазыда һеч бир һәрф илә көстәрилмир (лакин бу вәзијјәт, мәсәлән, фе'лин мә'лумму, јохса мәчһул фе'л олдуғуну, һансы шәхси көстәрдијини, бу вә ја башга бир һәрфи тәшдидлә охумағын лазым

олуб олмадығыны дәрһал башга дүшмәјә мане олмур). Бу чүр дини мәсәләләр Әмәвиләри чох аз дүшүндүрдүјүнә көрә онлар бу фәргләри арадан галдырмаға чалышмырдылар. Һалбуки бу фәрг вә ихтилафлар диндарлар ичәрисиндә кетдикчә даһа артыг нараһатлыға сәбәб олурду. Нәһајәт, X әсрдә бир нечә дәфә едилән тәшәббүсдән сонра Гуранын рәсми мәтни гәти шәкилдә мүәјјән едилди вә једди нәфәр мәшһур руһани бу рәсми мәтни өз нүфуз вә е'тибары илә әсасландырды; бу једди нәфәрдән һәр биринин јанына Гуран охумагда тәчрүбәли олан ики адам да тәһким едилмишди. Онда ихтилафларын арасы кәсилди. Гураны редактә едән бу једди руһанинин нүфуз вә е'тибары XI әсрдә, демәк олар, һамы тәрәфиндән гәбул вә тәсдиг олунду. О заман Гураны охумаг үчүн гәбул едилән једди үсулдан икиси бу күнәдәк галмышдыр; бунлардан бири Мисирдә, бири дә Шимали Африкада ишләниб һазырланмыш үсулдур. VIII әсрин икинчи јарысында әрәб әлифбасы тәкмилләшдириләрәк, сәслиләри јазыда көстәрмәк үчүн әввәлчә нөгтәләр, сонра исә кичик чизкиләр шәклиндә хүсуси ишарәләр ишләдилмәјә башланды вә, беләликлә, охумаг заманы сәһв етмәк еһтималы тамамилә арадан галдырылды.

Гуранын мәзмуну вә хронолокијасы. Мә'лумдур ки, Гуранда сурәләрин јерләшмә сырасы сурәнин бөјүк-кичиклијиндән асылыдыр: ән гыса (вә ејни заманда ән көһнә) сурәләр Гуранын ахырындадыр. Зејд вә онун әмәкдашлары бу иши көрәркән ајәләрин мәзмуну әсас көтүрә билмәздиләр, чүнки вәһјләрин гырыг-гырыг парчалар һалында олмасы буна мане олурду. Онлар сурә вә ајәләри хронолоҗи гајдада јерләшдирмәк үзәриндә дүшүнә билмәздиләр, чүнки бунларын тарихини мүәјјән етмәк вахты чохдан өтүб кечмишди. Лакин Гуран сурәләринин јерләшмә сырасында даһа узун сурәдән даһа гыса сурәјә кечмәк гајдасында ики истисна вардыр: әввәлән, Гуранын ахырдан ики сурәси (мәһз Ибн Мәс'удун редактә етдији Гуранда чатышмајан 113 вә 114- чү сурәләр) ән гыса сурә дејилдир; бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, бу сурәләр тамамилә башга характердәдир; маһијјәт е'тибары илә бу сурәләр чин әлејһинә овсундур; икинчиси, Гуранын биринчи сурәси (фатиһә, јә'ни «ачан» сурәси) китабын әввәлиндә јерләшдирилмишдир (һәрчәнд ки, бу сурәдә чәми једди ајә вардыр); шүбһәсиз она көрә ки, бу сурә дуа шәклиндәдир вә

ону охујуб гуртарандан сонра адәтән «амин» дејилдији һалда, дикәр сурәләрин охунмасы гуртарандан сонра бу сөз дејилмир; бундан әлавә бу сурәни мүмкүн олдуғу гәдәр тез-тез охумаг һаггында хүсуси көстәриш (15, 87) вардыр.

Гуран сурәләрини јерләшдирмәк үчүн Зејд илә әмәкдашларынын гәбул етдији бу сүн'и гајда дәрин дүшүнән адамлары гане едә билмәзди. Даһа илк дөврдәки тәфсирчиләр Гуранын ајры-ајры һиссәләринин үслубу арасында кәскин бир фәрг олдуғуна фикир вермиш вә Мәһәммәдин һәјатында баш вермиш һадисәләрә бир нечә сәтһи ишарә олдуғуну көрмүшдүләр. Беләликлә, сурәләрин тарихини гојмаг мәсәләси ортаја чыхды.

Әлбәттә, сурәләрин тарихинин гојулмасы, ајры-ајры вәһјләрин мејдана кәлмәси сәбәбләринин ајдынлашдырылмасы үзәриндә әсасланмалы иди, бунун үчүн исә дәгиг мә'лумат јох иди. Буна бахмајараг, белә көрүнүр ки, 8-чи сурә Бәдр вурушмасы илә, 33-чү сурә хәндәк мүһарибәси илә, 48-чи сурә Һудејбијјә сазиши илә әлагәдардыр; 30-чу сурәдә, тәхминән 614-чү илдә иранлыларын бизанслылары мәғлуб етдијинин хатырладылдығына тәсадүф едилир. Лакин бу чүр мә'лумат чох аздыр вә бунларын һамысы Мәдинә дөврүнә аиддир. Мүсәлман тәфсирчиләри һәр васитә илә чалышырдылар ки, ајры-ајры Гуран ајәләриндә тарихи фактлара аид бир ишарә кәшф етсинләр, лакин онларын бу сә'јләрдән әлдә етдији нәтичәләр чох вахт мүбаһисәли олурду.

Буна көрә дә Гуран мәтнинин хронолокијасыны мүәјјән етмәк үчүн даһа мө'тәбәр јол, тарихи характердә олан еһтималлар дејил, Гуран үслубунун билаваситә арашдырылмасындан ибарәтдир. Бә'зи әрәб тәфсирчиләри даһа әввәлчә бу јолда тәшәббүсләр етмишдиләр. Мәсәлән, Сәмәргәнди гејд едир ки, Гуранын Мәккә вә Мәдинә сурәләриндә диндарлара мүрачиәт етмәк үчүн бир-бириндән фәргли ибарәләр («Еј чамаат!» — «ја әјјүһәннас!» вә «Еј диндарлар!»—«ја әјјүһәддин!») ишләдилмишдир. Гысача десәк, Гуран мәтнләри тәсниф едиләркән бунлар ики група ајрыла биләр: Мәккә групу (һичрәтдән әввәлки груп) вә Мәдинә групу (һичрәтдән сонракы груп). Бу ме'јар, мүтләг олмаса да, мүәјјән мүсбәт нәтичәләр верир.

Һичрәтдән әввәлки сурәләр. Рәвајәтләрдә биринчи дөвр сурәләри һаггында чох аз мә'лумат вардыр. Мәһәммәдин һәјатына даир хронолоҗи фактлар бүтүнлүклә мүәјјән едилмәмишдир вә бу вәзијјәт хүсусән һичрәтдән әввәлки дөврә аиддир. Мәһәммәдин ән јахшы тәрчүмеји-һалыны јазан Ибн Һишам[3], әслиндә, һеч бир тарих көстәрмир; бу исә Мәккә сурәләринин дүзкүн тарихинин мүәјјән едилмәсини чох чәтинләшдирир. Лакин Гурандакы бә'зи фикир, шүбһәсиз, бу биринчи дөврә аиддир. Мәсәлән, Мәһәммәд өлүләрин ирәлидә дирилә чәјини вә бир тәк аллаһын мөвчуд олдуғуну атәшин бир дилл ә дејәндә, һеч дә шаир олмадығыны чидди шәкилдә сөјләјәндә вә бүтпәрәстләрин тәзәчә анадан олмуш гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырмаг адәтләрини писләјәндә, шүбһәсиз ки, она Мәккәдә назил олан вәһјләрдән бәһс едилир. Јери кәлмишкән бу чәһәти гејд етмәк мүһүмдүр ки, илк заманларда Мәһәммәдин ирәли сүрдүјү әсас фикир тәкаллаһлылыг дејил, јахынлашан гијамәт фикри иди. Чох еһтимал ки, Мәһәммәд бу фикри христианлардан әхз етмишди.

Алман шәргшүнасы Г. Вејл[4] вә ондан сонра Т. Нөлдеке Гуранын өзүндән көтүрдүкләри ме'јарлара, јә'ни онун сөз лүғәти вә үслубуна әсасланараг, Мәккә вәһјләринә аид сурәләри үч група ајырырлар.

1. Биринчи група дахил олан сурәләр, әдәби чәһәтдән мүкәммәл сурәләрдир. Чүр'әтли образлар илә бәзәниб јүксәк үслуб илә ифадә едилән гыса вә олдугча вәзнли ајәләрдә садә вә ејни заманда чидди нәсиһәтләр верилир. Бу ајәләрин мә'насы бир чох һалларда, хүсусән чәтин баша дүшүлән ејһамлы ишарәләр едилдији јерләрдә ајдын дејилдир. Бундан башга бу групда овсунлара чох тез-тез тәсадүф едилир; бу овсунлар әксәријјәт е'тибары илә тәбиәт һадисәләринә әсасланса да, бир чоху тапмача кими галыр. Бу овсунлар инсаны өзүнә бир ничат јолу тапмаг үзәриндә дүшүнмәјә чағырыр. Мәһәммәдин мүасирләри һәјәчанлы дујғу ифадә едән гыса сурәләрин һамысыны дејил, мүәјјән бир һиссәсини баша дүшмүшдүләр. Бу сурәләрин ән көһнәси 96-чы сурә һесаб олунур.

2. Икинчи груп сурәләри даһа сакит сурәләрдир. бурада овсун тәдричән өз јерини бу кими ибарәләрә тәрк едир: «Бу, аллаһын вәһјидир» ја да аллаһ өз Пејғәмбә-

[3] Ибн Һишам (834-чү илдә өлмүшдүр) — Мәһәммәдин һәлә VIII әсрдә Ибн Исһаг тәрәфиндән јазылмыш тәрчүмеји-һалыны ишләјиб дәјишдирән әрәб филологудур.

[4] 1808—1889-чу илләрдә јашамышдыр.

ринә әмр верир: «Сөјлә!». Гијамәт һаггында габагчадан верилән хәбәр, е'лан едилән тәкаллаһлылыг фикри гаршысында икинчи сыраја кечир, Мәһәммәд бүтпәрәстләрлә әлагәни гәти олараг кәсир. Сурәләр узаныр. Бу сурәләрдә әхлаг гајдалары вә адәтләр һаггында бә'зи гејри-мүәјјән көстәришләрә, Мәһәммәддән әввәлки пејғәмбәрләр һаггында ејһамлы ишарәләрә тәсадүф едилир.

3. Мәккә сурәләринин үчүнчү групунда пејғәмбәрләр һаггында сөјләнән бу чүр рәвајәтләр кетдикчә чохалыр; көрүнүр бу рәвајәтләр јәһудиләрин әгәдә[5] әфсанәләрини тутгун бир шәкилдә әкс етдирир. Бу чүр рәвајәтләр тәхминән 1 500 ајәдән ибарәтдир, јә'ни Гуранын дөрддә бир һиссәсини тәшкил едир. Гәдимдә пәјғәмбәрләрин сөзүнә гулаг асмагдан бојун гачыран инсанлара аллаһын нечә чәза вердији бу рәвајәтләрдә динсиз кафирләрә көстәрилмәјә сә'ј едилир. Тәкрарлары чох олан бу үчүнчү груп сурәләринин јазылыш үслубу даһа о гәдәр дә гәти олмајыб шаиранә үслубдан чох натиглик үслубуна охшајыр; буна көрә дә әфсанәләрин фолклор чәһәтдән мараглы олмасына бахмајараг китабын бу һиссәси онун ән аз диггәтәлајиг һиссәсидир. Даһа көһнә сурәләрдә чох тез-тез тәсадүф едилән овсунлар бурада тамамилә итиб јох олур. Аллаһын ады тез-тез «рәһман» (јә'ни «рәһмли, мәрһәмәтли») сөзү илә бирликдә чәкилир. Вахт е'тибары илә ән сонракы сурәләрдә бу сөз даһа ишләнмәјиб итир. Шәргшүнаслардан бири буну белә изаһ едир: көрүнүр Мәһәммәд еһтијат едирди ки, бирдән диндарлар бу «рәһман» аллаһа башга бир аллаһ кими баха биләрләр. Мәккәлиләр Һүдејбијјә сазишиндә бу адын чәкилдији дүстурдан әл чәкиб көһнә дүстуру сахламыш, «ја аллаһ, сәнин адынла!» демишдиләр.

Беләликлә, сурәләрин шаиранә үслубда ифадә едилән биринчи груп Мәһәммәдин көстәрдији фәалијјәтин илк дөрд илинә, јарышаиранә вә јарынатиг үслубунда олан икинчи груп сурәләр бу фәалијјәтин бешинчи вә алтынчы илләринә, нәһајәт, натиглик үслубундакы вәһј сурәләри бу фәалијјәтин һичрәтдән әввәл алтынчы илинә ујғундур. Гуранын Мәккә сурәләри һиссәләринин Нөлдеке тәрәфиндән гәбул едилән тәснифи беләдир. «Бу вәһјләр китабынын ән көһнә һиссәләринин мәзмуну—ахирәт вә гијамәтин парлаг бојаларла тәсвир едилмиш лөвһәләриндән, инсанын динсизлији вә дүнја һәјатыны бир тәрәфә гојуб өзүнү ахирәт вә гијамәтә һазырламасы чағырышларындан, гәдим халгларын талеји вә онлар үчүн көндәрилмиш пејғәмбәрләрә бу халгларын мүнасибәти һаггында нағыл едилән рәвајәтләрдән, дүнјанын јарадылмасы рәвајәтиндән, һәмчинин аллаһын һәр шејә гадир олдуғуну вә өзүндән асылы олан һәр бир чанлы мәхлугаты истәрсә мәһв едә биләчәјини, истәрсә дирилдәчәјини сүбут етмәк үчүн инсанын бир мө'чүзә кими јарадылмасы һаггындакы рәвајәтдән ибарәтдир» (Голдсијер).

Һичрәтдән сонракы сурәләр. Бурада әмрләрә Гуранын јалныз о һиссәләриндә тәсадүф едилир ки, бу һиссәләрдә һичрәтдән сонракы дөврүн вәһјләри вардыр. Мәдинә дөврүнүн бу сурәләри дини вә сијаси ганунверичи тәрәфиндән јазылмышдыр; һәм дә елә бир ганунверичи тәрәфиндән ки, о өз динини даһа хүтбәләр охујараг тәблиғ етмәјиб, дини нәзәријјәни системә салмалы вә ејни заманда јени чәмијјәтин бүнөврәсини гојмалыјды. Бу сурәләрин мүхтәлиф әмрләриндә ишләдилән јени сөзләр һесаба алынмазса, бу сурәләр үслуб чәһәтдән Мәккә сурәләринин үчүнчү групундан, демәк олар, фәргләнмир. Вәһјләрин сон ајәси мәсәләсиндә ирәли сүрүлән рә'јләр бир-бириндән фәрглидир. Бир чох мүәллифләрин рә'јинә көрә сон ајә 5-чи сурәнин 5-чи ајәсидир.

Сурәләрин мәзмунуна кәлдикдә, бурада о заман баш верән һадисәләрә аид бә'зи ишарәләр вардыр. Мәсәлән, Пејғәмбәрә вә онун аиләсинә лазымынча һөрмәт етмәк һаггында чағырыш вар; «аллаһ јолунда» чаныны вериб шәһид оланлар тә'риф едилир; ислам навинә ријакарлыг едән «мүнафигләрә», һәмчинин христианларын үч сифәтдә бирләшмиш аллаһына һүчумлар едилир (мәсәлән, 4, 169: «Мәрјәмин оғлу Исаји-Мәсиһ аллаһын анчаг рәсулудур, онун Мәрјәмә назил етдији сөзүдүр, онун руһудур... демәјин: үч сифәтдә бирләшмиш аллаһ... аллаһ анчаг бирдир». Һәгигәтән, Исанын ады анчаг Мәдинә сурәләриндә чәкилир); јәһудиләр әлејһинә дә һүчумлара тәсадүф едилир. Јәһудиләр һаггында бу чәһәти хатырлатмаг лазымдир ки, Мәккә сурәләриндә Ибраһим јалныз әрәбләрлә һеч бир әлагәси олмадан Мәһәммәддән әввәлки пејғәмбәрләрдән бири кими көстәрилир. Мәдинә сурәләриндә исә Мәһәммәд јәһудиләрлә әлагәсини кәсәндән сонра Ибраһимин фәалијјәти билаваситә әрәбләрлә әлагәдар едилир; Гуранда јазылдығына көрә Иб-

[5] Әгәдә—Талмуд әдәбијјатынын о саһәсинә дејилир ки, орада дини әхлаг тәсәввүрләри вә дини әмрләрдән бәһс едилир.

рaһим өз оғлу Исмаил илә бирликдә јалныз Мәккә мә'бәдини тә'сис етмәклә галмајыб илк тәмиз дини јаратмышлар вә јәһудиләр илә христианларын тәһриф етдији әсил бу дини Мәһәммәд бәрпа етмәјә сә'ј көстәрир.

Дини вә мүлки ишләр илә чинајәт ишләринә аид әмрләр башлыча олараг 2,4 вә 5-чи сурәләрдә топланмышдыр; бу сурәләрдә исә 500-дән артыг ајә (Гуранын тәгрибән онда бир һиссәси) вардыр. Лакин Мәдинә сурәләриндә сөзүн там мә'насы илә бир ганун мәчәлләси тапмаг олмаз вә јенә дә тәкрар едиб демәк лазымдыр ки, һәддән артыг јајылмыш јанлыш бир фикрә әкс олараг, мүсәлманларын мүһакимә үсулу Гуран әсасында дејилдир. Һәмчинин белә дүшүнмәк олмаз ки, Мәдинә сурәләри анчаг ганунверичи маһијјәтдәдир. Бунлардын бә'зи ајәләри Гуранын ән көзәл јерләриндәндир (мәсәлән, 2, 135 вә сонракы ајәләр). Бә'зи дикәр ајәләр нүмунә ола биләчәк мүсәлманын дини е'тигадыны вә вәзифәләрини тамамилә ајдын шәрһ едир (мәсәлән, 2, 172: «Мө'минлик онда дејилдир ки, сиз үзүнүзү шәргә тәрәф чевирәсиниз, ја да гәрбә тәрәф; мө'мин оланлар онлардыр ки, аллаһа, ахирәт күнүнә, мәләкләрә, мүгәддәс китаба, пејғәмбәрләрә инанырлар; ону севдикләринә көрә өз әмлакындан јахын адамларына, јетимләрә, јохсуллара, јолчулара, диләнчиләрә, һәмчинин гуллары азад етмәк үчүн верирләр; намаз гылырлар, зәкат верирләр, әһд едиб өз өһдәләринә көтүрдүкләрини дүрүст јеринә јетирирләр, фәлакәтә уғрајанда, дәрдә дүшәндә вә бир мүсибәт баш верәндә сәбирли олурлар. Бу чүр адамлар дүз адамдырлар; бу чүр адамлар мө'миндирләр»).

Голдсијер дүзкүн баша дүшмүшдүр ки, Гурандакы әмрләрдә бир тәрәфдән бүтпәрәст адәтләринин вәһшичәсинә долашыглығына гаршы көстәрилән әксүл-әмәл вар, дикәр тәрәфдән исә бу әмрләр бир-биринә зидд фикирләр гарышығы характериндә олан га'дәләр мәчмуәсидир. Мәсәлән, Мәккәјә зијарәтә кетмәк мәрасими әрәб бүтпәрәстләриндән алынмышдыр; намаз гылмаг мәрасими шәрги христианлыгла әлагәдардыр; оруч јәһудиләрин төвбә оручуну тәглид едир. Гуранда дикәр тә'сирләрин дә изи вардыр. Голдсијер Гуранда гностисизм[6] (мәсәлән,

[6] Гностисизм—илк христианлыг үнсүрләри илә Әфлатунун (Платонун), Пифагорун вә стоикләрин фәлсәфәләриндәки бә'зи фикирләрин бир-биринә гарышмасындан әмәлә кәлмиш дини-мистик нәзәријјәјә дејилир. II —III әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә јајылмышды.

«нур, ишыг» адланан сурәдә, 24, 44) вә Маздеизм[7] мәзһәбләринин изи олдуғуну гејд едир.

Сүннә

Нә гәдәр ки, Мәһәммәд сағ иди, мүсәлман ичмасыны (үммәтини) идарә едирди; лакин о өләндә мә'лум олду ки, Гурандакы әмрләр бүтүн дөвләт мәсәләләри илә ичтимаи мәсәләләри һәлл етмәк үчүн һеч дә кифајәт етмир. Буна көрә дә белә бир мәсәлә үзәриндә дүшүнмәк лазым кәлди ки, Мәһәммәдин сағлығында һәр дәфә лазым оланда Гураны тамамлајан пејғәмбәр вәһјләрини нә әвәз едә биләр?

Әввәлчә, ортаја чыхан бир суала Гуранда чаваб тапмаг мүмкүн олмајанда үч үсул ишләдилирди: биринчи, «нүмунә ола биләчәк кечмиш һадисәләр», јә'ни Пејғәмбәрин һәрәкәт вә әмәлләри нүмунә кими көтүрүлүрдү (сүннә); икинчиси, Мәдинә шәһәринин гәдим адәтләринә әл атылырды (Мәһәммәдин өзү бу адәтләрдән аз истифадә етмәмишди); нәһајәт, һаким, ола биләчәк даһа јахшы бир васитә ортада мөвчуд олмајанда өз адил вичданына (өз рә'јинә) мүрачиәт едирди.

Беләликлә, ислам тарихинин һәлә илк дөврүндә бир-биринә зидд олан ики анлајыш тәрзи ортаја чыхмышды. Әввәлән, Пејғәмбәрин вердији ганун әмрләринин истифадә едилмәси, јә'ни сәнәдләрә әсасланан анлајыш тәрзи; икинчиси, мәсәләнин мүстәгил сурәтдә арашдырылмасы, јә'ни мүчәррәд характердә олан анлајыш тәрзи. Ислам тарихинин илк дөврүндә фәгиһ (гануншүнас; әрәбчә ганушүнаслыг мә'насына кәлән «фигһ» сөзүндән) Гуранда чатышмајан ганун һөкмләринин вә чох маһдуд мигдарда «нүмунә ола биләчәк кечмиш һадисәләрин» јерини долдурмаг үчүн өз рә'јинә мүрачиәт етмәли олурду; лакин даһа сонракы заманларда чох кениш јајылан бу үсул, илк дөврдә кетдикчә даһа бөјүк әһәмијјәт газанан сүннә үсулу илә демәк олар, тамамилә сыхышдырылыб арадан галдырылмышды.

Бәс сүннә нәдир? Гураһда гәсадүф едилән «әчдадын

[7] Маздеизм -- хејир аллаһы Маздаја (Һүрмүзә) ситајишә әсасланан динә дејилир, бизим ерадан әввәл биринчи миниллијин биринчи јарысында Иранда вә Азәрбајчанда јајылмыш бу динин бир ады да вар: парсизм.

сүннәси» вә «аллаһын сүннәси» ифадәләри, динсиз олдуглары үчүн чәзаландырылмыш халглара гаршы аллаһын рәфтары мә'насындадыр. Лакин Гуран̣дан кәнарда «сүннә» сөзү Мәһәммәдин һәрәкәт вә әмәлләри, һәмчинин онун дедикләри мә'ѣасында ишләдилирди. Венсинк[8] тамамилә һаглы олараг јазыр ки, «Сүннәјә риајәт етмәк, мүәјјән мә'нада, Мәһәммәди тәглид етмәк мә'насына кәлә биләрди». Даһа кениш мә'нада ишләдилән сүннә, јә'ни гәдим ичманын адәтләри вә гајдалары мәчмуәси,—мүсәлман шәраитинин әмәли вә нәзәри әсаслары мә'насына кәлирди. Јәһудиләрдә олдуғу кими мүсәлманларда да сүннә ағыздан-ағыза кечиб јазылы гануну тамамлајырды. Сүнн̣әдән кәнара чыханлар «јенилик кәтирмәк, јенилик» мә'насына кәлән бид'әт вәзијјәтинә дүшүрдү. Сонралар бид'әт сөзү «јерес, шәкк» мә'насында ишләдилди вә һәтта күфр (там динсизлик) сөзүнүн синоними олду. Һалбуки бид'әт, һәгигәт ахтарылыркән едилән̣ хәтанын нәтичәси олдуғу һалда, күфр гәсдән мүгавимәт көстәрмәк мә'насына кәлән һәрәкәт иди. Лакин мүһафизәкарлар јенилик кәтирилмәсини гадаған етдиләрсә, либераллар ислам дининин тәкамүлүнү нәзәрә алараг, дин мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылан шәхсләрин «үмуми разылыг рә'ји» (ичма) вермәси шәрти илә динә јенилик кәтирилмәсинә бә'зән ичазә верирдиләр.

Арадан чох кечмәдән е'лан едилди ки, сүннә Гурансыз кечинә биләр, лакин Гуран сүннәсиз кечинә билмәз. Мө'мин мүсәлманлара верилән: әһл-әс-сүннә, јә'ни «сүннә әһли», ја да «сүнниләр» ады бурадан әмәлә кәлмишдир.

Сүннәләри Мәһәммәдин әсһабәләри јајырдылар, чүнки мүвафиг бир тәсадүф дүшәндә онлар Мәһәммәдин нечә һәрәкәт етдијини, нәләр дедијини вә һәтта бир шеј демәјиб сусдуғуну хатырлајыб дејирдиләр вә бунларын һамысы мүәјјән шәраитдә бир нүмунә вәзифәсини көрә билирди. Беләликлә, сүннә «аллаһын кәламыны» тамамламаг вәзифәсини чох тез көрмәли олду вә истәр она ујғун олсун, истәр ону тәфсир етсин, истәрсә дә јени һөкмләр тәтбиг етсин, — бу фәргләрдән асылы олмадан һәмин вәзифәсини көрдү. Бу вәзијјәт мәтнләри тәфсир вә мүзакирә едән һүгугшүнасларла јанашы оларaг, Мәһәммәдин вә онун әсһабәләринин һәјатынын ән хырда тәфәррүаты илә әлагәдар олан бүтүн рәвајәтләри (һәдисләри) топламаг вә јазмаг мәгсәдини өз гаршысына гојмуш мүәјјән алимләр категоријасыны доғурду.

[8] Венсинк, Арент (1882—1939) — һолландијалы исламшүнасдыр.

Рәвајәтләр (һәдисләр)

Минләрчә рәвајәт нечә топланды?

Әввәлчә Мәһәммәдин һәлә сағ олан әсһабәләринә («саһиб», чәм шәкли «сәһәбә»), сонра «табиинә» (әсһабәләрин хәләфләринә, Мәһәммәддән сонракы биринчи нәслә), даһа сонра «хәләфләрин хәләфләринә» мүрачиәт едирдиләр. Һәдис һөкмән ики һиссәдән: бири мәтндән, бири дә һәм бу мәтни нағыл едән адамын, һәм дә кимә нағыл едилмишсә, о адамын адындан («иснад», јә'ни әсас, дајаг) ибарәтдир. Голдсиһер («Dogme», сәһифә 36 вә сонракы сәһифәләр) бә'зи ән көзәл рәвајәтләрин мәтнини өз китабында кәтирир. Мәсәлән, бу рәвајәтләрдән бириндә Мәһәммәдә ашағыдакы сөзләр иснад верилир: «Јохсуллары сев, һәмишә өзүндән ашағыдакылара бах вә һеч вахт өзүндән јухарыдакылара бахма; һеч вахт һеч кәсдән бир шеј хаһиш етмә; гоһумларын бир пислик едиб сәни дәрдә салмыш олсалар да, онлара сәдагәтли ол; дедијин сөз нә гәдәр ачы олса да, һәмишә дүз данышг; гојма сәни тәһгир илә товлајыб аллаһын јолундан чыхартсынлар...»

Ислам дини јајылдығы заман јаделли фикирләр вә тә'сисләрлә тәмас етмишди. Бу вәзијјәт ичтимаи тәкамүлә сәбәб олду; одур ки, рәвајәт јығанлар pia fraus (мә'сум алданма) һалында олдугларыны тәдричән баша дүшдүләр вә өз заманәсинә ачыгдан-ачыға ујғун олмадығына көрә һәтта мүсәлман тәнгидчиләринин өзүнү тәәччүбә салан бә'зи рәвајәтләри мүасирләшдирдиләр; онлар белә һәрәкәт етмәклә бу рәвајәтләри өз заманәсинин һүгуги тәләбләринә ујғун шәклә салмаг истәјирдиләр.

Һәдисләрин бу чүр тәкамүлү үзәриндә итаәт алтына алынмыш халгларын динләринин тә'сири јох дејилдир. Голдсиһер кәшф етмишдир ки, һәдисләрдә христианларын инчилләри вә шүбһәли дини китабларда ирәли сүрүлән фикирләрлә гәдим јәһуди вә еллин фикирләринин изләри вардыр вә бүтүн бу фикирләр тәрбијәви мәгсәдлә Мәһәммәдин ағзындан чыхмыш сөзләр кими гәләмә ве-

рилир. «Ән марағлы проблемләрдән бири... бу мүхтәлиф материалларын чох гәдим гол-будаглары илә бирликдә һансы мәнбәләрдән әмәлә кәлдијини мүәјјән етмәк вә мөвчуд олдуғуну көстәрдији фикир чәрәјанларыны кәшф етмәкдир». Голдсијер вә Снук Һүргронје сүбут етмишләр ки, һәдисләрин чоху, ислам дининин илк дөврүндә һаким олан фикирләри әкс етдирир ки, бу да ислам дининин тәкамүл тарихини тәдгиг етмәк үчүн һәдисләрә шәксиз гијмәт газандырыр. Бә'зи һәдисләрдә олан сијаси тәмајүл, каһ Османын тәрәфдарларына, каһ дә Әләвиләрә дујулан рәғбәти, ја да бәдхаһлығы ифадә етмәклә бу һәдисләрин нә заман јазылдығыны мүәјјән етмәјә имкан верир.

Лакин Гуран мәсәләсиндә олдуғу кими, бурада да мүсәлман алимләри һәдисләрин мәтнини чох тез тәнгид етмәјә башламышдылар. Бу тәнгидләр башлыча олараг, мәтнләри нағыл едән о адамлара гаршы јөнәлдилмишди ки, иснадларда онларын ады чәкилирди. Бу адамларын тәрчүмәји-һалынын тәдгигинә вә онлара нә дәрәчәдә е'тимад едилә биләчәји мәсәләсинин ајдынлашдырылмасына бир чох әсәр һәср едилмишди. Онлара нә дәрәчәдә е'тимад едилә биләчәји мәсәләси бир чох һалларда гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олурду. Бүтүн бунлар нәһајәт онунла нәтичәләнди ки, һәдисләр дүрүстлүк дәрәчәсинә көрә хејли мүрәккәб шәкилдә тәсниф едилди; бу мүрәккәб тәснифат, сонрадан јазылмыш һәдисләри нағыл едән адамларын (рәвајәт едәнләрин) нә дәрәчәдә мө'тәбәр олдуглары әсасында әмәлә кәлмишдир (мәсәлән, Нәвавинин, В. Марсе тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш «Тәгриб» әсәринә бах).

Бир чох һәдис мәчмуәләри тәртиб едилди. Әввәлләрдә бу мәчмуәләрдә һәдисләр, бунлардан һәр бирини нағыл едән адамын (равинин) адына көрә јерләшдирилирди (адлар исә «иснадлардан» көтүрүлүрдү; бу чүр мәчмуәләрә «мүснәд» дејилир ки, бу да «иснад» сөзүндән әмәлә кәлмишдир). Сонралар һәдисләри мөвзу әсасында јерләшдирмәјә, мәчмуәләри исә фәсилләрә бөлмәјә башладылар; бу чүр мәчмуәләрә «мүсәннәф» ады верилмишдир ки, синифләрә бөлүнмүш демәкдир. IX әсрдә иранлы алимләр тәрәфиндән мүсәннәф шәклиндә тәртиб едилән алты мәчмуә, мө'тәбәр олмаг чәһәтдән билаваситә Гурандан сонра кәлән мәтн сајылыр. Илаһијјат елмләриндә иранлыларын чох бөјүк рол ојнадығыны е'тираф едән

бөјүк әрәб тарихчиси Ибн Хәлдун белә јазыр: «Чох диггәтәлајиг факт бурасыдыр ки, өз билији илә сечилиб шөһрәт газанан мүсәлман алимләринин чоху әчнәбиләр олмушдур. Башга чүр мисаллар сон дәрәчә аздыр... Һәдисләри әзбәрдән билән адамлар белә иди... Онларын миллијјәти әксәријјәт е'тибары илә иранлы иди. Һүгугшүнаслығын әсасларыны тәдгиг едән бөјүк алимләрин һамысы, илаһијјат әһкамы саһәсиндә сечилиб шөһрәт газананларын һамысы вә Гуран тәфсирчиләринин, демәк олар, һамысы иранлы олмушлар... Бүтүн елмләрин тәдриси иранлыларын ихтисасы олмушду».

О заманлар мүсәлман алимләри арасында мүәјјән фикир бирлији әмәлә кәлмишди, чүнки ислам аләминин сијаси бирлији мөһкәмләнмишди. Демәли, һәдис мәчмуәләринин мүәллифләри, бә'зән онларын адына дејилән сөзләрин әксинә олараг, чәсарәтли јениликчи ролуну ојнамырдылар; онларын хидмәти анчаг бундан ибарәт иди ки, о заманлар һәгиги сајылан һәдисләри топламышдылар. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, бунларын топладығы мәчмуәләрин мө'тәбәрлији јалныз арадан бир мүддәт кечәндән сонра һамылыгла гәбул едилди. Сонралар бу мәчмуәләрин сечилмиш јерләри нәшр олунду вә бунлары шәрһ едән тәфсирләр јазылды (чүнки һәдисләр бир чох һалларда изаһат тәләб едән чох көһнә дилдә јазылмышды). Бунларын һамысы мүсәлман аләминин университетләри вә мәктәбләриндә өјрәнилән фәнләр сырасында өз јерини тутду.

Һүгугшүнаслыг (фигһ)

Мүгәддәс рәвајәтләри јахшы биләнләр ганунла јалныз һәрфијјән һесаблашдыглары һалда, дикәр алимләр онун руһуну да мүзакирә етмәјә башлајырдылар. Елм, ән'әнәви илаһијјат вә гәти мүәјјән едилмиш һүгуг илә јанашы олараг, бунларын мүчәррәд һиссәсини тәшкил едән фигһ ортаја чыхмышды. Әрәбләрдән хејли зәриф вә инчә инсанларла (анчаг суријалылар илә иранлыларын адыны чәкмәк кифајәтдир) әлагә әмәлә кәлмәси вә зинәт зөвгүнүн әрәб истилалары нәтичәсиндә хејли јајылмасы кетдикчә даһа ајдын көстәрирди ки, мүсәлман чәмијјәтинин бүнөврәсини тәшкил едән ганунверичи әсаслар кифајәт етмир. Дәмәшгдә һөкмранлыг едән Әмә-

виләр, демәк олар, гәдим Әрәбистан падшаһлары кими һәрәкәт етмәклә, Мәдинә шәһәриндән кәнара чыхмајыб орада дини ганунлара ән чидди шәкилдә әмәл олунмасына, пис вә ја јахшы, сә'ј көстәрән көһнә мүсәлман мө'минләрини даһа чох һиддәтләндирирдиләр. О заманлар руһани һакимијјәт илә мүлки һакимијјәт арасында тәфригәјә бәнзәр бир вәзијјәт варды. Белә бир вәзијјәт һүгугшүнаслығы әмәли һәјатын тәләбатына тәтбиг етмәк үзәриндә дәрһал мәнфи тә'сир көстәрмәјә башлады.

Лакин һакимијјәт Аббасиләрә кечәндә, һеч олмазса заһирдә кәскин бир дөнүш әмәлә кәлди. Әмәвиләр башлыча олараг мүлки һакимијјәти тәмсил едирдиләр; Аббасиләр исә ејни дәрәчәдә һәм руһани, һәм дә мүлки һөкмдар олараг галмаға чәһд едирдиләр. Онлар өз сәләфләринә әкс олараг, руһани даирәләри илә әлагә дүзәлтмишдиләр, чүнки бу әлагә онлара өз һакимијјәтинин гануни олдуғуну сүбут етмәк үчүн лазым иди. Беләликлә, дин илә һөкумәт арасында сыхы иттифаг һаггында иранлыларын ирәли сүрдүјү фикир илк Аббасиләрин сајәсиндә үстүн кәлди.

Мүгәддәс мәтнләрин әһәмијјәти бирдән-бирә артды. Чүнки бу мәтнләрин өјрәнилмәси ғалныз мө'минликлә әлагәдар бир иш олмаг дејил, һабелә әмәли сурәтдә тәтбиг олунмаға башланмышды. Һүгугшүнаслыг илаһи гануна тамамилә ујғун шәкилдә инкишаф етмәјә башламышды. Истилаларын өзү һүгугшүнаслығын бу инкишафына көмәк едирди. Бу истилалар әрәбләри гәдим ганунлара һөрмәт едән халгларла (јәһудиләрлә, ромалыларла вә иранлыларла) үз-үзә кәтирмишди; одур ки, бу халгларын ганунлары илк мүсәлман һүгугунун ишләниб һазырланмасы үзәриндә тә'сирсиз гала билмәзди. Доғрудан да, әрәбләр арасында һүгугшүнаслыг һичри II әсрдә Сурија вә Ирагда христиан һүгуг мәктәбләри илә тәмас етмәк нәтичәсиндә өзбашына әмәлә кәлди. Голдсиер латын вә әрәб һүгугчулуг истилаһлары арасында бәнзәрлијин аз олмадығыны гејд етмишдир.

Лакин арадан чох кечмәдән һүгугшүнаслар арасында зиддијјәтли тәмајүлләр ортаја чыхды. Бә'зиләри һәдисләрә инадла архаланырдылар, бә'зиләри исә бир чох рәвајәтләрин мө'тәбәр олмадығыны вә зиддијјәтли олдуғуну мүәјјән едәрәк, јени һүгуги әсаслар ахтарырдылар. Тәфсирләри вә методлары бир-бириндән фәргли олан һүгуг мәктәбләри мәһз о заман әмәлә кәлди.

Һүгуги ганунлары мө'мин сүнниләрин нөгтеји-нәзәриндә мүәјјән бир системә салмаг үчүн едилән ән көһнә тәшәббүс, Малик ибн Әнәс (795-чи илдә өлмүшдүр) тәрәфиндән тәртиб едилән «Мүвәттә» («Тапдаланмыш чығыр») адлы һәдисләр мәчмуәсидир. Бу әсәр, һәдисләр мәчмуәси илә сөзүн әсил мә'насында һүгугчулуг елми әсәри арасында бир нөв кечид характериндәдир. Маликин бу әсәрдә өз гаршысына гојдуғу вәзифә, һәдисин мәтнини әсас тутараг, иснадда ады чәкилән рәвајәтчиләрин (равиләрин) ким олдуғуна әһәмијјәт вермәдән, билавасите һәдисләрә архаланан һүгуг системини әмәлә кәтирмәкдир. Онун әсәри VIII әсрдәки Мәдинә алимләринин һүгуги фикирләрини ифадә едир. Әлбәттә, Маликин бу әсәринин әсас мәнбәји, әввәлән Гурандан, сонра да Мәһәммәдин вә онун әсһабәләринин сүннәләриндән ибарәтдир, лакин Малик јери кәләндә Мәдинә шәһәринин адәт һүгугуну (үрф) да бунлара әлавә едир. Бундан башга Малик белә күман едир ки, һәдисләр, һөкмән бир әсас тәшкил етмәли олса да, үмум чамаатын хејри мәнафејинә зидд оларса, дәјишдириләбиләр (әрәбчә: «истислаһ» принсипи). Нәһајәт, Малик лазым олдуғу һалларда башга бир принсипә мүрачиәт едир ки, бу да һәр бир мүәјјән мәсәләдә мө'тәбәр Мәдинә алимләринин үмуми разылыг рә'јини (ичма—consensus doctorum) әлдә етмәкдир. Бир сөзлә, Малик ән'әнә тәрәфдарыдыр, лакин бу фикирдәдир ки, үмум чамаатын хејринә зәрәр вурулмадығы һалларда фәрди тәфсирә (рә'јә — opinio prudentium) дә јол вериләбиләр. Голдсијер һаглы олараг бу методу Рома һүгугунун corrigere jus propter utilitatem publicam принсипи илә мүгајисә едир.

Тәгрибән ејни заманда дикәр һүгуги системләр Суријада (бөјүк мүвәффәгијјәт газаныб 774-чү илдә өлән Әвзаи тәрәфиндән) вә хүсусән о дөврүн мә'нәви һәјат очағы олан Ирагда ишләниб һазырланырды. Бу мәктәбин ән көркәмли нүмајәндәси Әбуһәнифә (767-чи илдә өлмүшдүр) иди; Әбуһәнифәнин бир мүәллим кими көстәрдији фәалијјәтин әһәмијјәти онун јаздығы әсәрләрин әһәмијјәтиндән бөјүк иди. Әслиндә иранлы олан Әбуһәнифә, көрүнүр, өз нәзәријјәләрини (пешәси һакимлик олан Малик кими) фүрсәт тапыб әмәли сурәтдә тәтбиг едә билмәмишди; о даһа чох мүчәррәд һүгугчу иди. Онун системи үчүн үч принсип характерикдир; бу прин-

сипләрә көрә Маликин истислаһ методуна охшар истиһсан методу әсасында дүзәлдилән рә'јин (сағлам дүшүнчәјә әсасланан шәхси фикрин) вә гијасын (бәнзәтмәјә әсасланан мүһакимәнин) әһәмијјәти үстүндүр; истиһсан методу исә, тәхминән бундан ибарәтдир: «Һәмин мәтндә бәнзәрлик филан һалда филаны көстәрир, лакин мән шәраити нәзәрә алараг, беләә һесаб едирәм ки, бу вәзијјәтдә филан чүр һәрәкәт етмәк даһа јахшыдыр (әһсәндир)».

Әввәлләрдә Әбуһәнифәнин нәзәријјәсини онун шакирдләри башлыча олараг Шәргдә јајырдылар; сонра сәлчуги султанлары, даһа сонра исә Османлы империјасынын султанлары бу нәзәријјәјә тәрәфдар чыхдылар. Маликин нәзәријјәсинә кәлдикдә, бу нәзәријјә башлыча олараг Гәрбдә, хүсусән Шимали Африкада јајылмышды.

Маликин системи илә Әбуһәнифәнин системи маһијјәт е'тибары илә бир-бириндән о гәдәр дә, илк бахышда көрүнә биләчәји гәдәр фәргли дејилдир; Малик рә'ј методуну тәтбиг етмәк мәсәләсиндә бәлкә дә (бу исбат едилмәмишдир) даһа мүлајим олмушса, онларын арасындакы әсас ихтилаф ичма принсипи мәсәләсиндә иди. Маликин системиндә мәһз үмуми разылыг рә'ји Мәдинә алимләри даирәси илә мәһдуд едилмиш олдуғуна көрә дар чәрчивәли мәһәлли характердә иди. Доғрудур, арадан чох кечмәдән ортаја чыхмыш јени дини мәктәб башчысы олуб 820-чи илдә өлән Шафии бу мәһдуд едилмиш үмуми разылыг рә'ји чәрчивәсини кенишләндирди.

Һәгигәтән, Малик үмуми разылыг рә'јинин (ичма) тәтбиг олунмасыны јалныз мүмкүн һесаб етдији һалда, Шафии буну мәшһур алимләр арасындакы үмуми разылыгдан доған бир рә'ј кими мәчбури принсип дәрәчәсинә јүксәлдирди. Шафии бу чүр һәрәкәт етмәклә беләә мүәјјән едирди ки, мүсәлман ичмасы ислам аләминин һәгигәтән танындығы јеканә ганунверичи мәгамыдыр вә бу мәгам һеч бир сәһв етмир. Ахы бу принсип мүәјјән едиләндән сонра мүсәлман алимләри, өз һәрәкәтләри һаггында үмуми разылыға кәлмәк шәрти илә (һеч олмазса, нәзәријјәдә) истәдикләри һәр шеји едә биләрдиләр.

Ајдындыр ки, бүтүн дөврләрдәки алимләр арасында әмәлә кәлән үмуми разылыг рә'ји шәклиндә бир ичма әмәли чәһәтдән мөвчуд ола билмәз. Һәр шејдән әввәл белә бир суал ортаја чыхыр: үмуми разылыг рә'ји (ичма) нечә әлдә едилә биләр? Ахы ислам дини тарихиндә нә јығынчаглар чағырылмыш, нә дә мәчлисләр олмушдур (илк мүсәлман конгресләри анчаг XX әсрдә хилафәтин кәләчәји мәсәләсини мүзакирә етмәк үчүн чағырылмышдыр). Маликин ичмасы, анчаг Мәдинә алимләринин үмуми разылыг рә'јини ифадә едирди. Заһириләрдән сонра Вәһһабиләр «ичма» истилаһынын мә'насыны даһа дар чәрчивә ичинә алыб онү Мәһәммәдин әсһабәләринин үмуми разылыг рә'ји кими баша дүшүрләр. Шафииләрә кәлдикдә, онлар «ичма» истилаһына мүәјјән бир дөврдәки алимләрин үмуми разылыг рә'ји кими тә'риф верирләр. «Бир адәт узун мүддәт әрзиндә һамылыгла чаиз көрүлүб гәбул едиләндә — сүннә олур. Бир нечә нәслин өмрү бојунча мө'мин илаһијјатчылар бид'әт (јенилик чыхартмаг) әлеіһинә шика'әт едирләр, лакин сонралар бид'әтә ичма үнсүрү олараг јол верилмәјә вә, нәһајәт, бид'әти һәтта тәләб етмәјә башлајырлар. Бунларын әлејһинә чыханларын һәрәкәтинә исә бид'әт нәзәри илә бахмаға башлајырлар» (Голдсијер). Ичма, мәсәлән, Гуранын редактә едилән сон мәтнини, алты ганун һәдис мәчмуәсини, Мәһәммәдин шәрәфинә мүәјјән едилмиш һәр илки бајрам күнләрини, онун мө'чүзләр көстәрдијинә вә күнаһкар мүсәлманларын күнаһындан кечмәси үчүн онун аллаһа јалварачағына вә бу илтимасын күчүнә инанмағы, һәмчинин мүгәддәсләрә пәрәстиши тәгдис етмишдир. Беләликлә, мәсәлән, Пејғәмбәрин анадан олмасынын илдөнүмү (мөвлид ән-нәби) ганунни бајрам күнләри сырасына кечирилди. VIII әсрдән е'тибарән бу бајрам күнүнә даһа бид'әт дејил, сүннә нәзәрилә бахылыр вә бүтүн мүсәлман аләминдә рәбиәләввәл ајында бајрам едилир.

«Бу үмуми разылыг рә'ји (ичма) истилаһы чох гејри-мүәјјәндир вә онун тәфсири чох дәјишилмишдир. Бу сон дәрәчә гејри-сабит ифадә, Гурандан вә сүннәдән чыхан елә бир кизли һәгигәтдир ки, онун вәзифәси аллаһын ирадәсини һөкмән ифадә етмәкдир. Мүтәфәккир алимләр арасында үмуми разылыг рә'јинин нә заман әмәлә кәлдијини мүәјјән етмәк чох чәтиндир вә бу үмуми разылыг рә'ји рәсми сурәтдә һеч бир шејлә тәсдиг едилмир; һеч кәс буну халга е'лан етмәмишдир: бу — садәчә чамаатын үмуми рә'јидир... Чох узун чәкән гызғын мүбаһисәләрдән сонра гәрарлашмыш бу доктринада инсаны

һејрәтә салан шеј, үмуми принсипләрин јохлуғудур» (Годфруа-Демонбин[9]).

Шафиинин ичмаја вердији мә'на ону мәнтиги оларaг бу нәтичәјә кәтириб чыхартды ки, Шафии һәм рә'ји (шәхси фикри), һәм Һәнәфинин истиһсаныны, һәм дә Маликин истислаһыны инкар етди. Јалныз гијас методуну, јә'ни бәнзәтмә јолу илә мүһакимә јеритмәк методуну сахлајан (бәлкә дә, бу методун әлејһинә чыханлара мүгавимәт кестәрмәк үчүн сахлајан) Шафии (өз дини нәзәријјәсини шәрһ едән) «Рисалә» адлы әсәриндә дејир: гијас методу о һалларда тәтбиг едилмәлидир ки, нә Гуранда, нә сүннәдә вә нә дә ичмада бу һаллар һаггында бир шеј дејилмир. Бу исә һәмин методун ролуну, демәк олар, һеч
ә чыхардырды.

Беләликлә, Шафиинин фикринә көрә һүгугшүнаслығын әсаслары (үсул әл-фиғһ) өз әһәмијјәт дәрәчәсиндән асылы олараг ашағыдакы гајдада сырaја гојула биләр: Гуран, сүннә, ичма вә гијас (рә'ј мөһкәм әсас сајылмыр). Снук Һүргронје бу дөрд әсасын тәкамүлүнү шәрһ едиркән, бунлара чох көзәл тә'риф вериб дејир ки, Гуран вә сүннә һүгугун тарихи әсасыны тәшкил едир; ичма (биринчи вә икинчи әсас да буна дахилдир) елә әһкам әсасыдыр ки, бунсуз һеч бир шеј мөһкәм ола билмәз; гијас да мәнтиги әсасдыр.

Шафии нәзәријјәси, бир-биринә зидд фикирләри бирләшдирән еклектизминә бахмајараг (бәлкә дә, елә бу үздән), һамылыгла бәјәнилмәди. Һәдисләри јахшы билән бөјүк дин алимләриндән Бухаринин өзү Шафии тәрәфдары олса да, онун јаздығы һәдисләр мәчмуәсиндә елә бир фәсил вардыр ки,ораја рә'ј вә гијасын бәјәнилмәдијини көстәрән рәвајәтләр дахил едилмишдир. Бунун кими һәдисләр Дариминин мәчмуәсиндә дә вардыр. Бундан башга һәлә Шафиинин сағлығында мүгәддәс рәвајәтә әсасланан һүгугшүнаслыг тәрәфдарларынын әксүл-әмәли нәтичәсиндә Һәнбәли вә заһири дини мәктәбләри дә әмәлә кәлмишди.

Һәнбәли дини мәктәбини Шафиинин кечмиш шакирди Әһмәд ибн Һәнбәл (855-чи илдә өлмүшдүр) тә'сис етдијинә көрә бу мәктәб онун адыны дашыјыр. Әслини ахтарыб доғрусуну десәк, Ибн Һәнбәл әлаһидлә бир систем дүзәлтмәмишдир. О өз тәләбәләри илә мәшғул олан-

[9] Годфруа-Демонбин — франсыз исламшүнасыдыр.

да бә'зи һүгуг мәсәләләриндә өз фикрини билдирир вә онун шакирдләри өз мүәллимләринин рә'јини тәблиғ едирдиләр. Ибн Һәнбәлин фикринә көрә ганунун мәнбәјини јалныз мүгәддәс рәвајәт тәшкил етмәлидир; бу исә бә'зән ону кәтириб ораја чыхардырды ки, Ибн Һәнбәл мө'тәбәрлији шүбһәли олан һәдисләри танымалы олурду. Ибн Һәнбәл динә нә шәкилдә олурса олсун бир јенилик (бид'әт) кәтирмәјин принсип е'тибары илә әлејһдары иди. Онун бә'зән ганлы мүнагишәләрә сәбәб олан сон дәрәчә мүтәәссиблији вә гәзәбли мө'минлији бурадан ирәли кәлирди. XVIII әсрдә әмәлә кәлиб динә бир јенилик кәтирилмәсинә даһа чох дүшмән олан вәһһабиләр һәрәкаты һәнбәли мәзһәбинин јан будағыдыр. «Мө'мин мәктәбләри... ишин әслиндә... бид'әтә доғру кедән бир сыра пилләдән башга бир шеј дејилдир. Бир тәрәфдән һәнбәли мәзһәби (методу), бир тәрәфдән дә һәнәфи мәзһәби бу пилләкәнин ики кәнар пилләсидир» (Голдсијер).

Ибн Һәнбәл ән зәрури һалларда рә'јә (шәхси фикрә), нечә олса да, јол верирди. Лакин Давуд әз-Заһири тәрәфиндән тә'сис едилән заһириләр мәктәби ортаја чыхандан сонра (IX әсрдә) рә'ј јох едилди, ичма исә Пејғәмбәрин әсһабәләри даирәси илә мәһдуд олунду. Башга сөзлә десәк, заһириләр јалныз Гураны вә сүннәни һүгугун мәнбәји кими танырдылар, һәм дә бу шәртлә ки, бунлар заһирдә олдуғу кими һәрфијјән (заһир—ачыг-ашкар, һәрфи мә'нада) тәфсир едилсин. Заһириләр мәктәби XI әсрдә Ибн Һәзмин шәхсиндә сон дәрәчә габилијјәтли бир мүбариз тапды исә дә дајана билмәди вә өз барышмазлығынын гурбаны олду.

Дикәр мәктәбләрин дә өмрү узун олмады; мәсәлән: дини нәзәријјәси Мәғриб вә Испанија мүсәлманлары тәрәфиндән чох гыса мүддәт үчүн гәбул едилән Әвзаи мәктәби (VIII әср); мәшһур илаһијјатчы вә тарихчи Тәбәринин мәктәби (чәриријјә мәктәби)[10]; бу мәктәбин көкү IX—X әсрләрдәки Шафии мәзһәбинә кедиб чыхыр; Суфјан әс-Сәвринин (VIII әср, мүгәддәс рәвајәтин тәрәфдары) мәктәби.

Беләликлә, мүсәлман һүгугшүнаслығы Шафии заманында ән јүксәк зирвәсинә чатмышды. Шафии мәктәби вә онунла ејни заманда мөвчуд олан башга үч мәктәб

[10] Бу ад, Тәбәринин атасы Чәририн адындан алынмышдыр.

бүтүн мө'мин мүсәлманлар аләмини әһатә едирди. Бу дини мәктәбләрә әрәб дилиндә «мәзһәб» дејилир; адәтән бу сөз «мәрасим, ајин» сөзү илә тәрчүмә едилир ки, бу да онун мә'насыны дар дини саһә илә мәһдуд едир. «Мәзһәб» сөзүнүн гаршылығы (сөзүн илк мә'насы «јол»), даһа дүз десәк, «метод» сөзү илә (бах. јунанча «методос») вә ја о гәдәр дүз олмаса да, даһа кениш мә'нада десәк, «систем» сөзү илә ифадә едилә биләр. «Мәзһәб» сөзүнү «секта» шәклиндә тәрчүмә етмәк чидди сәһвдир.

Мө'мин мүсәлманлар бу дөрд һүгуги системә мүхтәлиф сәбәбләрдән асылы олараг (һөкмдарларын һансы системә тәрәфдар чыхмасы, әһалинин һансы системә үстүнлүк вермәси, әлагә јоллары вә и. а.) ашағыдакы шәкилдә бөлүнмүшләр:

1. Һәнәфи мәктәби (өзүнүн либераллығы нәтичәсиндә, һәмчинин Османлы империјасы мүсәлман аләминдә биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олдуғуна көрә ән чох јајылмышды): Түркијә, континентал Һиндистан[11], Чин; Мисир вә Индонезијада да бу мәктәбин тәрәфдарлары вардыр.

2. Шафии мәктәби (Һәнәфи мәктәбиндән сонра ән чох јајылмышдыр): Ашағы Мисир, Һичаз вә Чәнуби Әрәбистан, Шәрги вә Чәнуби Африка, Фәләстин[12] вә хүсусилә Индонезија.

3. Малики мәктәби (бир заманлар Испанијада һаким иди): Шимали Африка, Јухары Мисир, Гәрби Африка, Судан.

4. Һәнбәли мәктәби (анчаг XII әсрдә мәзһәб олмушдур) Сәлчугиләр Сури'а вә Месопотамијада Һәнәфи мәктәбини ја'ана гәдәр бурада чох рәғбәт газанмышды; XIV әсрдә Ибн Тејми'јә вә онун шакирдләри сајәсиндә Суријада јенидән бәрпа олмушдур; јашадығымыз күнләрдә бу мәктәб анчаг Сәудијјә Әрәбистанында јајылмышдыр.

Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, сүнни мүсәлманларын әгидәсинә көрә бүтүн бу системләр ејни әһәмијјәтә маликдир вә бунларын арасында анчаг чүз'и фәргләр (ихтилаф әл-мәзаһиб, ја'ни мәзһәбләр ихтилафы) вардыр ки, бунлар да ганунун әсасларына (үсул әл фиғһ) дејил, јалныз онун нечә тәтбиг едилмәсинә (фүру-әл-фиғһ) аиддир. Һәдисләрдән бириндә бу ихтилафлардан һәтта тәгдиредичи бир диллә бәһс олунур. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр бир мө'мин мүсәлман мәзһәбләрдән бириндән сәрбәст шәкилдә чыхыб башга бир мәзһәбә кечә биләр. Гаһирә шәһәриндәки мәшһур Әл-Әзһар университетиндә бу системләрдән һәр бирини тәмсил едән мүәллим вә шакирдләр вардыр. Узун илләр боју бу университетдә тәмсил едилмәмиш Һәнбәли мәктәбинин 1906-чы илдә бурада (чәми 312 мүәллим вә 9 069 шакирд арасындан) анчаг үч мүәллими вә ијирми сәккиз шакирди варды. Бу системләрин тәмајүлү гысача белә ифадә едилә биләр ки, маликиләр вә һәнбәлиләр гануна (шәриәтә) даһа чох һәрфијјән әмәл едирләрсә, һәнәфиләр вә шафииләр онун руһуна даһа чох әһәмијјәт верирләр.

11 Индики Пакистан вә Һиндистан республикасы.
12 Инди Иорданија дахилиндәки әрази.

Мүсәлманлар бу дөрд мө'мин системи баниләриндән һәр бирини мүчтәһид-и мүтләг, ја'ни бәнзәтмә (гијас) әсасында мүһакимә јеритмәк принсипини вә ишләтдији башга методлары Гурана вә сүннәјә тәтбиг едәрәк, өз шәхси рә'јини (ичтиһад) ифадә етмәјә мүтләг игтидары олан алим адландырырлар. Бу баниләр фиғһин әсас принсипләрини (үсулуну — «көкләрини») мүәјјән етмишләр. Бу принсипләрдән чыхан нәтичәләри (фүру) сонралар шәрһ едәнләр исә, мүтләг мүчтәһид олмајыб, дини мәктәбләрдән биринин мүчтәһиди сајылырлар. Онлардан сонра исә сонракы илләрдә һүгугшүнаслар јалныз кечмишдә олуб инди мисал кими кәтириләчәк биләчәк бир вә ја бир нечә мисал әсасында һүгуги консултасија (фәтва—responsa prudentium) вермәк шәклиндә һәрәкәт едә биләрдиләр. Бунлара даһа мүчтәһид дејил, мүфти (ја'ни фәтва верән) ады верилди, чүнки онлар өз шәхси рә'јләрини сөјләмирдиләр. Буна бахмајараг бә'зи алимләр (мәсәлән, Ибн Тејмијјә вә Сүјути) ичтиһад һүгугуну тәләб вә иддиа етмәји унутмадылар. Үмумијјәтлә десәк, бу һүгуг мәсләһәтчиләринин әсас көтүрүб даим истифадә етдији әсәрләрин сајы чох аздыр. Бу әсәрләр, шәрһи вә гәдим сөзләр луғәти илә бирликдә јазылмыш фиғһ дәрсликләриндән вә фәтва мәчмуәләриндән ибарәтдир. Мәсәлән, Әлчәзаирдә имам Маликин «Мүвәтта» әсәри малики мәзһәбинин һәгиги әсасыны тәшкил етдији һалда, Сиди Хәлилин чох сонра јаздығы вә «Мүвәтта» әсәриндән даһа долғун вә даһа әтрафлы «Мүхтәсәр» («Гыса шәрһ») адлы әсәри Маликин китабыны, демәк олар, тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармышды. Бир

сөзлә, мүсәлманлар арасында авропалыларын анладығы мә’нада һеч бир ганун мәчәлләси јох иди.

Даһа гыса десәк, фиғһ «һәм диндар, һәм инсан, һәм дә руһаниләр дөвләтинин вәтәндашы кими үч сифәти олан мүсәлманын бојнуна Гуран гануну (шәриәт) тәрәфиндән гојулан вәзифәләрин һамысыны әһатә едир» (Ламменс). Беләликлә, дини мәрасим мәсәләләрини вәтәндашлыг, чинајәт вә дөвләт һүгугу проблемләри илә бирләшдирән мүсәлман һүгугу әсрләр боју ишләниб һазырландығы һалда јашадығымыз күнләрин ичтимаи тәләбатыны һеч әкс етдирмәдән дини мәктәб тәрәфиндән бөјүк гајғыкешликлә горуныб тохунулмаз шәкилдә галыр. Бу һүгуг елә нәзәри системдир ки, орада бир чох әмрләр һәјатда кетдикчә даһа аз тәтбиг олунан чох долашыг әлламәликдән (һијәл, јә’ни һијләләр) ибарәтдир.

«Һичри I әсрин орталарындан е’тибарән һүгуг ганунишәкил алыр, јә’ни јалныз илк дөрд хәлифә заманында мөвчуд олан мүәјјән вәзијјәт әсасында гојулуб әмр едилән ганун олур; бу исә онун даһа да инкишафы үзәриндә гәти тә’сир көстәрмәкдән кери галмыр. Доғрудан да, һәгиги һәјатын нә гәдәр мүрәккәб шәкил алдығыны нәзәрдә тутараг вә ја һеч олмазса сон дәрәчә мүкәммәл бир вәзијјәти әсас көтүрәрәк ганунлар тәртиб етмәк тамамилә башга бир ишдир... Бу ганун... мәктәбләрдә өјрәдиләчәк материал олдуғу вә һәгиги вәзијјәтә әкс олан дини гајәни сәдагәтлә мүһафизә етдији үчүн... мүсәлман аләминдә өз педагожи гијмәтини итирмир» (Снук Һүргронје).

Лакин Голдсијер һаглы олараг гејд етмишдир ки, бу мүчәррәд һүгуги мүһакимәләр, һәтта дини һәјата тә’сир көстәриб вә бә’зән илаһи дујғуну зәифләдир.

Һалбуки биз мө’тәбәр тарихи фактлар әсасында мүһакимә јеридиб дејә биләрик ки, әмәли һәјатда мүсәлманлар бу идеал фиғһ тәләбатынын һамысына әмәл етмәклән чохдан бојун гачырмаға мәчбур олмушдулар. Бу фиғһин бир чох һөкмләри тез көһнәлди. Бундан башга фиғһ, һөкмдарларын ирадәси илә дәфәләрлә јерли мүлки һүгуг илә әвәз олунмушду. Нәһајәт, адәт һүгугу (үрф, адәт, бәрбәрләр арасында исә ганун) һәлә ислам дини ортаја чыхмаздан әввәлки мөвгеләрини бир чох һалларда мүһафизә едирди. Бу һүгуг анчаг дини ганундан асылы олмајан һалларда тәтбиг олунурду. Мәсәлән, Мәра-

кешдә литографија үсулу илә нәшр едилмиш «Фес адәт һүгугу» јерли газылар тәрәфиндән мүнтәзәм шәкилдә тәтбиг олунурду. Ислам дининдә ганунлары мүәјјән етмәк үчүн рәсми бир ганунверичи орган һеч вахт олмадығына көрә, һүгуг өзлүјүндә инкишаф едирди вә мүлки һүгугчулуг, халис дини мәрасим мәсәләләри үчүн мәчбури олан дини һүгуг (шәриәт) илә јанашы олараг мөвчуд иди. Мәсәлән, тичарәт һүгугу саһәсиндә әмәли тәчрүбә нәзәријјәјә һәмишә үстүн кәлирди. Дикәр тәрәфдән, үмуми һүгуг илә чинајәт һүгугу мәсәләләри, верки вә мүлкијјәт ишләри һеч һисс едилмәдән мүлки һүгугчулуг саһәсинә кечди. Түркијәдә Османлы султанлары һакимијјәт башына кечәндән сонра дини ганун (шәриәт) өз мөвгеләрини гајтармыш олду: Истамбул мүфтиси, шејхүлислам вәзифәси тә’сис едилди. Османлы султанлары гануннамә (һүгуг мәчмуәләри) нәшр етдиләр. II Мәһәммәдин[13] гануннамәси дини мәрасими, вәзифә илә әлагәдар олан кәлири низама салыр вә гануну позмаг үчүн алынан чәримәнин нә гәдәр олмасыны мүәјјән едирди. Султан Сүлејман[14] һәлә I Мурад[15] тәрәфиндән гојулан һәрби лен системини јенидән тәшкил етди, Мисирдә ичарә вә илтизам гајдаларыны низама салды, рәијјәтин (һәрфијјән «һејван сүрүсүнүн»), јә’ни мүсәлман олан вә олмајан тәбәәләрин, әкинчиләрин вә ја һәрби, ја да мүлки идарәләрдә гуллуг етмәк һаггы олмајан алверчиләрин һүгуг вә вәзифәләрини мүәјјән етди; «рәијјәт», ады мүсәлман тәбәәләр үчүн тәһгиредичи бир ад олдуғуна көрә 1856-чы илдә «рәијјәт» сөзү «тәбәә» сөзү илә әвәз едилди. Башга бир гануннамә полисин фәалијјәтини низама салырды. Сонралар, 1839-чу илдәки Күлхана фәрманы (хәтт-и шәрифи) илә һәјата кечирилән ислаһат (тәнзимат), Османлы империјасынын конститусијасыны јарадан 1876-чы ил «ганун-әл-әсаси»нин (әсас ганунун) нәшр едилмәси илә нәтичәләнди. Иранда да 1906-чы ил ингилабындан сонра конститусија (мәшрутә) е’лан едилди вә бу конститусија 1907-чи илдә тамамланды.

Авропалыларын идарә етдији мүсәлман өлкәләриндә јерли ганунларымы, јохса Авропа ганунларынымы тәтбиг етмәк мәсәләси лабүд олараг ортаја чыхмалыјды.

---

[13] Султан Мәһәммәд (1451—1481), 1429-чу илдә анадан олмушдур.

[14] Авропада «Әзәмәтли» ады илә танынмыш олан Султан Сүлејман-әл-Гануни (1520—1566) 1494-чү илдә анадан олмушдур.

[15] I Султан Мурад 1359—1389-чу илләрдә һөкмранлыг етмишдир.

Малајја адаларында[16] (ислам дини бураја XIII әсрин сонундан башлајараг, әрәб дәнизчиләри вә тачирләринин васитәси илә јаваш-јаваш кечирди) Һолландија һөкумәт идарәләри бурада мөвчуд вәзијјәтә тохунмамышдылар, лакин верилән әмрә көрә мүтәхәссисләр мәһәлли һүгуг системини тәдгиг едирдиләр. Һиндистанда инкилисләр вә Әлчәзаирдә франсызлар мүсәлман һүгугуну низама салмаға киришдиләр. Мә'лумдур ки, әлчәзаирлиләр малики системинә гошулмушдулар. Һәнәфи вә малики системләри Шимали Африкада үстүн кәлмәк үчүн бир-бири илә әсрләр боју мүбаризә етмишди. Орада бу ики систем IX әсрдә ејни заманда јајылмышды. X әсрдә Фатимиләр һакимијјәт башына кечәндән сонра галиб кәлән шиәлик гаршысында јалныз һәнәфи системи, малики системиндән даһа чевик олдуғуна көрә, өз мөвгеләрини сахлаја билди. Лакин XI әсрдә Фатимиләрин һөкмранлығыны девирән Зириләр[17] һәнәфи системи гаршысында малики системинә үстүнлүк вердиләр вә XVI әсрдә түркләрин һәнәфи системинә тәрәфдар чыхмаларына бахмајараг, ишин сонунда әһалинин анчаг азлығы бу системи танымаға башлады. Триполитанијалылар да малики системиндә олдугларына көрә италјанлар малики мәчмуәләрини, о чүмләдән Сиди Хәлилин франсыз дилинә тәрчүмә едилмиш «Гыса шәрһини» тәдгиг вә тәрчүмә етмәли олмушдулар.

Әлчазаирә кәлдикдә бурада вәзифә ондан ибарәт иди ки, мүсәлман ганунларынын ән инчә мәсәләләри әһатә едән чох мәһдуд һиссәсини низама салмаг лазым иди; мүсәлман ганунларынын ујғун бир һала салынмасы бу күнәдәк мүмкүн олмајан бу һиссәси: шәхсијјәтин вәзијјәти, никаһ гануну, аилә үзвләринин гаршылыглы һүгуг вә вәзифәләри, варислик һүгугу, дашынмајан әмлак вә һәбус мәсәләләри илә әлагәдардыр. Алфред Бел бу низама салма иши илә әлагәдар олан әсәрләрин сијаһысыны верәрәк („Revue de l'histoire des religions“ 1927), бу ишин верә билдији һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи нәтичәләрин һамысыны көздән кечирмишдир (бу мәсәлә һаггында бах: Bousquet, *L' Islam magh'ebin*, ch. X; „*Documents algériens, série politique*“, № 25, 25 octobre 1950; „Evolution du statut juridique des musulmans“).

[16] Мүәллиф Индонезијаны нәзәрдә тутур.

[17] Зириләр вә ја Зәјриләр — Тунисдә бир сүлаләдир (972—1148).

IV фәсил

ӘҺКАМ ВӘ ҺҮГУГ (ШӘРИӘТ)

Әһкам

Әсас әһкамлар Гуранын ики ајәсиндә ифадә едилмишдир: «Сиз еј диндарлар! Аллаһа инанын, онун рәсулуна инанын, өз рәсулуна назил етдији китаба инанын, даһа әввәлчә назил етдији китаблара инанын; ким аллаһа инанмырса, онун мәләкләринә, онун китабларына, онун рәсулларына вә ахирәт күнүнә инанмырса, чох дәриндән сәһв едиб јолуну азмышдыр» (4, 135). Башга бир ајәдә (2, 285) бу сијаһы даһа гыса шәкилдә верилмишдир.

Динин әсас һөкмләри беләдир. Дин (иман), еһсан илә (јахшылыг илә) вә ислам илә (өзүнү аллаһын ихтијарына вермәклә, ондан асылы олдуғуну һисс етмәклә) бирләшмәлидир. Кениш мә'нада дин бу үнсүрләрдән әмәлә кәлмишдир. Гуранда тәсадүф едилән «иман» вә «ислам» сөзләри каһ бир-биринин әвәзинә ишләдилир, каһ да мә'налары бир-бириндән ајдын ајрылмыш шәкилдә ишләдилир [мәсәлән, 49,14: «Әрәбләр дејирләр: «Биз иман кәтирдик!» («амәнна»; бир исим олан «иман» сөзү бурадандыр). Онлара сөјлә ки: «сиз иман кәтирмәмишсиниз, дејиниз ки, «биз ислам гаршысында итаәт етдик» («әсләмна»; «ислам» сөзү бурадандыр); чүнки һәлә сизин гәлбиниздә дин (иман) өзүнә јер тапмамышдыр»]. «Иман» мәфһуму илаһијјатчылар арасында узун мүбаһисәләрә сәбәб олмушду вә нәһајәт мө'минләрин нүмајәндәләри дедиләр ки, дин (иман) үч үнсүрдән иба-

рәтдир: дини үрәкдән идрак етмәк (тәсдиг, е'тигад), дил илә сөјләјиб инанмаг (играр) вә хејир иш көрмәк (ә'мал, әмәлләр).

Ислам дининдә бу әһкам дикәр динләрдә олдуғу кими (мәсәлән, христианларын дин символу) рәсми шәкилдә тәсбит едилмәмишди. Лакин илаһијјат алимләри, хүсусән XI әсрдән башлајараг мүсәлман дининин әсасларыны гыса шәкилдә шәрһ етмәјә тәшәббүс едирдиләр. Бу чүр китабәләрә «әгидә» ады верилмишдир (бунларын тә'рифи Карра де Во-нун мәгаләсиндә тапыла биләр. EI, vol, I, p. 240 ct suiv.).

Динин тәркибинә дахил үч үнсүрүн үчүнү дә гәбул едән диндар адам сечилмишләр сырасында олачаг; бу үч үнсүрүн биринчи вә икинчисини гәбул едән бир адам бөјүк күнаһа (кәбирә) кирдији һалда төвбә етмәдән өләрсә, о дүнјада әзаб чәкмәјә мәһкум олачагдыр. Бунунла бәрабәр, өләндән сонра од ичиндә јанмағы чәһәннәмә кетмәкдән чох чәһәннәм илә чәннәт арасында ә'раф дејилән јерә дүшмәк мә'насында анламаг лазым кәлдији фикриндә олан мө'минләрә көрә динин гадаған етдији пис ишләри көрмүш күнаһкар бир адамын (әрәбчә: фасиг) чәннәтә кетмәк имканы һәлә вардыр. Күнаһкарларын вәзијјәтинин бу чүр јүнкүлләшдирилмәси мүхтәлиф дини мәктәб (мәзһәб) нүмајәндәләри арасында шиддәтли мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Дини мәрасимә әмәл едәрәк, ислам дининә заһирдә инанан, үрәкдән исә она иман кәтирмәјәнләр икиүзлү (мүнафиг) вә кафирдирләр.

Динә иман артыб азала биләрми? Гуранын бә'зи јерләриндә иманын артдығындан бәһс едилир (мәсәлән, 3, 167; 8, 2; 9, 125). Лакин мәсәлә ачыг галыр, чүнки бә'зиләри белә һесаб едирләр ки, дин маһијјәт е'тибары илә ону сәмими-гәлбдән дәрк (тәсдиг) етмәкдән ибарәт олдуғуна көрә бу вәзијјәтдә динә иман дәрәчәсинин дәјишилмәси мүмкүн дејилдир; бә'зиләри исә белә күман едирләр ки, бу чүр тәсдигә вә хејир ишләринә әсасланан иман каһ даһа гүввәтли, каһ да даһа зәиф ола биләр.

Аллаһа инанмаг. Ислам дининдә иман кәтирмәјин биринчи әсас һөкмү аллаһа инанмагдыр. Бир јеканә аллаһа иман — «ла илаһә иллаллаһ» дүстуру шәклиндә ифадә едилир (бу дүстур бир чох һалларда «аллаһдан башга аллаһ јохдур» шәклиндә тәрчүмә едилирсә дә, бу тәрчүмә мә'насыздыр вә «аллаһдан башга ситаиш едиләчәк бир мә'буд јохдур» шәклиндә тәрчүмә едилмәли-

дир). Төвһид (тәкаллаһлылыг) ширкин (чохаллаһлылығын) там әксидир; Гуранын сон һиссәләриндә ширк тәрәфдарларына (әрәбчә: «мушрикун», јә'ни «дикәр мә'будлары аллаһа шәрик едәнләр») тез-тез һүчум едилир вә онлара, демәк олар, динсиз (кафир) нәзәри илә бахылыр. Һүгугчулуг (фиғһ) китабларында да «мүшрик» сөзү бир чох һалларда «кафир» сөзү кими динсиз мә'насыны верир. Илаһијјатчылар кафир мәсәләсиндә динсизлијин (куфр) мүхтәлиф дәрәчәләри олдуғуну мүәјјән етмишләр.

Әрәб бүтпәрәстләринин нәзәриндә аллаһын нә демәк олдуғуну јухарыда көрмүшдүк. Бәс Мәһәммәдин аллаһы нәдир? Өзүнүн гысганч вә кинли хасијјәти илә гәдим јәһудиләрин Јәһвәсына охшајан Аллаһ Јәһванын там ејни олмагла галмыр (гәдим јәһудиләрин Елоһими[1] дејилдир, чүнки аллаһ бирдир). Бу аллаһын Гуранын һәр јериндә раст кәлән вәсфләриндән бүтөв бир коллексија дүзәлдилә биләр (мәсәлән, Биринчи, Ахырынчы, Көзә көрүнән, Көзә көрүнмәјән вә и. а.). Сонралар мө'мин мүсәлманлар «аллаһын ән көзәл адларынын» сијаһысыны дүзәлтмишдиләр; бу сијаһыда («аллаһ» ады да дахил олмагла) там јүз ад вардыр. Аллаһын бүтүн бу вәсфләриндән «өзлүјүндә тамамилә мүстәгил олан, һәр шејә гадир олан, һәр шејдән хәбәрдар олан, һәр шеји әһатә едән, әбәди, ваһид бир варлыг» (Макдоналд)[2] образы јараныр. Әлбәттә, аллаһын шәхсијјәти һаггында илаһијјатчылар арасында сонсуз мүбаһисәләр олурду бах: (EI, vol, I, p. 308 et suiv.).

Даһа сонракы заманларда аллаһын адларыны тәдгиг едән мүсәлман илаһијјатчылары (еһтимал ки, христиан илаһијјатынын тә'сири илә) бу адларын алтында кизләнән атрибутлары (сифәтләри) ахтармаға вадар олдулар. Мө'мин мүсәлманлар, нәһајәт, дедиләр ки, аллаһын сифәтләри әбәдидир, чүнки бу «нә одур, нә дә онун гејридир» («ла һувә вә ла гејриһу»).

Бу али варлыг, гәтијјән һеч бир шејә еһтијачы олмаса да, јарадырды. Гуранда она верилән әл-халиг (јарадан) ады бурадан ирәли кәлир. Бу јаратма (хәлг, хилгәт) иши нечә чәрәјан едирди? Гуранда инсанын јара-

[1] Јәһва — Төвратда дејилдијинә көрә гәдим јәһудиләрин ваһид аллаһыдыр; Јәһванын бир ады даһа вардыр: Елоһим (јә'ни «аллаһлар»); бу исә Төвратдакы чохаллаһлылыг галыгларындан биридир.

[2] Макдоналд, Дункан (1863—1943) — инкилис исламшүнасыдыр.

дылмасы һәр шејдән үстүндүр: јер үзүндә һер шеј инсан үчүн јаранмышдыр. Дүнја алты күндә јарадылмышдыр. Лакин аллаһ дүнјаны мүтләг јохлугдан јаратдығы һалда инсаны маддәдән јарадыб (22,5) она өз шәклини вермиш вә чанына өз руһуну үфләмишдир. Инсанын јарадылмасы аллаһын гүдрәтини вә ејни заманда онун мәрһәмәтини ифадә едир. Доғрудур, аллаһ «көјләри, јери вә бунларын арасында оланы» анчаг «мүәјјән заман үчүн» (46,2) јаратмышдыр вә бу мүкәммәл дејилдир: инсанлар мүтәрәддиддирләр (21,38 вә 22,11), үрәксиздирләр (70, 19), зәифдирләр (4, 32), сәбирсиздирләр (17,12), башлыча олараг, нашүкүрдүрләр (мәсәлән, 17, 69). Һеч дә әбәс дејилдир ки, әввәлчә инсанлар ваһид халг, «бир дини үммәт (ичма)» тәшкил етдикләри һалда, сонра пахыллыгдан бир-бири илә далашыб парчаланмыш, бөлүнмүшләр (2,209 вә 10, 20).

Бәс мадди дүнја нечә тәшкил олунмушдур? Ән'әнәви дүшүнчә тәрзинә көрә даирә шәклиндә олан Гаф дағы (еһтимал ки, бу сөзүн көкү фарсчадыр) јери әһатә едир вә ондан кечилмәз фәза бошлуғу илә ајрылмышдыр. Дикәр рәвајәтләрә көрә јер бир мәләјин чијинләри үстүндә дајаныр (пәһләван Атланта бәнзәјиш); мәләк бир гајаја сөјкәнмишдир; гајаны бир өкүз көтүрүб апарыр; өкүз исә үзән бир балығын үстүндә дурур; шүбһәсиз бүтүн бунлар каинатын әмәлә кәлмәси һаггында мөвчуд һинд вә гәдим јәһуди нәзәријјәләриндән (космогонијаларындан) алынмыш шејләрдир. Аллаһ јери јаратдыгдан сонра, о заманадәк јалныз түстү һалында олан көјдә јерләшиб галыр, ики күнүн әрзиндә көјү једди тәбәгәјә бөлүр вә бунларын һәр биринин өз вәзифәсини мүәјјән едир (41,8—11).

Мәләкләр вә шејтанлар. Ишыгдан јарадылмыш мәләкләрин чинси јохдур вә онлар аллаһа сөзсүз итаәт едирләр. Гәдим јәһуди дининдән ислам дининә кечән дөрд бөјүк мәләјә «мүгәррибун» ады верилмишдир ки, бу да аллаһа «јахын оланлар» демәкдир; гәдим јәһудиләрин «керубим» дедикләри бу дөрд бөјүк мәләк бунлардыр: аллаһын вәһјләрини пејғәмбәрләрә кәтирән Чәбраил; бүтүн каината көз јетирән Микаил; гијамәт күнүнүн кәлиб чатдығыны хәбәр вермәк үчүн өз суруну (шејпуруну) чалмаға һазыр дуран Исрафил; өләнләрин руһуну чанындан чыхардан Әзраил. Һәр бир инсаны горујуб мүдафиә едән ики мәләк вардыр ки, бунлар инсанын јахшы вә пис әмәлләрини јазырлар (әкәр «катибејн», јә'ни «ики катиб, ики мирзә» дејилән ики дикәр мәләк бу вәзифәни јеринә јетирмирсә). Бу ики мәләк сәһәр күн чыханда вә ахшам күн батанда бир-бирини әвәз едир. Буна көрә дә инсан мәһз сәһәрчағы вә ахшамчағы даһа чох јолдан чыхыб бир пис иш едә биләр.

Нәкир вә Мүнкир гәбирдә өлүләрә сорғу-суал едәчәк ики мәләкдир; Ризван — чәннәтин, Малик — чәһәннәмин кешијини чәкәчәк мәләкләрин адыдыр. Бир чох башга мәләкләр дә вардыр, мәсәлән, аллаһын отурдуғу тахты чијинләриндә сахлајан мәләкләр кими.

Мәләкләр Адәмдән әввәл јарадылмышдыр. Адәм ортаја чыханда аллаһ әмр етди ки, мәләкләр она ситајиш етсинләр. Иблис (тәһриф едилмиш diabolos) вә ја шејтан (јәһуди дининдән алынмыш «сатана» сөзүндән) мүстәсна олмагла бүтүн мәләкләр бу әмрә табе олдулар. Оддан јарадылмыш Иблис торпагдан јарадылан мәхлуга ситајиш етмәкдән бојун гачырды. Аллаһ она лә'нәт јағдырды, лакин Иблис гијамәт күнүнәдәк давам едәчәк мөһләт алды. Адәм вә Һәввадан башлајыб бүтүн инсанлары јолдан чыхармаг үчүн Иблис бу мөһләтдән истифадә едир. Ахирәт заманы Иблис она гуллуг едән шејтанларла бирликдә чәһәннәмә атылачагдыр. Шејтанлара мүхтәлиф ад верилир; онларын ән чох јајылмыш ады чиндир (ола билсин латынча genius сөзү бурадандыр). Иранлыларын дивләрини хатырладан чинләр буғдан вә ја түстүсүз оддан ибарәт бир мәхлуг олдуғуна көрә өз шәклини дәјишдирә биләр. Доғрусуну десәк, чинләр илә Иблис арасындакы мүнасибәтләр олдугча гејри-мүәјјәндир вә чинләрин һамысынамы лә'нәт охундуғу ајдын дејилдир. Ислам дининдән әввәлки Әрәбистанда чинләр сәһрада гәдим јунанларын нимфа вә ја сатир аллаһлары ролуну ојнајырдылар. Лакин Мәһәммәдин заманына јахын чинләр тәдричән дөнүб мә'буд олмушду вә инсанлар бунлара гурбанлар верирдиләр. Ислам дини чинләри рәсми олараг о дәрәчәдә танымышды ки, бунлардан бири илә ади бир адам арасында бир иттифаг әмәлә кәләндә ортаја чыхан евләнмә вә мүлкијјәт һүгугу мәсәләләри тамамилә чидди шәкилдә мүзакирә едилирди. Бу образ фолклорда вә мүгәддәсләрин тәрчүмеји-һалларында әлбәттә, истифадә едилмишдир.

Һәм Шәргдә, һәм дә Гәрб мүсәлманлары арасында халгын е'тигадына көрә чинләр анчаг пис ишлә мәш-

ғулдур. Христианлығын орта әсрләр дөврүндә олдуғу кими чинли адамдан (мәчнундан) чини чыхармаға чәһд едирләр. Овсунлар,дуалар, көз мунчуглары вә тилсимләр бу зүлмәт гүввәләрини говламаг вә ја разы салыб сакит етмәк үчүндүр; чүнки бу зүлмәт гүввәләри хүсусән доған гадынлар вә көрпәләр үчүн тәһлүкәлидир. Лакин ејни заманда, хүсусән бәрбәрләрин јашадығы рајонларда инсанлар бөјүк һәвәслә чинләрә мүрачиәт едиб кәләчәк һадисәләр һаггында онлара суаллар верирләр. Бә'зән елә олур ки, чинин руһу мүәјјән бир һејванда тәчәссүм едир. Садә адамлар өз бәдәнләриндә јашајан бит кими түфејлиләри өлдүрүб гырмагдан чәкинирләр.

Чинләр јер илә көјүн ашағы тәбәгәләри илә кифајәтләнмәјиб көјүн једдинчи тәбәгәсинин сәрһәдинә гәдәр галхмаға чәсарәт едирләр, лакин мәләкләр чохлу даш атыб онлары орадан говурлар (көјдә ахыб дүшән улдузлар елә бу дашлардыр).

Гуранда шејтанлардан башга Һарут вә Марут адында ики әхлагсыз мәләјин дә ады чәкилир (**2**,96). Төвратын Варлыг китабындакы (VI фәсил) мәләкләрдән билаваситә төрәјиб онлара бәнзәјән бу ики мәләк «инсан гызларыны» өзләринә арвад алырдылар.

Пејғәмбәрләр. Динә иман кәтирмәјин ики маддәси (аллаһын вәһј етдији китаблара вә пејғәмбәрләрә иман кәтирмәк) маһијјәт е'тибары илә бирләшдирилә биләр. Пејғәмбәрләр мәләкләрдән үстүндүр: ахы мәләкләр дә пејғәмбәрләр кими өз тәбиәтләри илә мүбаризә етмәли олмамышдылар. Пејғәмбәрләр аллаһын рәсулудурлар (елчисидирләр) вә онлара тапшырылмышдыр ки, инсанлара јени дини тәблиғ етсинләр вә ја дини онлара хатырлатсынлар. Пејғәмбәрләрин сајы мүбаһисәли мәсәләдир, чүнки минләрлә пејғәмбәрдән бәһс едилир (**16**,38: «Биз һәр бир халгын арасына бир рәсул (елчи) көндәрдик»). Лакин бу гәдәр пејғәмбәрләр арасындан анчаг јүз нәфәри инсанлара вәһј китаблары кәтирмишдир. Алты баш пејғәмбәр вар: Адәм, Нуһ, Ибраһим, Муса, Иса вә ахырынчы пејғәмбәр сајылан Мәһәммәд ки, буна «пејғәмбәрләрин мөһрү» (әрәбчә: хатәм-ул-әнбија) ады верилмишдир. Давуд, Јә'губ, Јусиф вә Әјјуб икинчи дәрәчәли пејғәмбәр сајылыр.

Пејғәмбәрләрин мө'чүзә көстәрмәк габилијјәти вардыр. Мәһәммәд анчаг Гуран вәһјләрини өзү үчүн бир мө'чүзә кими гәбул етмәјә разы олурду. Лакин һәдисләрдә онун адына чыхылан башга мө'чүзәләр дә вардыр. Һеч олмазса, шаггаланыб ики парчаја бөлүнән ај мәсәләсини (**54**, 1—2, әрәбчә: шаггүлгәмәр) бурада гејд етмәк кифајәтдир. Бурада әсил мәтләб ахирәтин кәлиб чатачағыны хәбәр верән ајә үстүндәдир. Гуранын мүсәлман тәфсирчиләри исә буна Мәһәммәдин көстәрдији бир мө'чүзә нәзәри илә бахырлар.

Ән чидди мө'минләрин әгидәсинә көрә јалныз пејғәмбәрләр мүгәддәс сајыла биләр.

Гијамәт. Гуран вә хүсусән онун вахт е'тибары илә ән әввәлки һиссәләри ахирәт һаггында ејһамлы ишарәләр илә вә ахирәтдән әввәл баш верәчәк һадисәләрин дәһшәтверичи тәсвирләри илә долудур. Буна көрәдир ки, инсанлар иши ләнкитмәдән төвбә етмәлидирләр. Ачығыны десәк, адама елә кәлир ки, өлүләрин дирилмәси мәсәләси (гијамәт, јә'ни гијам етмәк, галхыб дурмаг) әввәлчә көрүндүјү гәдәр мүтләг дејилдир. Һәгигәтән, бүтпәрәст әрәбләр белә күман едирдиләр ки, гәбирдә өлүләр, нә исә мәһдуд бир шәкилдә мөвчуд олмаға давам едирләр. Ислам дини бу е'тигады гәбул етдијинә көрә, бурада белә бир тәсәввүр әмәлә кәлди ки, өлү торпаға басдырыландан сонра ики мәләк кәлиб гәбирдә сорғусуал едәрәк мәһкәмә гурур вә беләликлә, гәбир өлү үчүн «илк чәһәннәм вә ја чәннәт» (Макдоналд) олур. Гуранда гијамәт бүтүн халга дејил, ајры-ајры шәхсијјәтләрә аиддир (Велһаузенә[3] көрә бу чәһәт христианлығын тә'сирини көстәрир).

Гуранда гијамәт һаггында верилән әламәтләр чох аздыр. Лакин Гуранда гијамәт мәсәләсинә һәср едилән јерләр Гураны тәфсир едәнләр тәрәфиндән диггәтлә тәдгиг вә әтрафлы сурәтдә шәрһ едилмишдир. Әкәр илаһијјатчылар тәмкин вә еһтијатла һәрәкәт етмишләрсә, мүгәддәс һәдисләрә јахшы бәләд оланлар вә өјүд-нәсиһәт мүәллифләри бир чох тәфсилат јығмышлар (мәсәлән, бах: Maqdisl, Livre de la création, traduit par Huart II, p. 146 sqq; Ibn Khaldoun, *Prolégomenes*, traduit par de Slane, II, p. 158).

Бу ајәләри бир-бир сајмаздан әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, гијамәт үмуми олмајачагдыр. Мәсәлән, бә'зи

3 Велһаузен, Јулиус (1844—1918) — Төвраты тәнгид едән елми әсәрләри илә мәшһур олан алман илаһијјатчысы вә әрәбшүнас тарихчидир.

һәдисләрдә дејилир ки, бир нечә мин диндар өз әмәлләри һаггында һеч бир һесаб вермәдән чәннәтә кедәчәкдир, бә'зи мүсәлман илаһијјатчылары исә белә күман едирләр ки, чәһад заманы вурушма мејданында чаныны фәда едән дөјүшчүләр шәһид һөрмәтини газандыгларына көрә онларын руһу елә индидән чәннәтдәдир.

Ахирәтин кәлиб чатдығыны хәбәр верән биринчи әламәт бундан ибарәт олачагдыр ки, инсанлар арасында бирдән-бирә динсизлик јајылачаг: Мәккәдә Кә'бә јох олачаг, Гуран унудулачаг. О заман көјдә аллаһдан илһам алачаг мүсәлман мәсиһи мәһди («доғру јолдан апарылан») зүһур едәрәк, јердә әдаләт вә иманы бир мүддәт үчүн бәрпа едәчәкдир. Демәк лазымдыр ки, сонралар шиәлијин тәмәл дашы олан мәһди мәфһуму мүсәлман мө'минләри арасында, көрүнүр, өзүнә бирдән јер етмәмишди. Әлбәттә, бә'зи һәдисләрдә али вә сон һаким дејилән гејри-мә'лум бир шәхсдән бәһс едилир, лакин онун ады мәһди дејилдир вә она һәтта ахирәтин кәлиб чатдығыны хәбәр верән бир әламәт нәзәри илә бахылмыр. Бир сөзлә, мәһди идејасы хејли сонралар әмәлә кәлмиш вә сүнниләрин һеч дә һамысы тәрәфиндән дәрк едилмәмишдир.

Бу мәсәләдә ислам дининин дүшүнчә тәрзиндә бир нөв гејри-мүәјјәнлик ортаја чыхыр. Христианлыгда шүбһәли мәтнләри әкс етдирән мәсиһ (Иса) образы әдаләти бәрпа едәчәк мәһди образындан јүксәкдир. Ахирәт кәлиб чатанда Дәччал дејилән бириси ортаја чыхмалыдыр; мүхтәлиф мүәллифләр бу Дәччал һаггында, әлбәттә, сон дәрәчә зиддијјәтли мә'лумат верирләр. Бу мә'лумата көрә Дәччал чох узаг бир ададан чыхыб кәләчәк, һәм дә елә бир дәгигәдә ки, Гуранда ады чәкилән вәһши Асија халглары Јә'чуч вә Мә'чуч (18,93) о заманадәк өзләри үчүн ашылмаз бир манеә олан сәдди (һасары) јыхыб дағыдачаглар. Бојда нәһәнк бир вүчуд олан Дәччал чох бөјүк узунгулаға миниб кәләчәкдир. Дәччал јер үзүндә гырх күн һөкмранлыг едәчәк вә бу мүддәт әрзиндә јери виран едәчәкдир. О заман Иса көјдән Мүгәддәс торпаға[4] ениб Дәччалы низә илә өлдүрәчәк вә аллаһа ибадәт етмәк үчүн Јерусәлимә кедәчәк. Сонра о өләнә гәдәр гырх ил әрзиндә јер үзүндә мәһәббәт вә сәадәт һөкм сүрүчәк: «Гузулар гурдларын јанында јашајачаг, ушаглар иланларла ојнајачаглар».

[4] Јә'ни Фәләстинә.

Сонралар дүшүнүлән дикәр әламәтләр дә ахирәтин јахын олдуғуну хәбәр верәчәкдир (мәсәлән, бах: Maqdisi, *Livre de la création* 11. p. 145 *sq.*). Баш мәләкләрдән Исрафил өз суруну (шејпуруну) биринчи дәфә чаланда тәбиәт тир-тир титрәмәјә башлајачаг, инсанлар исә дәһшәтә кәлиб гачышачаглар. Исрафил суруну икинчи дәфә чаланда бүтүн инсанлар чан вериб өләчәкләр. Инсанлар һамылыгла өләндән сонра гырх иллик бир дөвр башлајачаг вә бу дөврүн сонунда чох шиддәтли јағыш јағачаг; бу јағышдан сонра үчүнчү дәфә чалынан сур сәси ешидиләчәк вә бу сәс бүтүн өлүләри һамылыгла дирилмәјә вә мәһшур күнүндә Јерусәлимдә бир јерә јығышмаға чағырачаг. Мәһшәр күнү мин илләрә бәрабәр олачаг. Дирилән инсанлар гызмар күнәш алтында чылпаг вәзијјәтдә тәр төкә-төкә аллаһын һүзурунда ајаг үстүндә дурачаглар; онлардан һәр биринин бүтүн әмәл вә һәрәкәтләринин јазылдығы дәфтәрчә дә әлләриндә олачагдыр. Аллаһ инсанлары бир-бир диндириб сорғу-суал едәчәк, бүтүн һәрәкәтләрини тәрәзидә чәкән кими өлчүб-бичәчәк. Сонра инсанлар түк кими назик вә гылынч кими ити гыл көрпүнүн (сират көрпүсүнүн) үстүндән кечәчәкләр. Чәһәннәмин үстүндән салынан бу көрпү чәннәтә тәрәф кедир. О заман Мәһәммәд күнаһкарларын бағышланмасыны (шәфаәтини) аллаһа јалварачаг, Мәһәммәдин бу шәфаәти сајәсиндә анчаг о адамлар чәһәннәмдә галачаглар ки, Гурана көрә онлар һәмишәлик орада галмалыдырлар. «Һәгигәтдир ки, аллаһ өзүнә шәрик верәнләри бағышламаз, һалбуки бундан башга һәр бир пис һәрәкәти, кимә истәсә, бағышлајар» (4,116).

Тәфсирчиләр мүсәлман чәһәннәмини, вә ја даһа доғрусуну десәк, чәһәннәмләрини (јунанларын, асурилэрин вә орта әсрләрдәки христианларын чәһәннәмләри кими) једди тәбәгәјә (даирәјә) бөлмүшләр. Гуранда чәһәннәмдән бәһс едиләндә каһ «нар» (од), каһ да «чәһәннәм» (кејенна; мүгајисә ет: гәдим јәһудиләрдә «кеһинном» сөзү) ишләдилир. Бу чәһәннәм һәрәкәт һалындадыр. Мүгәддәс китабын бә'зи тәфсирчиләри (о чүмләдән Гәзали) чәһәннәми орта әсрләрдәки Гәрб шәбиһләриндә (мистеријаларында) сәһнәдә көстәрилән чәһәннәмә бәнзәр дәһшәтли бир шеј кими тәсвир едирдиләр. Бу тәсвирә көрә чәһәннәмин сон тәбәгәсиндә зәггум ағачы (бу аға-

чын һәр бир чичәји бир шејтанын башыдыр), бир газан гајнар гатран вә диби олмајан бир гују вардыр. Гуранда чәһәннәм әзабы һаггында, демәк олар бир шеј дејилмир; бу әзабы чох сонракы мүәллифләр тәсвир етмишләр. Буну да гејд едәк ки, бүтүн бу рәвајәтләрин әсасыны јәһуди әфсанәләри тәшкил едир.

Чәһәннәм илә чәннәт арасында гејри-мүәјјән бир јер вардыр ки, Гуранын «Ә'раф» (Сәдд) адлы једдинчи сурәсинә бу јерин ады верилмишдир. Бә'зиләринә көрә Ә'раф мәһшәр ајағыдыр, бә'зиләри исә Ә'рафы чәннәт гапысынын астанасы һесаб едир. «Онларын арасында пәрдә олачагдыр. Ә'рафда, исә инсанлар дурачаглар... Чәннәтә кетмәјәнләр үзләрини чәннәт әһлинә чевириб: Салам олсун сизләрә! дејәчәкләр. Онлар нәзәрләрини чәһәннәм әһлинә чевирәндә исә дејәчәкләр: Илаһи, сән бизи бу ганунсуз иш көрмүш инсанларла бир јерә салма» (7, 44—45).

Мүгәддәс һәдисләрә көрә беһишт (чәннәт—бағ) дә бир нечә һиссәјә бөлүнмүшдүр; бу һиссәләрдән бири «фирдовс» адланыр ки, фарсчадан алынмыш бу сөзүн мә'насы јунан дилиндә «парадеисос» сөзүнүн мә'насына уjғундур. Гуран ајәләриндә (мәсәлән, **37**, 38 вә сонракы ајәләр) көрүнүр ки, бу чәннәт һисс едилән дүнјәви бир маһијјәт дашыјыр вә бу барәдә мүбаһисә етмәк фајдасыздыр. Мүсәлман илаһијјатчылары чәннәтин бүтүн зөвг вә ләззәтиндә јалныз мәчази мә'на көрүрдүләр; бу мәчази мә'налар исә өз маһијјәтинә көрә һеч дә адыны дашыдыглары бу дүнјадакы мәфһумларын ејни дејилдир. Мәсәлән, сечилмиш инсанлара зөвг вериб онлары назламаға һәмишә һазыр олдуглары һалда өз бакирәлијини һеч вахт итирмәјән гара көзлү һуриләр (чәннәт пәриләри), еһтимал ки, инсан гызларындан фәргли мәхлугдур. Гуранда һури, әхлаг барәсиндә һеч бир нөгсаны олмајан елә мәхлугдур ки, онун чисмани тәмизлијинә бир ләкә вурула билмәз. Гуранда һуриләрин тәсвиринә аз јер ајрылмышдыр. Сонракы мүәллифләр һуриләри даһа артыг тәфсилатла тәсвир етмишләр. Һуриләрин маздеизмдән алындығы фикриндә оланлар вар. Карра де Во belә күман едир ки, һуриләрин көкүнү христианларын мәләкләриндә ахтармаг лазымдыр [Јефремин тәсвир етдији чәннәтә бах (Тор Андре, сәһ. 87)].

Чәннәт әһлинә бу мәхлуглардан башга раһат мебел вә ләззәтли јемәкләр дә верилир. Бундан башга чәннәтә

кедәчәк диндарлара думдуру су булаглары, сүд, бал вә шәраб ахан чајлар (Сәлсәбил, Зәнчәбил, Көвсәр суј) вә'д едилмишдир. Бу чајлар, сују даим чатышмадығы өлкәләрдә әһалини валеһ етмәк үчүн јарадылмыш јәһуди вә ја христиан чәннәтини әкс етдирир.

Чәннәт даһа сонралар сәккиз мәртәбәјә (чәһәннәмдән бир тәбәгә артыг) бөлүнмүшдүр. Чәннәтин тәпәсиндә шанакүллә чичәји битир; бу чичәк чәннәтин сәрһәдини мүәјјән едир вә она көлкә верир. Гуранын әсли, инсанларын бүтүн әмәлләринин јазылдығы китаблар вә гијамәт күнүндә лазым олачаг бә'зи шејләр чәннәтдә сахланыр. Чәннәтин сәккиз мәртәбәси, сују көјләрә төкүлмүш дәнизләр үстүндә дурур. Аллаһын тахты чәннәтин үстүндәдир.

«Өлүләрин дирилмәси вә гијамәт күнүндә бүтүн бәшәријјәтин чәннәт вә ја чәһәннәмдә аллаһын һүзуруна чыхмасы — Мәһәммәдин дини е'тигадынын мәғзини тәшкил едир. Мәһәммәд бу дини нәзәријјәси илә дүнја һаггында әрәбләр арасында артыг гәрарлашмыш олан дүшүнчә тәрзинә өзүнү рәсмән гаршы гојду, чүнки әрәбләр нә лә'нәтдән, нә дә ахирәтдәки әбәди сәадәтдән һеч бир шеј билмәјиб јалныз бу дүнјадакы һәјаты дүшүндүкләри һалда аллаһын көстәришини онлара јетирмәли иди» (Снук Һүргронје).

Алын јазысы (һәдисләрдә — гәдәр, илаһијјатчыларын дилиндә — тәгдир). Јухарыда бир-бир сајылмыш дини әһкама бир һөкм дә әлавә едилмәлидир. Ислам дини нәзәријјәсинә көрә бу дүнјада тамамилә аллаһын ирадәсиндән асылы олмајан һеч бир шеј мөвчуд олмамыш вә мөвчуд дејилдир. Бу әһкам Гуранын бир чох ајәләриндә шәрһ едилир. Мәсәлән, ајәләрдә белә дејилир: «Руһу олан һәр бир мәхлуг анчаг аллаһын ирадәси илә вә өмрүнүн мүәјјән едилдији китаба ујғун олараг өлмәлидир» (**3**, 139); «О аллаһ таала ки, һәр шеји бөлүшдүрүб идарә едир» (87,3) вә «Бизим башымыза анчаг о шеј кәлир ки, ону аллаһ бизим алнымыза јазмышдыр» (**9**,51). Һәгигәтән, инсанларын бүтүн әмәлләри һәлә дүнја јарадылмамыздан әввәл «диггәтлә горунан лөвһәләр үзәриндә» (**35**, 25 вә **36**, 11) јазылмышдыр. Лакин Гуранда елә ајәләр дә вардыр ки, алын јазысы әһкамы илә разы олмајыб буна е'тираз етмәк үчүн әсас верир; одур ки, бә'зи илаһијјатчылар бу фүрсәти әлдән гачыртмамышлар.

Иранлы мүәллиф Әбулмәали ислам дини әһкамынын әсас һөкмләрини белә шәрһ едир:

«Һәр шејә гадир олан аллаһ бүтүн вәсфләри илә бирликдә әбәдидир; Гуран јарадылмамышдыр; чәннәт вә чәһәннәм јарадылмышдыр; аллаһын варлығы вә сечмә инсанларын ону өз чисмани көзләри илә дахилән сејр етдикләри керчәкдир; һәмчинин гәбирдә чәза вериләчәји, Нәкир вә Мүнкир тәрәфиндән сорғу-суал едиләчәји һаггында да белә́дир; чох ағыр күнаһа батан мүсәлман кафир е'лан олунмур; бу чүр күнаһкар мүсәлманлар төвбә етмәдән өлсәләр, онлара чәһәннәмдә өз күнаһларына ујғун чәза верилир; сонра онлар Пејғәмбәрин һимајәси сајәсиндә чәннәтә кечирләр... Сүнниләр белә һесаб едирләр ки, хејир вә шәр фәләјин ирадәсинә табедир, лакин бу һеч дә инсанларын һәрәкәт вә әмәлләринин мүкафатамы, јохса чәзајамы лајиг олдуғунун мүәјјән едилмәсинә мане олмур. Һәгигәтән, сүнниләр дејирләр ки, хејир вә шәр аллаһын ирадәсиндән асылыдыр, лакин инсан һәрәкәт сәрбәстлијинә маликдир; одур ки, аллаһ һәр бир инсанын сәрбәст шәкилдә һансы һәрәкәти сечәчәјини өз әбәди билији нәтичәсиндә әввәлчәдән билдији үчүн бу һәрәкәти јарадыр; онлар дејирләр ки, аллаһ инсанлара өз мүлаһизәсинә көрә ја көмәк едир, ја да онлары көмәксиз гојур вә инсанларын итаәт вә чидд-чәһд етмәкдән башга чарәләри јохдур».

Һүгуг

Гуранда там бир сыра әмр вә гадаған олдуғуну јухарыда көрмүшдүк. Ислам дининдә илаһи ганун вә ја һүгуг (шәриәт, јә'ни көстәрилән, әмр едилән доғру јол; мәсәлән, бах: Гуран, 45, 17) сонралар башгалары тәрәфиндән инкишаф етдирилиб тамамланмыш бу үнсүрләрдән ибарәтдир. Бу ганун инсанын көстәрдији фәалијјәтин харичи тәзаһүрләринә аиддир. Јухарыда көрдүк ки, әввәлчә Гурана вә мүгәддәс рәвајәтләрә архаланан бу ганун, фиғһ (һүгугчулуг) методлары нәтичәсиндә тәдричән тамамланды вә дини мәзһәбләрдән асылы олараг, мүхтәлиф шәкилләр алды. Һал-һазырда јалныз фиғһ мәчмуәләри ганун һөкмүндәдир, Гуран илә һәдис мәчмуәләри исә өјүд-нәсиһәт үчүн охунан китаб ролуну ојнајыр. Фе'лән шәриәтин әсас тәмајүлү инсанын һәјатындакы мүхтәлиф һадисә вә әһвалатлары дин нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәк иди. Халис һүгуги нөгтеји-нәзәр исә сонралар тәтбиг едилди.

Шәриәтин тәркиб һиссәләрини мүәјјән етмәк үчүн тәшәббүсләр едилди; мө'минләр шәриәтдә пәрәстишә (ибадәт) аид тәәһһүдләр илә һүгуг әмәлијјатыны (мүамәлат) вә чәзалары (үгубат) бир-бириндән ајырырлар. Шиәләр даһа дәриндән ишләнмиш тәснифат гәбул етмишләр.

Инсанларын һәрәкәт вә әмәлләринә кәлдикдә бунлар һәм дини, һәм дә мүлки нөгтеји-нәзәрдән беш катеторијаја (әһкама) бөлүнмүшдүр.

Дини нөгтеји-нәзәрдән һәрәкәт вә әмәлләр бир-бириндән белә ајрылыр: 1) вәзифә (әрәбчә: фәрз) вә ја зәрури әмәл (әрәбчә: вачиб); бу категоријаја елә һәрәкәт вә әмәлләр дахилдир ки, бунлары едәнләрә мүкафат, етмәјәнләрә исә чәза вериләчәкдир; фәрз ики һиссәјә бөлүнүр: шәхси вәзифә (фәрз әл-ејн, мәсәлән, намаз) вә әлавә вәзифә (фәрз әл-кифајә, мәсәлән, һәчч); 2) мәсләһәт көрүлән (мәндуб) һәрәкәтләр ки, бунлары едәнләрә мүкафат верилир, етмәјәнләрә исә чәза верилмир; 3) ичазә верилән (мүбаһ) вә ја фәрги олмајан һәрәкәтләр; 4) намүнасиб (мәкруһ) олса да, чәза верилмәјән һәрәкәтләр; 5) гадаған (һарам) дејилән вә чәза верилән һәрәкәтләр. Һәрәкәт вә әмәлләрин бу беш категорија шәклиндә тәснифи мө'мин мәзһәбләри арасында фәргләр әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмушдур.

Мүлки нөгтеји-нәзәрдән һәрәкәт вә әмәлләр белә бөлүнмүшдүр: дүзкүн (сәһиһ) һәрәкәтләр; дүзкүн олмајан (батил) чүрүк һәрәкәтләр; ичазә верилән (чаиз) һәрәкәтләр; тә'сирли (нафиз, јә'ни нүфуз едән) һәрәкәтләр; рабитәли (лазым) һәрәкәтләр.

Беләликлә, шәриәтдә бир тәрәфдән пәрәстишә (ибадәтә) аид гајдалар, бир тәрәфдән дә һүгуги әмр вә һөкмләр бир-бириндән ајрыла биләр. Бу ики групу көздән кечирәк.

Пәрәстиш (ибадәт). Пәрәстиш ашағыдакы беш әсас вәзифә (әрканәддин, јә'ни динин рүкнләри, сүтунлары) үзәриндә гурулмушдур: динә иман кәтирмәк, намаз гылмаг, оруч тутмаг, зәкат вермәк вә һәччә кетмәк. Бә'зи мүәллифләр бу беш рүкнә чаһад, јә'ни мүгәддәс мүһарибә мәсәләсини дә әлавә едирдиләр.

«Дини дүшүнчәнин харичи ифадәси олан пәрәстиш ислам дининдә фәрди шәкилдәдир. Һәтта бирликдә гылынан намаз мүтләг фәрди ибадәтдир... Һәччә кетмәк мәсәләсинә кәлдикдә, бунун диггәтлә көздән кечирилмә-

си белә бир јәгинлик верир ки, һәчч мәрасимини јеринә јетирән диндар мүсәлман өз фәрди јолу илә кедир» (Годфруа-Демонбин).

Бу ҹәһәти гејд етмәк мүһүмдүр ки, ибадәт јалныз ајдын ифадә едилмиш нијјәтин нәтиҹәси олдуғу һалда мө'тәбәр сајылыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, кениш јајылмыш бир һәдисдә дејилдијинә көрә «инсанларын әмәлләри һаггында бир мүһакимә јеритмәк үчүн онларын нијјәтләринә фикир вериләҹәк вә һәр бир инсанын әмәли онун нијјәтинә көрә јазылыб һесаба алынаҹагдыр». Даһа сонракы башга бир һәдисдә аллаһын адындан белә дејилир: «Мәним һүзуруума чыханда өз һәрәкәт вә әмәлләринизлә дејил, өз нијјәтинизлә чыхын».

Динә иман кәтирмәк (тәшәһһүд, јә'ни шәһадәт етмәк). Динә иман кәтирмәк — кәлмәји-шәһадәти сөјләмәкдән ибарәтдир, јә'ни шәһадәт едиб демәлидир ки, «аллаһдан башга мә'буд јохдур вә Мәһәммәд аллаһын рәсулудур». Бу кәлмәји-шәһадәт маһијјәт е'тибары илә бирисинин дөнүб мүсәлман олмасы үчүн сөјләнән дүстурдур, лакин бу шәртлә ки, ахыра гәдәр дејилмиш олсун. Диндар адам бүтүн тәнтәнәли һалларда, хүсусилә әҹәли кәлиб јахынлашанда кәлмәји-шәһадәтини сөјләмәлидир; һәм дә диндар адам өлүм ајағында кәлмәји-шәһадәтини ја өз дили илә сөјләмәлидир, ја да башгалары буну онун јеринә сөјләмәлидирләр (тәлгин—өјүд-нәсиһәт).

Даһа кениш мә'нада «шәһадәт» сөзү бир мүсәлманын дин уғрунда вурушуб мүгәддәс мүһарибәдә өз ҹаныны фәда етмәси вә, беләликлә, өз диндарлығына «шаһидлик» етмәси демәкдир. Бу һалда диндар мүсәлман «шәһид» олур ки, бу да «әзаб-әзијјәт чәкиб өлән» демәкдир («шаһид» сөзү сәлаһијјәтли бир мәгам һүзурунда шаһидлик едән адам мә'насында да ишләдилир). Гејд етмәк лазымдыр ки, «шәһид» истилаһы Гуранда алынмамышдыр. Гуранда адәтән, «аллаһ јолунда» өлдүрүлән адамлардан бәһс едилир. Венсинк өз китабында көстәрмишдир ки, «шәһид» сөзүнә верилән мә'на, јә'ни «әзаб-әзијјәт чәкиб өлән» мә'насы христианлығын тә'сири илә инкишаф етмишдир вә бу фикир Шәргдә чох гәдимдән јајылмыш бир шејдир. Шәһид сөзүнә һәдисләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Јухарыда көрмүшдүк ки, шәһид гәбирдә мәләкләр тәрәфиндән һеч бир сорғу-суала чәкилмәдән дүббәдүз ҹәннәтә кедир вә орада аллаһын

тахтынын лап јанында өз јерини тутур. Бә'зи сонракы һәдисләрдә дејилир ки, шәһидләрин, һәтта күнаһкарлара һимајә едиб онларын бағышланмасыны истәмәјә ихтијары вардыр. Лакин бүтүн бу имтијазлара бахмајараг, шәһид јенә дә әзаб-әзијјәт чәкмәк үчүн ҹәннәтдән чыхыб тәкрар јерә енмәјә сә'ј едир. Бу фикир ислам аләминдә ағылсыз шәкилләр алан фәдакарлыг зөвгүнү ојандырмышдыр; мө'минләр бу ҹүр фәдакарлыгла мүбаризә едирдиләр, чүнки Венсинкин дедијинә көрә, мө'минләрин фикринҹә ағылсыз шәкилләр алан фәдакарлыгда, ислам дининдә шәксиз гадаған едилән интиһара доғру көстәрилән сә'ј вардыр. Беләликлә, мө'минләр белә һесаб етмәјә башладылар ки, бу дүнјадакы вәзифәләрини (оруҹ тутмаг, намаз гылмаг, Гуран охумаг вә и. а.) јеринә јетирән адамлар да лап өз ҹаныны фәда едәнләр кими «аллаһын јолу илә» кедирләр. Иш о јерә чатды ки, таундан вә дикәр јолухма хәстәликләрдән өләнләрин һамысыны, һәмчинин зорла өлдүрүләнләрин вә ја мө'минҹәсинә бир иш көрдүјү заман өләнләрин һамысыны шәһид е'лан етдиләр; сонра ушаг доғанда өлән гадынлары да бураја әлавә етдиләр. Бә'зи јерләрдә (мәсәлән, Һиндистанда) бу ҹүр шәһидләрә пәрәстиш чох кениш јајылмышдыр.

Намаз. Ислам дининин јалныз илк инкишаф дөврүндә дејил, һәтта сонракы јајылма заманында да шүбһәсиз биринчи дәрәҹәдә мүһүм рол ојнајан намаз (сәлат) гылындығы заман кәлмәји-шәһадәт бир нечә дәфә тәкрар едилир. Мәһәммәд инсанларын дөнүб мүсәлман олмалары үчүн намаз гылмаларына бөјүк әһәмијјәт верирди. Намаздан Гуранын илк вәһјләриндә бәһс едилир ки, бу да намазын көкүнүн гәдим олдуғуну сүбут едир. Намаз гылмағын мәҹбури олдуғу Гуранда исрарла гејд едилир вә бу барәдә һәр бир е'тинасызлыг ајдын писләнир. Шәраб мәсәләсиндә гојулан мәһдудијјәт вә нәһајәт, онун ичилмәсинин гадаған едилмәси бурадан ирәли кәлир (бах, 4.46: «Сиз еј диндарлар! Ичиб кефли олдуғунуз заман намаз гылмаға башламајын...»).

Лакин бурада изаһат вермәк лазымдыр: индики шәклиндә олан намаз, еһтимал ки, гәдим јәһуди дини мәрасиминин тә'сири алтында, анҹаг һиҹрәтдән сонра әмр едилмишди. О заманадәк Гуранын бир чох ајәләрини әзбәрдән билмәк вә ибадәт ичиндә ајаг галмаг бөјүк хидмәт сајылырды. «Һәгигәтән сәнин аллаһын билир ки, сән каһ

кечәнин биринчи үчдә бириндә, каһ кечәјарысы, каһ да кечәнин сонунчу үчдә бириндә јериндән галхыб намаз гылырсан; билир ки, сәнинлә бирликдә оланларын бә'зиләри дә сәнин кими едирләр» (73,20). Лакин бу бир идеалдыр. Һәгигәтдә исә «јалныз Гуранын мәтнинә көрә мүһакимә јеритсәк, Мәккә дөврүндә мө'мин мүсәлман, аллаһа инанмагла вә бүтләрә пәрәстишдән бојун гачырмагла, көрүнүр, разы галыб мәмнун ола билирди. Адама елә кәлир ки, мө'мин мүсәлман мүәјјән дини ајинләри јеринә јетирмәмәли иди» (Каетани).

Һәр бир мүсәлман күндә беш дәфә намаз гылмалыдыр: сәһәр сүбһдән (сәлатәссүбһ вә ја сәлатәлфәчр), күнортачағы (сәлатәззөһр), күнортадан сонра (сәлатәләср), күн батанда (сәлатәлмәгриб) вә кечә башлајанда (сәлатәлиша). Гылынан намазларын сајы һаггында рәвајәтләрдә изаһат вардыр. Мәһәммәд кечә вахты јердән көјә ме'рач етдији (исра) заман аллаһ она әмр етмишди ки, күндә әлли дәфә намаз гылмаларыны мө'минләрә әмр етсин. Мәһәммәд аллаһ илә сөһбәт едәндән сонра Мусаја раст кәлир; Мусанын фикринчә бу гәдәр намаз гылмаг һәддән артыг чохмуш, буна көрә дә Муса намазын сајыны азалтмаг үчүн Мәһәммәди бир нечә дәфә аллаһын јанына көндәрир; нәһајәт, аллаһ һәр күнкү намаз сајыны азалдыб бешә ендирмәјә разы олубмуш (Венсинк бу әһвалаты, Ибраһимин Содом вә Һоморраны нечә мүдафиә етдији һаггында Төвратын Варлыг фәслинин 18, 23 ајәсиндә тәсвир едилән әһвалатла мәһарәт вә инчәликлә мүгајисә едир). Һәдисләрдән бириндә нағыл едилир ки, баш мәләкләрдән Чәбраил Мәһәммәдин һүзурунда намаз гылмаг үчүн күндә беш дәфә јерә енирмиш вә Мәһәммәд дә онун кими едирмиш. Хутсма[5] Гуранын бә'зи ајәләри әсасында белә күман едир ки, әввәлчә анчаг үч намаз гылырдылар, сонра исә бунлардан икиси бөлүндү вә бөлүнән намазлардан һәрәси ики ајры намаз олду. Голдсијер бурада Иран тә'сиринин олдуғуну күман едир. Бүтүн бунлардан көрүнүр ки, гылынан намазларын сајы Мәһәммәд һәлә сағ олдуғу заман мүәјјән едилмәмишди вә бунларын тарихини дүзкүн мүәјјән етмәк чәтиндир.

Күндә беш дәфә намаз гылмаг ағлы башында олан һәр бир јашлы мүсәлман үчүн мәчбуридир. Хәстә оланлар намаз гылмаг мәчбуријјәтиндән азад олунурлар, лакин онлар да сағаландан сонра намаз гылмалыдырлар. Өз истәк вә ирадәсинә көрә намаза е'тинасызлыг көстәрәнләр динсиз (кафир) сајылыр. Намазын бә'зи илк шәртләри дә вардыр. Мәсәлән, диндар адам намаз гылыб аллаһа јахынлашмаздан әввәл пак олмалыдыр; көрүнүр бу тәмизлик адәти Мәдинә јәһудиләриндән көтүрүлмүшдүр. Мүгәддәс һәдисләрдән бириндә Мәһәммәдин адындан белә дејилир: «Тәмизлик дини иманын јарысыдыр». Мүсәлман шәриәтинә көрә ики дәрәчә натәмизлик вардыр; бунлардан бири кичик натәмизликдир (һәдәс) ки, тәмиз олмајан бир шејә тохунмагдан, инсанын тәбии еһтијачларынын рәф едилмәсиндән вә и. а. әмәлә кәлир; бири дә бөјүк натәмизлик (чәнабәт вә ја чүнуб) ки, чинси әлагәдә олмагдан, кечә шејтан аздырмагдан, ајбашы олмагдан вә ушаг доғмагдан әмәлә кәлир.

Бу ики натәмизлик һалына ујғун олараг, ики чүр тәмизләнмәк (тәһарәт) үсулу вардыр; бунлардан бири ади дәстәмаз (вүзу) алмагдыр ки, һәмишә намаздан әввәл олмалыдыр; дәстәмаз алан диндар мүсәлман шәриәт нөгтеји-нәзәриндән тәмиз су илә үзүнү, дирсәјә гәдәр әлләрини јујур, исланмыш сағ әлини башына сүртүб мәсһ едир вә ајагларыны јујур (5, 8). Су олмајанда ону гум илә әвәз етмәк олар (буна тәјәммүм дејилир ки, гум кими төкүлән бир шејлә тәмизләмәк демәкдир) (5, 9). Бөјүк натәмизлик исә бүтүн бәдәнин, о чүмләдән түк вә сачларын һөкмән су илә вә диггәтлә јујулмасыны тәләб едир. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, намаз гылындығы заман әмәлә кәлән һәр бир мурдарлыг намазы батил едир, јә'ни позуб е'тибардан салыр. Бундан башга намаз гылан диндарлар өз бәдәнләрини шәриәтә ујғун шәкилдә өртмәлидирләр; намаз вахты гадынларын үзү вә әлләри ачыг олур.

Һөкмән мәсчиддә намаз гылмаг мәчбури дејилдир. Намазы евдә вә һәтта ачыг һавада да гылмаг олар; анчаг гәбир үстүндә вә натәмиз јерләрдә (һејван кәсилән саллагханаларда вә и. а.) намаз гылмаг олмаз. Намаз гылан адам әввәлчә үзүнү Мәккәјә (гибләјә) тәрәф чевирир. Сонра торпағын мурдар олуб-олмадығыны јохлајыр вә намаз гыланда ону харичи аләмдән ајырачаг јери мүәјјән вә мәһдуд едир; адәтән бу иш јерә кичик бир халча (сәччадә) салмагла көрүлмүш олур. Бундан сонра на-

[5] Хутсма, Мартин Теодор (1851—1943) — һолландијалы әрәбшүнас вә исламшүнасдыр.

маз гылан диндар һансы намазы (сәһәр намазынымы, јохса башгасыны) гылмаг ниjјәтиндә олдуғуну јавашдан вә ја учадан дејир.

Һәр күнкү намаз ашағыдакы үнсүрләрдән ибарәтдир:

1. Намаз гылан диндар ајаг үстүндә дуруб әлләрини ичјнинин сәвијјәсинә гәдәр галдырараг, «аллаһуәкбәр» (јә'ни «аллаһ улудур, ән бөјүкдүр») сөзләрини дејир ки, буна «тәкбир-әл-иһрам» дејирләр.

2. Ајаг үстүндә дурмагда давам едәрәк, сол әлини сағ әлинин ичинә гојуб Гуранын биринчи «Фатиһә» сурәсини охујур.

3. Әлләринин ичи дизләринә тохунанадәк белини әјир ки, буна «рүку» дејилир.

4. Белини дүзәлдиб («итидал») әлләрини јухары галдырыр вә «Аллаһ о адамларын сөзүнү ешидир ки, онлар аллаһы һәмд вә мәдһ едирләр» сөзләрини дејир.

5. Сәҹдәјә кедиб үзүнү јерә сүртмәк үчүн әввәлҹә диз чөкүр, сонра әлләринин ичини јерә гојур вә, нәһајәт, бурну јерә тохунанадәк јерә сәрилир; «сүҹуд» дејиләв бу һәрәкәт намазын ән јүксәк анıдыр.

6. Диз чөкмүш һалда отурур («ҹүлус» вә ја «гууд»).

7. Јенә дә сәҹдәјә кедир (икинҹи «сүҹуд»).

«Фатиһә» охунмагдан башлајан бу бир сыра вәзијјәт вә һәрәкәтләрә бир рик'әт намаз дејилир. Күнорта вахты, күнортадан сонра вә кечә вахты гылынан намазларын һәрәси дөрд рик'әтдән ибарәтдир. Сәһәрчағы субһдән гылынан намаз ики, ахшамчағы гылынан намаз исә үч рик'әтдир.

Икинҹи сүҹуддан сонра намаз гылан диндар диз чөкмүш һалда ајагларыны јығышдырыб отурур вә ашағыдакы дуалары бир-биринин далынҹа охујур: әввәлҹә, һәр ики рик'әтдән сонра тәкрар едилән кәлмәји-шәһадәт, сонра Пејғәмбәр үчүн хүсуси дуа вә нәһајәт, әввәлҹә сага, сонра исә сола чеврилиб ики дәфә тәкрар едиләв «Аллаһын саламы вә рәһмәти олсун, сизләрә!» («Әссәлам-әлејкүм вә рәһмәтуллаһ!»), диндарлара вә онларı мүһафизә едән мәләкләрә мүраҹиәтлә верилән бу салам һәмин мәрасими битирмәкдән ибарәт олуб (тәслиматтәһлил) намаз башландығы заман «Аллаһуәкбәр» дејиләндән әмәлә кәлмиш вәзијјәтә сон гојур.

Намаз бунунла гуртарыр. Бу ҹәһәтә диггәти ҹәлб етмәк фајдасыз дејилдир ки, намазда һеч бир хаһиш јохдур. Тәфсилат вә тәфәррүата калдикдә бу мәсәлә мүхтәлиф мәзһәб нүмајәндәләри арасында мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Мәсәлән, намазы јавашданмы гылмаг лазымдыр, јохса учадан? Намаз гылан диндарын әлләринин вә овучларынын ән дүрүст вәзијјәти нечә олмалыдыр? Бу сон мәсәләдә шиәләр илә дикәр мө'минләр арасында ихтилаф вардыр. Јола чыхыб сәфәрдә оланлара иҹазә верилир ки, һәр күнкү беш вахт намаз сајыны азалтсынлар.

Бә'зи диндарлар бу һәр күнкү намазлардан башга мәҹбури олмајан намазлар да гылырлар. Бу ҹүр намазлардан ән мәшһуру кечә намазыдыр (әрәбҹә: сәлатәллејл вә Гуранда: тәһәҹҹүд). Бу кечә намазыны һәр күнкү беш вахт намазын сонунҹусу илә гарышдырмамалы. Ола билмәз ки, бу кечә намазы, инсанын зеһниндә христианлығын (ән гәдим формасында) ајыг галмаг фикрини ојандырмасын. Чох еһтимал ки, бу дини ајин ислам дининин илк дөврүндә сә'јлә јеринә јетирилирди (Мәһәммәдин кечәләр ајыг галдығыны хатырлајаг) вә һәр күн беш вахт намаз гылмаг мәсәләси мүәјјән бир шәкил аландан сонра кечә намазы мәҹбури характерини итирди. Буна бахмајараг кечә намазы индијәдәк галыр вә хүсусән рамазан (оруҹлуг) ајында чох мәгбулдур. Мәҹбури олмајан бир намаз да «витр» намазыдыр; тәк мә'насына кәлән «витр», кечә башлајанда гылынан намазын ҹүт рик'әтләринә бир рик'әт әлавә етмәкдән ибарәтдир. Мө'минлијин һәддиндән артыг олмасы (нәфл гәтәввү) нәтиҹәсиндә гылынан намазларын, хүсуси шәраитлә, мәсәлән, күнүн вә ајын тутулмасы илә (күсуф хүсуф) әлагәдар олан намазларын, јағыш јағдырмасы үчүн аллаһа јалвармаг намазынын (истисга), һәр илин ики гануни бајрам күнләриндә гылынан намазларын, ниjјәт едилән бир арзунун јеринә јетирилмәси үчүн гылынан намазын (сәлатәлһаҹә) вә мүһүм бир гәрар гәбул едилмәздән әввәл гылынан намазын (истихарә) олдуғуну да гејд етмәк лазымдыр.

Өлүләр үчүн мејит намазы (сәлатәлмејит, сәлатәлҹәназә), өлән һәр бир мүсәлман үчүн һөрмәт борҹу олараг гылыныр. Лакин өлән адам борҹлу галыб өләрсә вә ја өз ҹанына гәсд етмиш оларса, бу һалларда мејит намазынын гылынмасынын мәҹбури олдуғу инкар едилирди. Киши басдырыланда имам табутун гојулдуғу мафанын габағында, гадын басдырыланда исә мафанын ајағында дуруб мејит намазы гылыр. О, ниjјәт едиб

әлләрини галдырыр, дөрд тәкбир охујур. Биринчи тәкбирдән сонра «Фатиһә» охујур, икинчисиндән сонра Пејғәмбәр үчүн дуа едир, үчүнчүсүндән сонра аллаһа јалварыб өләнә мәрһәмәт етмәси үчүн дуа едир вә, нәһајәт, дөрдүнчү тәкбирдән сонра мејит намазынын гылындығы јердә оланларын һамысына мәрһәмәт етмәси үчүн аллаһа дуа едир. Бу мәрасим ики «тәслим дуасы» илә гуртарыр. Бу мејит намазынын һарада гылынмасы мәсәләсиндә фикир ајрылығы вардыр; бу намаз ја өлән адамын евиндә (мәсәлән, Јава адасында олдуғу кими), ја мәсчиддә, ја да гәбиристанда гылыныр. Шимали Африкада өлү гәбиристана апарылдығы заман «Бүрдә» мәнзумәси охунур. «Бу мәнзумәнин илк ијирми ше'ри һәр бир әрәбшүнасы хејли тәәччүбләндирмәлидир. Доғрудур, бу мәнзумә Пејғәмбәрин һәмд вә мәдһ едилмәсинә һәср олунмушдур, лакин әрәб гәсидәләринин чохунун башланғычы кими шаир бу мәнзумәнин башланғычында да өз севкилисинин чыхыб кетмәсинә көз јашы төкмәк үчүн истифадә етмишдир» (Дутте). Өлүнү кәфәнә бүрүјүб гәбрә гојурлар.

Һәр бир диндар һәр күнкү гануни намазы тәкликдә гылыр, лакин диндарларын јығышдығы јердә вә даһа јахшысы, нә гәдәр адам олурса олсун, мәсчиддә намаз гылынмасы төвсијә олунур. Бу һалда намаз гыланлар чәркә-чәркә сыраја дүзүлүрләр (гадынлар дал тәрәфдә дурурлар). Бирликдә гылынан намаза (чамаат намазы) имам рәһбәрлик едир вә намаз гыланларын һамысы имамын шәриәт гајдасына ујғун һәрәкәтләрини диггәтлә вә ејнән тәкрар едирләр. Бу чүр бирликдә намаз гылмаг чүмә күнләри мәчбуридир (сәлатәлчүмә). Бу намаз күнорта вахты гылыныб «сәлатәззөһр»ү əвәз едир. Шафиләрин дини нәзәријјәсинә көрә бу чүр намаз мө'тәбәр сајылыб гәбул едилмәк үчүн ән азы гырх нәфәр диндарын намазда иштирак етмәси лазымдыр (гадынлар бу намазда иштирак етмир). Чүмә намазы хүтбәдән вә ики рик'әтдән ибарәтдир; хүтбәдән әввәл дә ики рик'әт намаз гылынмасы мәгбулдур. Әввәлләрдә хүтбә ја хәлифәнин өзү вә ја онун нүмајәндәси тәрәфиндән охунурду, сонралар исә хүтбә охумағы өзү үчүн пешә етмиш хәтибләр онлары әвәз етдиләр.

Мүсәлманларын һөкмән чүмә күнләри истираһәт етмәләри һеч дә мәчбури дејилдир. Мәсчид (јә'ни «үзүгојлу сәчдәјә кедилән јер») о гәдәр чох тәсвир олунмушдур ки, бунун үзәриндә узун дајанмаға еһтијач јохдур; намаз гылынан салон сүтунлара дајанан гүббәләрин алтында јерләшир; салонун ичәриләриндә диварын ортасында аз-чох зәнкин бәзәјли олан ојуг бир јер вардыр ки, буна меһраб дејилир; меһраб Мәккәнин истигамәтини (гибләни) көстәрир; гылынан намаз мө'тәбәр сајылыб гәбул едилсин дејә гибләни дүрүст билмәк вачибдир. Имам намаз гылындығы заман меһрабын габағында дурур. Меһрабын јанында хүтбә охујана аид күрсү вардыр ки, буна минбәр дејилир. Тәнтәнәли ибадәт күнләриндә рәсмән Гуран охујанлар хүсуси һүндүр јердә олурлар. Меһраб илә үзбәүз тәрәфдә «сәһн» дејилән һәјәт вардыр; ичәри тәрәфдә исә һәјәти әһатә едән дивар бојунча өртүлү ејванда дәстәмаз алмаг үчүн ајрылмыш јерләр вардыр. Еһтимал ки, мәсчид үчүн нүмунә олан тикинти «Пејғәмбәрин евинин һәјәтидир; бу һәјәтин бир учунда анбара бәнзәр бир тикинти вардыр ки, диндарлар бураја сығынардылар... Һеч шүбһә јохдур ки, мәсчидләрин гурулушу үзәриндә христиан килсәләринин тә'сири олмушдур, чүнки галиб кәлән әрәбләр христиан килсәләриндән чохуну өз дини ибадәтләри үчүн ујғун һала салмышдылар» (Ж. Марсе). Мәсчидин күнчләриндән бириндә минарә јүксәлир; минарәнин башына галхан мүәззин (чох һалларда кор адам олур ки, һәјәт вә ејванларын сиррини көрә билмәсин) орадан чох бәркдән охуја-охуја әзан чәкир, јә'ни диндарлары һәр күнкү беш вахт намаз гылмаға чағырыр. Мө'мин мүсәлманларын әзаны ашағыдакы мүрачиәтләрдән ибарәтдир: «Аллаһ улудур! Мән шәһадәт едирәм ки, аллаһдан башга ибадәт едиләчәк мә'буд јохдур! Мән шәһадәт едирәм ки, Мәһәммәд аллаһын рәсулудур! Кәлин, намаз гылмаға! Кәлин, ничат тапмаға! Аллаһ улудур! Аллаһдан башга ибадәт едиләчәк мә'буд јохдур!» Бу чүр чағырышлар бир чох дәфә тәкрар олунур; тәкрарларын сајы мәзһәбдән асылы олараг бир-бириндән фәрглидир. Шиәләрин әзанында бешинчи вә алтынчы мүрачиәт арасында ашағыдакы сөзләр дә вардыр: «Кәлин, ән хејирли иш көрмәјә!» Әзанда belә мүрачиәтин олмасы көстәрир ки, бу јердә шиәлик вардыр.

Оруч. Мәккәдә ислам дининдән әввәл оруч тутмағын мә'лум олмадығы гәти шәкилдә сүбут едилмәмишдир. Ахы, сорушмаг олар ки, мәкәр Мәһәммәдин сәләфи олан кечмиш заһид һәнифләр оруч тутмаг адәтини јәһудиләр

илә христианлардан көтүрүб әхз етмәмишдиләрми; бундан башга Мәһәммәдин өзү дә јәһудиләрин вә христианларын бу адәтини мүшаһидә едә билирди. Гуранын Мәккәдә јазылан һиссәләриндә оручдан мүәјјән бир шеј дејилмир (бах: анчаг 19,27). Лакин һичрәтдән сонра Мәһәммәд Мәдинә јәһудиләрини тәглид едәрәк, ашура оручу («онунчу күн» мүгајисә ет: Левит, 16, 29) адәтини гојду. Бу оруч јалныз сәһәрдән ахшама гәдәр дејил, јәһуди адәтинә көрә, бир күнбатандан о бири күнбатана гәдәр давам едирди. Лакин һичри икинчи илдә (бүтүн һәдисләрдә бу тарих көстәрилир) Мәһәммәд илә јәһудиләрин арасы позулуб мүнасибәтләри кәскин бир шәкил алдығына көрә рамазан ајы оручлуг ајы е'лан едилди, ашура исә даһа мәчбури олмады. Беләликлә, мүсәлманларын нәзәриндә Мәһәммәд, аллаһын јәһудиләрә вә христианлара әмр етдији, онларын исә «тәһриф етдикләри» оруч тутмаг адәтинин әввәлки тәмизлијини бәрпа етмиш олду. Венсинкин фикринчә бүтпәрәст әрәбләр рамазан ајыны мүгәддәс һесаб етдикләринә көрә бу факт Мәһәммәдин мәһз бу ајы оручлуг ајы сечмәсинә тә'сир көстәрә биләрди.

Оруч тутмағын әсас гајдасы Гуранда шәрһ едилмишдир (2, 179—181). Рамазан ајында оруч тутмаг һамы үчүн мәчбуридир, анчаг хәстәләр вә сәфәрдә оланлар рамазан ајында оруч тутмаг вәзифәсиндән азаддырлар, лакин бунлар да сонра оруч вәзифәләрини јеринә јетирмәлидирләр. Гуранын дикәр ајәләриндә диндарларын өз күнаһларыны бағышлатмаг үчүн оруч тутмалары әмр едилир (бах: EI, vol. III, p. 201).

Тутулан оручун мө'тәбәр сајылыб гәбул едилмәси үчүн лазым олан шәртләр бунлардыр: диндар мүсәлман оруч тутулан һәр күн сүбһдән әввәл буна нијјәт етмәлидир. Гадын шәриәт ганунунда мүәјјән едилмиш натәмизлик һалында олмамалыдыр. Һәр бир мадди шеји (јемәк, түстү, селикли ифразат, дамчы) боғаздан бәдәнин ичәрисинә кечирмәк, бағырсагларда нә варса бунлары бәдәндә сахламаг, ган алдырмаг вә ја һәчәмәт (банкә) гојдурмаг, гызышыб чинси шәһвәтә кәлмәк гәти сурәтдә гадағандыр. Лакин, оруч тутан адам билмәјә-билмәјә бир шеј јесә, оруч позулмуш (батил) һесаб едилмир.

Оруч дүз күн доғандан күнбатана гәдәр давам етмәлидир. Күн батан кими диндар адам јүнкүл јемәк јејиб оручуну позмалыдыр ки, буна «ифтар» (фәтур) дејилир. Икинчи јемәјә «сәһур» («сәһәр јемәји») дејилир ки, бу да обашдан, јә'ни тутулан оруча башламаздан әввәл јејилир. Оруч тутулан күнүн ахырында диндар адам аллаһа шүкүр едир; Гуран охумаг да төвсијә олунур. Оручун мәчбури олдуғуну инкар едән адам динсиз сајылыр. Үзүрлү бир сәбәб олмадан өзүнү оруч тутмагдан азад едән адам һәбс едилмәлидир. Оручлуг, рамазанда тәзә ај е'тибарлы сајылан ики шаһид тәрәфиндән көрүнәндән сонра, һәмчинин газынын вә ја онун гәдәр сәлаһијјәти вә һөкмү олан башга бир шәхсин әмри илә башланыр. Оручлуғун башланмасы мүхтәлиф өлкәләрдә бир-бириндән фәргли шәкилләрдә чамаата билдирилир (топ атылыр, мәсчидләрин минарәләриндә бајраг галдырылыр вә и. а.).

Оруч тутмаг бә'зи башга һалларда да мәчбури олур: бүтүн рамазан ајы әрзиндә оруч тутмајан диндар өз оруч борчуну (гәза едәндә) вахтындан сонра өдәјәндә; оруч тутмаг үчүн әһд едәндә; гураглыг оларса, имамын әмри илә дини ајин јеринә јетириләндә (истисга); рамазан ајында тутулан оруч, чинси әлагәләр үзүндән позулуб батил оларса, диндар өз күнаһыны бағышлатмаг үчүн бөјүк кәффарәји күнаһ едәндә (бу кәффарә үчүн ики ај далбадал оруч тутулур); диндар шәриәт гануну јол вердији һалда оруч тутмагдан азад едилмәкдән истифадә етмиш оларса, кичик кәффарәји күнаһ едәндә (Фидјә дејилән бу кәффарә үчүн оручлуг дөврү әрзиндә оруч тутулур вә ја сәдәгә пајланыр). Ашағыдакы адамлар оруч тутмагдан азад едилир: гочалар вә хәстәләр (күнаһы бағышлатмаг сәдәгәси вермәклә); һамилә гадынлар илә көрпәләрә сүд әмиздирән гадынлар (тәсадүфдән асылы олараг, ја сәдәгә вермәк вә ја әвәзини өдәмәклә); күн чыхмаздан әввәл јола чыхыб сәфәрдә оланлар (кәләчәкдә бунун әвәзиндә оруч тутмаг вә беләликлә, оручдан азад едилмәсини өдәмәк шәрти илә); ағыр ишләрдә мәшғул оланлар (лазым олдуғу һалда).

Шәриәт гануну илә әмр едилән оруча үстәлик ашура күнү илә әрәфә күнүндә (һәччә кедилән ајда) вә шәввал ајынын алты күнүндә көнүллү сурәтдә оруч тутулмасы төвсијә олунур. Лакин ики бөјүк бајрам күнләриндә вә тәһлүкәли һалда оруч тутмаг гадағандыр; чүмә, шәнбә (јәһудиләрин күнү) вә базар (христианларын күнү) күнләриндә оруч тутулмасы писләнир.

Чох кениш јајылмыш фикрә көрә хүсусән рамазан

ајында оруч тутмаг, бүтүн ил әрзиндә едилән күнаһларын бағышланмасы үчүн ән јахшы васитәдир. Мәшһур илаһијјатчы Гәзали инсанын еһтирасыны чиловламағын ән јахшы васитәсини оруч тутмагда көрүрдү.

Рамазан ајында диндарлар һәр күнкү беш вахт намаза ијирми рик'әтлик бир намаз да әлавә едирләр; бу әлавә намаз ахшамлар имамын рәһбәрлији илә гылыныр. Оручлуғун гуртармасы шәввал ајынын биринчи күнүндә гејд олунур. Бу бајрам күнү мүсәлманларын һәр илки ики бөјүк бајрамындан бири олуб «ид-әл-фитр» («фитр бајрамы», «оруч бајрамы») вә ја «әл-ид-әс-сәғир» («кичик бајрам») адланыр; Түркијәдә бу бајрам «күчүк бајрам» ады илә мәшһурдур. Бу бајрама «кичик» ады она көрә верилмишдир ки, мүсәлманларын һәччә кетдикләри аја дүшән о бири бајрам «әл-ид-әл-кәбир»—«бөјүк бајрам» адланыр. «Кичик» бајрам, «бөјүк» бајрамдан даһа артыг тәнтәнә вә шадлыгла гејд олунур, чүнки «кичик» бајрам оручлуғун гуртардығыны көстәрир; бу бајрамда ачыг һавада ибадәт етмәјә јол верилир (тәфсилат үчүн бах: EI, art, «Id»); бајрам һәлә башламамыш һәр бир аилә үзвүндән јохсуллара «оручлуғун гуртармасы» мүнасибәти илә сәдәгә верилир. Әрәбчә «зәкатәл-фитр» дејилән бу сәдәгә илә динә иман кәтирмәјин дөрдүнчү рүкнүнү тәшкил едән зәкаты бир-бири илә гарышдырмаг олмаз.

Ганунилэшдирилмиш сәдәгә (зәкат). Шәриәт гануну илә гојулан сәдәгә һәм әрәбләр, һәм дә јәһудиләр үчүн үмуми олан ашағыдакы фикрә әсасланыр: бу дүнјадакы не'мәтләр пак дејилдир; бу не'мәтләрин әлдә едилмәсинә вә онлардан истифадә олунмасына анҹаг бу шәртлә јол верилир ки, бунлар гисмән аллаһа гајтарылмагла бу не'мәтләрин паклығы вә һалаллығы тә'мин едилмиш олсун. Бу чүр сәдәгәнин адыны көстәрән «зәкат» сөзү әввәлчә «тәмизләнмәк, пак олмаг» мә'насында ишләдилирди. «Нә гәдәр ки, сиз севдијиниз вардан кечиб ианә бағышламырсыныз, мө'мин диндарлыға чата билмәзсиниз» (3, 86). «Онларын бағышладығы һәр бир ианә, аз олсун вә ја чох олсун... онларын һесабына јазылыр ки, аллаһ онлара бунун әвәзиндә ән јахшы не'мәтләр версин...» (9, 122). Ајдындыр ки, сәдәгә «инсанларын гаршысында икиүзлүлүк» (4, 42) мәгсәди илә верилмәмәлидир.

Икинчи сөз — хејир иш мә'насында ишләдилән «сәдәгә» (даһа дүрүст десәк, «сәдәгәт-әт-тәтәввү», јә'ни бирдән-бирә ојанмыш арзу илә верилән сәдәгә) сөзүдүр ки, көкү, һеч шүбһәсиз, гәдим јәһудиләрин «дәгә» («әдаләт», сонралар исә «сәдәгә») сөзүндән алынмышдыр. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, «зәкат» вә «сәдәгә» сөзләри арасындакы фәрг јалныз сонралар ајдын шәкилдә мүәјјән олду. Гуранда бу ики сөз бир-биринин јериндә ишләнир; һәдис мәҹмуәләриндә вә һәтта сонракы мүәллифләрин әсәрләриндә дә ејни шеј мүшаһидә олунур. Һәр һалда јохсуллар, динсизләрин әсири олан мүсәлманлар, борчлулар, мүгәддәс мүһарибәдә (ҹәһадда) иштирак едәнләр вә сәфәрдә олан јолчулар зәкат вә сәдәгәдән истифадә етмәк һүгугуна маликдирләр. Сүнниләрин тәсәввүрүнә көрә пејғәмбәрин аилә үзвләринин зәкат вә сәдәгәдән истифадә етмәјә һеч бир ихтијары јох иди. Шиәләр исә белә һесаб едирдиләр ки, пејғәмбәрин гоһум-әгрәбасынын зәкат вә сәдәгәдән мүәјјән бир пај алмаға ихтијары вардыр.

Гуранда тамамилә ајдын шәкилдә әмр едилир ки (58, 14), ҹисмән вә руһән сағлам олан һәр бир мүсәлманын һејван сүрүләри, иллик мүәјјән кәлири варса, әкәр о, кәнд тәсәррүфатындан, сәнәтдән вә ја тиҹарәтдән газанҹ әлдә едирсә, сәдәгә вермәјә мәҹбурдур. Лакин әмлак саһибиндән анҹаг о һалда сәдәгә алына биләр ки, онун кәлири мүәјјән едилмиш ән ашағы һәддән (нисаб) артыг олсун. Мүәјјән едилән бу ән ашағы кәлир һәдди сәнәткар вә алверчиләр үчүн — 5 унсија күмүшдән, әкинчиләр үчүн — 5 јүк хурма вә ја тахылдан, малдар үчүн — 5 дәвә, ја да 30 баш гарамал вә ја 40 баш гојункечидән ибарәт иди.

Нәтиҹә е'тибары илә бүтүн мәтләб варлылардан алыныб јохсуллар арасында бөлүшдүрүлән кәлир веркиси вә ја, даһа доғрусу, «онда бир» веркиси үстүндәдир. Әксәр һалларда кәлирин онда бир һиссәси алыныр; кәлир ағыр иш нәтиҹәсиндә әлдә едилмиш исә бу верки кәлирин ијирмидә бир һиссәсинә ендириләр билләр.

Зәкат бир принсип олараг мәһсул илә өдәнилир. Зәкатын јығылмасы хүсуси топлајанлара вә онун көмәкчиләринә тапшырылырды; «торпаг мәһсуллары» билаваситә алынырды; башга шејләрдән зәкат алынанда зәкаты өдәјән адамын өз кәлири һаггында вердији мә'лумат әсас көтүрүлүрдү; әлбәттә, бу мә'лумат бир чох һалларда шүбһәли олурду. Ејни саһибин әлиндә бир илдән аз галан гијмәтли шејләрдән зәкат алынмырды. Бунун нә-

тичәсиндә нә гәдәр суи-истифадәләр олдуғу асанлыгла тәсәввүр едилә биләр.

Тәдричән зәкат хејир бир иш характерини итириб сырф пул илә алынан верки шәклини алды. Онун һәтта адыны да дәјишдирдиләр (мәсәлән, Әлчәзаирдә она «ашур» ады верилди). Хејир иш вә әмәлләринә (сәдәгә) кәлдикдә, мүсәлманлар буну кениш шәкилдә давам етдирирдиләр. Вахты илә дашынмајан әмлакдан әлдә едилән кәлирин һамысы хејријјә идарәләрини сахламаг, ја да ичтимаи тикинтиләр тикмәк үчүн ајрылырды (мүсәлман Гәрбиндә — һәбус, Шәргдә исә — вәгф). Бу кәлир гануниләшдирилән сәдәгәјә аид едилә биләр, чүнки буну аланлар даһа ортада мөвчуд олмајанда, кәлир јохсуллар арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу вәгф вә һәбусларын ислам дининә бөјүк хидмәти олмушдур; бунлардан, әлдә едилмиш васаитлә ичтимаи бипалар (университетләр, хәстәханалар вә и. а.) тикилмишди. Лакин заман кечдикчә кәлир азалдығына көрә бир чох хејријјә идарәләри гаршысына чәтинликләр чыхды; хејријјә идарәләри сајынын артмасы исә бу бәланы анчаг артырырды. Буна көрә вәгфләри башгаларынын малы етмәмәк принсипи бә'зи өлкәләрдә, нәһајәт, позулмаға башлады, чүнки вәгфләр мүддәтсиз олараг ичарәјә верилирди; белә бир ичарә исә вәгфләри үстүөртүлү шәкилдә сатмагдан башга бир шеј дејилди.

Һәччә кетмәк. Кәлмәји-шәһадәти сөјләмәк, намаз гылмаг, оруч тутмаг вә зәкат вермәк шәксиз мәчбури олдуғу һалда, һәччә кетмәк онлар кими һөкмән мәчбури дејилдир, чүнки бир чох һалларда мадди чәтинликләр бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә мане олур. Лакин истәр кишн олсун, истәрсә гадын, һәдди-булуға чатмыш һәр бир мүсәлман, әкәр «һәччә кетмәк игтидары варса» (3, 91) өмрүндә һеч олмазса бир дәфә һәччә кетмәјә мәчбурдур. Һәччә кедән бир диндарын өз јериндә бир вәкил көндәрмәсинә дә ичазә верилир. Ағылдан кәм оланлар, куллар, һәмчинин өз јанында һәччә апара биләчәји бир гоһуму олмајан гадынлар һәччә кетмәк вәзифәсиндән азад едилирләр. Јолларын тәһлүкәли олмасы да диндарлары һәччә кетмәк вәзифәсиндән азад едән бир сәбәб ола биләр. Доғрудан да, һәччә зијарәтә кедәнләр һәмишә гулдурлардан әзијјәт чәкмишләр. Буна көрә Мәккә һөкумәт адамлары һәччә кедәнләрин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн бәдәви тајфаларын башчылары илә хүсуси

мүгавиләләр бағланыб онлара мүәјјән мәбләғ пул өдәмәјә (сүррә) дә мәчбур олмушдулар. Гурудан һәччә кәлән карванлар Сурија (ән бөјүк), Мисир вә Ираг карванлары иди. Мәғрибдән вә Ирандан кәләнләр, адәтән дәниз јолу илә сәфәр едирдиләр. Һәччә кедәнләр арасында бүтүн чәмијјәт синифләри нүмајәндәләринә тәсадүф едилирди. Чиддәдә тибби нәзарәт (санитарија комиссијасы) тәшкил олунуб ишә кечәндән сонра һәччә кедәнләрин сајы даһа дүрүст мүәјјән едилмәјә башланды вә илдә орта һесабла 70 мин нәфәрә јахын диндарын һәччә кетдији ајдын олду ки, бу да мүсәлманларын үмуми сајына нисбәтән чох чүз'и бир рәгәмдир. Буна бахмајараг, һәччә кетмәк адәти һәм сијасә вә игтисади чәһәтдән бөјүк нәтичәләр доғурдуғуна, һәм дә чохданкы бир адәт олдуғуна көрә өзүнүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәтини индијәдәк итирмәмишдир. Һәгигәтән һәччә кетмәк адәти бүтпәрәстлик галыглары илә јени дини ајинләрин бир нөв гарышығындан ибарәтдир. Чүнки һәччә кедән диндар мүсәлманларын Мәккәдә зијарәт етдији мүгәддәс јерләр ислам дининдән әввәлки заманларда да зијарәткаһ иди.

Мәһәммәдин һәччә кетмәк мәсәләсинә нечә бахдығыны јухарыда көрмүшдүк. Ола билсин, һичрәтдән сонра Мәһәммәд Мәдинә шәһәриндә дә Мәккәдәки мә'бәд илә рәгабәт едә биләчәк бир зијарәткаһ дүзәлтмәк истәјирди. Лакин тез бир заманда баша дүшдү ки, сијаси вә игтисади гүдрәтә саһиб олан гүрејшиләр партијасы илә мүнасибәти низама салмаг онун мәнафејинә ујғундур вә Мәккәдәки адәтләри позуб ләғв едә билмәјәчәкдир, чүнки бу адәтләри горујан амил онларын гәдимдән галмасыдыр. Мәһз о заман, јә'ни һичрәтдән он алты-он једди ај сонра Мәһәммәд гибләмәсәләсиндә јәһудиләрин мүгәддәс шәһәриндән (Јерусәлим) әл чәкиб Мәккәни гибләсечмәк гәрарына кәлди. Беләликлә дә һәччә кетмәк адәти бир мүсәлман адәти олду (5, 98 вә сонракы ајәләр).

Годфруа-Демонбинин китабы («Le pé'lerinage à la Mecque») һәччә зијарәтә кетмәк мәрасимини чох тәфсилатла тәсвир едир. Әмәли чәһәтдән бу мәрасим ики група бөлүнүр. Бир тәрәфдән, һәччә кетмәк адәти «үмрә» дејилән ән садә шәклиндә мүһафизә олунур ки, бу да һәччә кетмәк үчүн мүәјјән едилмиш ики ај (зүлгә'дә вә зүлһиччә ајлары) мүстәсна олмагла илин һәр бир вахтында Мәккәдә Кә'бәни тәкликдә зијарәт етмәкдән ибарәтдир.

Сөзүн әсил мә'насында һәччә кетмәк мәсәләсинә кәлдикдә исә, бу дини ајин, үмрә мәрасимини бу мәрасимә јахын зијарәткаһларла әлагәдар олан мәрасим илә бирләшдирир. Демәк ки, бу дини ајин бир заманлар бир-бириндән ајры олан мәрасимин гарышығындан ибарәтдир.

Мәккә рајонуну тәкрар тәсвир етмәјә еһтијач јохдур. Лакин Мәккәнин әсас зијарәткаһыны тәсвир етмәк лазымдыр. Бу зијарәткаһа верилән Кә'бә ады онунла әлагәдардыр ки, зијарәткаһ бинасы куб шәклинә охшајыр; һәгигәтдә исә бу бина, саһәси 10×12 м., һүндүрлүјү 15 метр олан дүзбучаг шәклиндәдир. Әтраф дағлардакы боз дашдан тикилән Кә'бә 25 см. һүндүрлүјүндә мәрмәр бүнөврә үзәриндә дурур; Кә'бәнин дөрд бучағындан үчүнә: Ираг, Сурија вә Јәмән бучаглары (чүнки бу бучаглар һәмин өлкәләрин истигамәтиндәдир), дөрдүнчү бучаға исә «гара» ады верилмишдир (чүнки мүгәддәс сајылан «һәҹәри-әсвәд» — «гара даш» бу бучағын јахынлығындадыр). Кә'бәнин үстүнә гара парча (кисвә) өртүлмүшдүр. Бу өртүк һәр ил Мисирдә һазырланыр вә ону орадан һәччә кәлән карван кәтирир (Гәдим Јунаныстанда диндар зијарәтчиләр тәрәфиндән Афина илаһәсинә тәгдим олунан өртүк илә мүгајисә етмәли). Һәччә кәлән зијарәтчиләр кәлиб чыхмаздан (зүлгә'дә ајынын 25—28-дә) бир аз әввәл гара өртүк көтүрүлүб аг өртүк илә әвәз едилир; беләликлә, «зијарәтчиләр кими Кә'бә дә «иһрам» дејилән мүгәддәс өртүјүнә бүрүнмүш олур. Һәччә кедилән ајын сонунда Кә'бәнин үстүнә јени гара өртүк өртүлүр (көһнә өртүк исә парча-парча кәсилир вә гијмәтли тәбәррүк кими сатылыр). Кә'бәнин гапысы јерин сәтһиндән ики метр һүндүрдәдир. Одур ки, ачыланда гапыја тахта пилләкән гојулур. Ичәридә үч тахта сүтун чардағы тутуб сахлајыр; бурада һеч бир мебел јохдур, чохлу лампа вә јазы вардыр; јерә мәрмәр даш дөшәнмишдир. Бајыр тәрәфдән дөшәнмиш јол (мәтаф), һәччә кәләнләрин тәваф етмәк (Кә'бәнин әтрафында дөврә вурмаг) мәрасимини јеринә јетирмәләри үчүндүр. Кә'бә гапысынын габағындакы сәки дашларында чухур бир јер вардыр; рәвајәтә көрә Ибраһим вә Исмаил Кә'бәни тикдикләри заман (2, 119) ишләтдикләри әһәнк мәһлулуну бу чухурда һазырлајыблармыш. Јенә дә рәвајәтә көрә Ибраһимин ајаг басдығы даш һәјәтдә, «Мәгам-и Ибраһим» дејилән кичик тикинтидәдир. Бу мәгамын јахынлығында аг мәрмәрдән тикилмиш бир курсү

(минбәр) јүксәлир. Зијарәткаһын, еһтимал, ән гәдим һиссәси Зәмзәм гујусудур ки, үстүндә кичик гүббәси вардыр. Кә'бәдә башга тикинтиләр дә вардыр (Годфруа—Демонбин илә Мејерһофун «Monde islamique» әсәринин 27-чи сәһифәсиндә бүтүн бу тикинти ансамблынын шәклинә бах). Кә'бәнин дивары илә јарымдаирә шәклиндә мәрмәрдән тикилмиш башга бир дивар арасында әтрафына һасар чәкилмиш јер, Һаҹәр илә Исмаилин басдырылдығы јер кими мәшһур олмушдур; белә һесаб едилир ки, Кә'бәнин әтрафында јүзләрчә пејғәмбәр басдырылмышдыр.

Кәлиб кечән заманын вә инсанларын Кә'бәдә әмәлә кәтирдији дағынты аз олмамышдыр. 683-чү илдә Мәккә шәһәри мүһасирә едиләндә баш верән јанғында «гара даш» парчаланмышды. Хәлифәлик иддиасында олан Абдулла ибн әз-Зүбејр Мәккәдә мүһасирә едиләндә Кә'бә дағыдылмыш, сонра исә јенидән бәрпа едилмишди[6]. 929-чу илдә Мәккәјә һүҹум едән гәрмәтиләр «гара даш»ы сөкүб апармыш вә анҹаг ијирми илдән сонра гајтармышдылар. Узун заман давам едән пис һаванын вә дөври сурәтдә баш верән дашгынларын тә'сири илә 1630-чу илдә Кә'бәни башдан-ајаға јенидән бәрпа етмәк лазым кәлди.

Мәккә әразиси мүгәддәс (һарам) сајылыр, одур ки, бурадан һеч олмазса зәррә гәдәр торпаг көтүрүб апармаг бәрк гадағандыр. Бу әрази исламдан әввәл дә мүгәддәс сајылырды. Һәччә кәлән зијарәтчи Мәккә рајонуна һәлә ајаг басмадан өзүнү иһрам дејилән мүгәддәс һала салмалыдыр. Бу мәгсәдлә зијарәтчи јенә дә иһрам адлы палтар кејинир. Даһа әввәл бүтүн бәдәнини тәртәмиз јујур (гүсл едир), бармагларына хына гојур, бәдәнинә әтирли јағлар сүртүр (бунларын һамысы ибтидаи инсанларын чинләри говмаг адәтинә әсасланыр), бә'зән һәтта сачыны гырхдырыр. Һеч бир тикиш олмајан иһрам инсанын бәдәнини белиндән ашағы дизләринә гәдәр өртән фитә кими парчадан (әрәбҹә: изар) вә сол чијнинин бир һиссәси илә бојну вә дөшү өртүб сағ јандан бағланан шалдан (әрәбҹә: рида) ибарәтдир. Исламдан әввәл дә кејилән бу палтар илә гәдим јәһудиләрин кејими арасында охшарлыг јох дејилдир. Баш ачыг галмалыдыр; ајаггабы әвәзинә анҹаг сәндәл (нә'лејн) кејмәјә иҹазә ве-

6 Мәккә, дашатан манҹанаглардан даша тутулдуғуна көрә Кә'бә гисмән дағылылмышды. Мәккәни хәлифә Әбдүл Маликин сәркәрдәси Һәҹҹаҹын командасы алтындакы гошун даша тутмушду.

рилир. Гадынлар, адәтән башдан-ајаға гәдәр бәдәнләрини өртүрләр. Иһрам һалында чинси әлагәдә олмаг, бәзәнмәк вә ова кетмәк гадағандыр; һәмчинин мејвә дәрмәк вә ган төкмәк олмаз.

Диндар мүсәлман иһрам һалына кәләндән сонра бир дуа охујуб һәм һәчч, һәм дә үмрә мәрасимини ејни заманда вә ја бу ики мәрасимдән бирини јеринә јетирмәјә нијјәт етдијини билдирир. Сонра гурбан кәсәчәји һејваны ишарә илә көстәрир вә дәрһал гышгырыб дејир: «Ләббејкә! Табеәм сәнә!» Бу нида, даш атмаг мәрасими јеринә јетирилиб гуртаранадәк арасы кәсилмәдән давам едир. Мәккәјә кәлән зијарәтчи Кә'бәнин һәјәтинә кириб једди дәфә онун әтрафында доланыр (тәваф едир), «гара дашы» өпүр (вә ја чамаат чох оланда она әлини сүртүр); сонра јенә дә Кә'бәнин әтрафында дөврә вуруб доланыр. Бундан сонра Кә'бәнин һәјәтиндән чыхыр вә «сә'ј» мәрасимини јеринә јетирмәјә, јә'ни Сәфа вә Мәрвә тәпәләринә кетмәјә нијјәт етдијини ифадә едир. Бу ики тәпә арасындакы јолун бир һиссәсини чох сүр'әтли адымларла кечир. Ислам дини бу бүтпәрәст адәтини мүхтәлиф әфсанәләрлә изаһ едир; рәвајәтә көрә Исмаил үчүн су ахтаран Һачәр бу ики тәпәнин арасында једди дәфә о тәрәф-бу тәрәфә гачыбмыш.

Үч мүгәддәс јерин зијарәт едилмәси — мәрасимин гәдим һиссәсини (үмрә) тәшкил едир. Диндар зијарәтчи анчаг бунунла кифајәтләнирсә, башыны гырхдырыр вә беләликлә, бүтүн дини мәрасим гадағанларындан азад олур. Лакин диндар зијарәтчи нијјәт едәндә үмрә мәрасиминә һәчч мәрасимини дә әлавә едәчәјини демишсә, өзүнү иһрам һалында сахламаға давам едир. Үмрәјә әкс олараг, һәчч мәрасими Мәккәдә олан бүтүн зијарәтчиләр тәрәфиндән јеринә јетирилмәлидир вә мүәјјән күндә башламалыдыр. Һәчч мәрасиминин програмы беләдир:

1) зүлһиччә ајынын 7-дә Кә'бә мәсчидиндә бир хүтбә охунур; зијарәтчиләр һәмин күнүн ахшамында вә ја ертәси күн сәһәрчағы Мәккәдән чыхыб кедирләр;

2) ајын 8-дә зијарәтчиләр Минаја, орадан да Мүздәлифәјә кедиб Әрәфә тәпәсинин јанында дурурлар; адәтән адам јашамаjан дүзәнлик бүтпәрәст Әрәбистанынын јармаркаларыны хатырладан чадырларла өртүлүр; зијарәтчиләрдән бир чоху «Ләббејкә!» бағыртылары арасында тәпәнин башына дырманырлар; кечә, намаз гылмаг вә ја әјләнчә ичиндә кечир;

3) ајын 9-чу күнү һәччин ән тәнтәнәли сәчдә (ситајиш) күнүдүр; Хутсма, Әрәфә тәпәсиндәки бу дини мәрасими јәһудиләрин Сина дағында ајаг үстүндә дурмалары илә (Төврат, Хүруч, 19, 10—15) мүгајисә едир. Күн меридианы кечәндән сонра ата минмиш имам Әрәфә тәпәсинин башына чыхыб хүтбә охујур вә үзүнү көјә чевириб аллаһа јалварыр. Күн дағларын архасында көздән итән кими «ифазә» башланыр, јә'ни һамы мусиги тәранәләри илә силаһ сәсләри вә атылан фишәнкләрин парылтысы арасында тәләсик Мүздәлифәјә кедир вә кечәни орада кечирир;

4) ајын 10-да сәһәр сүбһдән намаз гылыныб хүтбә охунандан сонра һамы Минаја кедир. Бу күн үч дини мәрасим јеринә јетирилир: һәр бир зијарәтчи, бир күн әввәл Мүздәлифәдә јердән көтүрүб кәтирдији једди хырда даш парчасыны бурадакы үч јығын дашдан (чәмрә) биринә атыр; сонра, һәлә мүгәддәс саһәјә гәдәм гојанда гурбан кәсмәк үчүн ишарә етдији һејваны (һәр кәсин өз васаитинә көрә: гојун, кечи вә ја дәвәни) кәсир, ја да кәсилмәсини хаһиш едир; гурбан кәсилән һејванын әти бир чох һалларда јохсуллара пајланыр (сәдәгә верилир), артыг әт орадача галыр; бүтүн мүсәлман аләминдә гәбул едилән бу гурбан кәсмәк мәрасими зүлһиччә ајынын 10-дакы «бөјүк бајрам» (әл-ејдүлкәбир) илә вә бу бајрамдан сонра үч күн (әјјамүт-тәшрик) илә әлагәдардыр; нәһајәт, зијарәтчи башыны гырхдырыб дырнагларыны кәсир (гырхылан сач вә кәсилән дырнаглар бөјүк диггәтлә јерә басдырылыр) вә беләликлә дини мәрасимлә әлагәдар олан гадағанларын јарысындан азад едилмиш олур (тәһәллүл), чүнки бүтүн гадағанлардан анчаг Мәккә, Мина, Сәфа вә Мәрвә зијарәткаһларыны јенидән зијарәт едәндән сонра азад олачагдыр.

Бир чох зијарәтчиләр Мәккәјә һәччә кедәндә Мәдинә шәһәриндә Мәһәммәдин гәбрини дә зијарт едирләр вә бә'зән һәтта пејғәмбәрләр шәһәри Јерусәлимә сәфәр едирләр, чүнки Өмәрин тикдирдији мәсчид бу шәһәрдәдир.

Пејғәмбәрин гәбринин зијарәт едилмәси, шиәләрин дә өз имамларынын мәгбәрәләринә кедиб бунлары зијарәт етмәләрини инсанын јадына салыр. Шиәләрин мүгәддәс шәһәрләри бунлардыр: Кәрбәла (Һүсејнин мәгбәрәси), Нәчәф (Әлинин мәгбәрәси вә әтрафында басдырылан бир чох шиәләрин гәбирләри). Бағдад шәһәри

ҹахынлығында Казимејн (7 вә 8-чи имамларын мәгбәрәләри), Самарра (10 вә 11-чи имамларын мәгбәрәләри вә 12-чи имамын сәрдабәсы). Е. Обен бу мүгәддәс шәһәрләри чох јахшы тәсвир етмишдир. («Perse d'aujourd'hui», XVI фәсил), Месопотамијадакы бу шәһәрләрдән башга Иранда да ики мүгәддәс шәһәр вардыр: Мәшһәд (имам Ризанын мәгбәрәси) вә Гум (имам Ризанын бачысы Фатимәнин мәгбәрәси). Әлинин нәслиндән олан имамлара шиәләрин пәрәстиш етмәләринин мүгәддәс вә шәһидләрә пәрәстиш олдуғуну ирәлидә көрәчәјик.

Мәккәјә һәччә кетмәк адәтиндә үч әсас үнсүр бир-бириндән ајрыла биләр; һәр шејдән әввәл дини үнсүрү гејд етмәк лазымдыр, чүнки мүсәлманлар аллаһын мәрһәмәтини газанмағын ән доғру васитәсини һәччә кетмәкдә көрүрләр; бундан сонра ән'әнәви сијаси үнсүр кәлир, чүнки һәччә кетмәк адәти, һеч олмазса принсип е'тибары илә бүтүн дүнја мүсәлманларынын јығынчағы ролуну ојнајыр, үчүнчү үнсүр дә етнографик принсипдир ки, өз сачыны гурбан вермәк адәти илә кечичи вә мөвсүм адәтләриндән, ајагла кәзмәк вә буна бәнзәр башга адәтләрдән ибарәтдир.

Дини әмрләр. Јухарыда кәрдүк ки, Гуранда, хүсусән Гуранын 3, 4 вә 5-чи сурәләриндә мүәјјән гәдәр әмр вардыр. Сонралар бу әмрләр фигһ шәклиндә инкишаф етдирилди вә бу инкишаф заманы мәһәлли адәтләрин тә'сириндән өзүнү горуја билмәди. Бу мәсәләни Годфруа-Демонбин «Institutions musulmanes» әсәриндә көздән кечирмишдир. Буна көрә дә мәсәләни бурада көздән кечирмәјин мә'насы јохдур. Лакин Гуранда тәсадүф едилән ичтимаи тәшкилат үнсүрләрини бир-бир сајмаг бәд олмаз.

Гуран гадынлара нәвазиш көстәрмир. Онлар о инсанлар сырасындадырлар ки, «анчаг бәзәји дүшүнәрәк вә мә'насыз мүбаһисәләр едәрәк бөјүјүрләр» (43, 17). Арвад вә ушаглар бир чох һалларда кишинин аллаһ гаршысындакы вәзифәләрини јеринә јетирмәсинә мане олурлар (64,14). Лакин Гуран ики гадынын мүкәммәл олдуғуну гәбул едир (66, 11—12). Бунлардан бири Фир'онун арвады Асја, бири дә Исанын анасы Мәрјәмдир.

[7] Һәччин «үмум мүсәлман парламенти» вә ја һәр ил чағырылан «мүсәлман милләтләри конгреси» олдуғу һаггындакы тәсәввүрләри панисламистләр мүсәлманлар арасында јајмаға чох чәһд едирләр; лакин бу тәсәввүр тамамилә әсассыздыр.

Мәһәммәд бу ики гадынын адына өз арвады Хәдичә илә өз гызы Фатимәнин дә адыны әлавә етмишдир. Ејни заманда Гуран, адәтән гыз ушағынын доғулмасындан ирәли кәлән наразылығы бәјәнмир (16, 60) вә бүтпәрәстләрин өз гыз ушагларыны дири-дири торпаға басдырмаг адәтини писләјир (81, 8).

Мә'лумдур ки, Гуран ән чох дөрд арвад алмаға ичазә верир (4,3); Гуранда әмр едилир ки, кишиләр «диндар мүсәлманларын чидди нәзарәт алтында тәрбијә едилән гызлары илә, һәмчинин о адамларын чидди нәзарәт алтында тәрбијә едилмиш гызлары илә евләнсинләр ки, онлара даһа әввәлчә китаб назил олмушдур» (5,7). Кәнизләр бу һесаба дахил дејилдир. Әр елә етмәлидир ки, онун бүтүн арвадлары фираван јашасынлар.

Кишинин бунун үчүн лазым олан васаити јохдурса, онда кәнизлә евләнмәсинә ичазә верилир (4,29). Гоһум гыз вә гадынла евләнмәјә гәтијјән ичазә верилмир (4,27). Лакин киши өз оғуллуғунун бошадығы гадын илә евләнмәк һүгугуна маликдир (33,37). Бу мәсәлә, Мәһәммәдин оғуллуға көтүрдүјү Зејдин бошадығы вә сонра Пејғәмбәрин евләндији Зејнәб әһвалатына ејһамла едилән ишарәдир. Арвад һеч бир чеһиз кәтирмир. Әрәбистан бүтпәрәстләринин кәлинә бир һәдијјә (мәһр) тәгдим етмәк адәти Гуранда мүһафизә едилмишдир. Лакин бу һәдијјә өзүнүн илк характерини итирәрәк, сатын алынан шејин дәјәрини өдәмәк шәклиндән чыхмышдыр. Бу, садәчә елә бир мүкафатдыр ки, һәтта әр-арвад бир-бириндән ајрылдығы һалда гадынын мүлкијјәтиндә галыр (4,23—25).

Гуран бүтпәрәстләрин левират[8] адәтини ләғв едир; беләки, дул галан бир арвад әри өләндән 4 ај 10 күн сонра сәрбәст олуб јенидән әрә кедә биләр (2,234). Һәмчинин өз әринин рәдд етдији арвад үч дәфә ајбашы оландан сонра јенидән әрә кедә биләр (2,228); бу мүддәт әрзиндә исә әр арвадыны өз јанына гајтармаг һүгугуну мүһафизә едир.

Бүтпәрәст әрәбләрдә бошанмаг һүгугу анчаг кишиләрә верилирди. Јухарыда көрдүк ки, Гуран мирасын бир һиссәсини бошанмыш гадына верир вә адәтән бу

[8] Левират—ибтидаи халгларын бир адәтинин адыдыр; бу адәтә көрә дул галмыш арвад икинчи дәфә анчаг өз гајны (әринин гардашы) илә, ја да әринин башга гоһуму илә евләнә биләрди.

мирас пајы дул арвада чатыр. Бошанмаг тәшәббүсү киши тәрәфиндән едилсин вә ја арвад тәрәфиндән, һеч фәрги јохдур. Гуранда әр-арвадын бошанмасы һаггында башга әмрләр дә вардыр. Мәсәлән, белә олурду ки, әр рәдд етдији арвадыны Гуран әмриндә көстәрилән мүддәтдә өз јанына гајтармаг һүгугундан суи-истифадә едәрәк, бундан сонра ону јенә дә рәдд едир вә, беләликлә, һәмин мүддәт әрзиндә јенидән көзләмәјә мәчбур едирди. Бу чүр һәрәкәт, арвадын өз пајына дүшән әмлакдан, нәһајәт, әл чәкәчәји үмиди илә едилирди. Гуранын ики ајәсиндә (2,229—230)) бу чүр суи-истифадә һәрәкәтләринә гаршы белә хәбәрдарлыг едилир: «Ики дәфәлик бошанмадан сонра киши, ја арвады адәтә көрә лајагәтлә өз јанында сахламалы, ја да јахшылыгла өзбашына бурахмалыдыр... Әкәр бошамыш оларса, нә гәдәр ки, арвад башга бир әрә кетмәмишдир, онунла јахын олмасына ичазә верилмир; бу башга әр арвады бошаса, онда әр-арвадын бир-биринин јанына гајытмасы онлар үчүн күнаһ дејилдир...».

Ушагларын талеји бошанма (талаг) һалында нәзәрдә тутулмушдур: «Һамилә гадынларын мүддәти исә, һамиләликдән азад олана гәдәрдир» (65,4). «Аналар өз көрпә ушагларыны там ики ил әмиздирирләр... аталарын вәзифәси исә онларын јемәјини, кејимини лајигинчә тә'мин етмәкдир... Әкәр сиз өз ушағынызы бир дајәјә тапшырмаг истәсәниз, адәтә көрә она вермәк истәдијинизи дүрүст өдәсәниз, сизин үчүн бир күнаһ јохдур» (2,233). Гуран гыз ушагларынын дири-дири торпаға басдырылмасыны нечә писләјирсә, ушагларын јохсуллуг горхусундан өлдүрүлмәсини дә гадаған едир (17,33). Гуран јетим ушаглар һаггында хүсуси гајғы көстәрилмәсини, јетимләр өз әмлакыны өзләри идарә едә биләчәк јаша чатанадәк онларын әмлакынын намус вә вичданла идарә олунмасыны исрарла әмр едир (4,2—6). Һәмчинин Гуран өз ата-аналары гаршысында ушагларын вәзифәләрини дәфәләрлә хатырладыр (хүсусән 46,14 вә сонракы ајәләрдә).

Әкәр бир аиләдә гул варса, Гуран гулларла јахшы рәфтар едилмәсини (4,40) вә сәдәгәнин бир һиссәсинин онлары азад етмәк үчүн ајрылыб сахланмасыны (9,60) төвсијә едир. Гуллар азад олунмаға лајиг һесаб едиләрсә, онларын хаһиши илә азад едиләчәкләр (24,33). «Гој бундан сонра сәнин күрәјин мәним үчүн өз анамын

күрәји кими олсун» сөзләрини башгаларынын јанында тәнтәнә илә демәклә өз арвадындан үз дөндәрән әр, бу гәрарыны дәјишдирмәк истәдији һалда бир гул азад едилмәлидир (58,4).

Вәрәсәлик һүгугунун әсас принсипләри Гуранын 4-чү сурәсинин 8-чи ајәси илә сонракы ајәләриндә вә 175-чи ајәсиндә шәрһ едилмишдир. Бу чох дәгиг ајәләри тәһлил етмәјә вә ја бунлардан ситат кәтирмәјә еһтијач јохдур.

Һәр бир вәсијјәтнамә, борч верилмәси һаггында һәр бир тәәһһүднамә ики шаһидин јанында тәртиб едилмәлидир вә бир шүбһә ојандығы һалда бу шаһидләр өз ифадәләринин доғрулуғуну анд ичиб тәсдиг етмәлидирләр (5,105 вә сонракы ајәләр, һәмчинин 2,282). «Андын позулмасына» ичазә верилир (66,2). Лакин анды позан адам бунун кәффарәсини вермәк үчүн он нәфәр јохсулу дојуздурмалы вә ја кејиндирмәли, бир кәнизи азад етмәли, ја да үч күн оруч тутмалыдыр (5,91). Јаланчы шаһидлик чинајәт (2,277) сајылдығына көрә бу чинајәти едәнләрә чәза верилмәлидир (24,4). Бир шаһид кими ифадә вермәкдән (2,283), һәтта инсанын өзү әлејһинә ифадә вермәкдән (4,134) бојун гачырмаг олмаз.

Гуранда дәфәләрлә тәсадүф едилән: «һудудаллаһ» ифадәси («аллаһын гојдуғу һәдләр» вә ја «илаһи низамнамә», «sepes legis») вардыр ки, бу јалныз әмр дејил, һәмчинин гадаған демәкдир (мәсәлән, 2,183: «илаһи низамнамә будур, бунлары позмаға гәсд етмәјин», һәмчинин 65,1). Гуранда чинајәт ганунлары гырыг-гырыг шәрһ едилмишдир. Мүсәлман дини ганунлар мәчәлләсинә (шәриәтә) көрә дөрд чүр чәза верилә биләр: гисас—ејни һәрәкәти етмәклә интигам алмаг; дијә—өлдүрүлән үчүн ган баһасы өдәмәк; һәдд—шәраит әсасында мүәјјән едилиб дәјишдирилмәјән чәза; тәзир—һаким тәрәфиндән верилән чәза. Бу дөрд чүр чәзадан Гуранда јалныз гисас вә дијәнин ады чәкилир. Гануна көрә чәза (әзаб) вермәк һүгугу ја инсанын өзүнә аид хүсуси һүгугдур, ја да аллаһын һүгугудур. Биринчи һалда чәза шикајәтчинин хаһишинә көрә верилир, һалбуки Гуран јаманлыг әвәзиндә јахшылыг етмәји мәсләһәт көрүр (23, 98; 41,34) вә «өз һиддәтини боғуб инсанлары бағышлајанлара» (3,128) чәннәт вә'д едир. Ејни заманда Гуранда өлдүрүлән адам үчүн ган баһасы өдәмәк вә бүтпәрәстлик

заманындан галма гисас алмаг мәсәләсиндән бәһс едилир. Бурасыны да гејд едәк ки, һәм мүсәлманлар үчүн, һәм дә бүтпәрәстләр үчүн чәза күнаһдан тәмизләниб пак олмагдан ибарәтдир.

Гуран гисас алмағы мүгәссирин шәхсијјәти илә мәһдуд едир: «Сиз еј диндарлар! Сизә әмр олунур, өлдүрүләнләр үчүн гисас алын: азад оланлар үчүн азад оланлардан, гуллар үчүн гуллардан, гадынлар үчүн гадынлардан», (2,173). Белә бир әмр үмуми характердә олмагла фәргләнир вә мүхтәлиф шәкилләрдә тәфсир олунмаг үчүн чох кениш имкан верир. Гуранын бу јери, бүтпәрәстлијә әкс олараг, чәзаны тә'хирә салыб мөһләт верилмәсинә вә ган баһасынын өдәнилмәсинә јол верир; лакин ган баһасы анчаг биринчи дәфә адам өлдүрән чинајәткар тәрәфиндән өдәнилә биләр, бу чинајәти тәкрар едәнләр тәрәфиндән өдәнилә билмәз. Гуран гисас алмаг мәсәләсиндә Төвратын Бешкитабында верилән әмрләри хатырладыр (5,49) вә гәсдән өлдүрмәк илә еһтијатсызлыг нәтичәсиндә өлдүрмәк һадисәләрини бир-бириндән ајырыр; өлдүрмәк һадисәси еһтијатсызлыг нәтичәсиндә баш вермишсә, гисас алмаг олмаз вә өлдүрүлән үчүн дијә—ган баһасы өдәнилир. Гәсдән өлдүрмәк һадисәси баш верәндә исә «диндар адамы гәсдән өлдүрәнә бунун әвәзиндә вериләчәк чәза, һәмишәлик чәһәннәмдә галыб әзаб чәкмәкдир» (4,95). Өлдүрмәк һадисәси еһтијатсызлыг нәтичәсиндә баш вермишсә, бунун әвәзиндә вериләчәк чәза мәсәләси һәмин сурәнин бундан әввәлки ајәсиндә белә һәлл едилмишдир: бир мүсәлман вә ја мүттәфиг бир халгын нүмајәндәси еһтијатсызлыг нәтичәсиндә өлдүрүлмүш оларса, бунун әвәзиндә бир нәфәр гулу азад етмәк вә өлдүрүләнин аиләсинә ган баһасы өдәмәк (әкәр бу аилә ган баһасыны алмагдан имтина етмәзсә) лазымдыр; дүшмән өлкәдән бир мүсәлманын өлдүрүлмәси әвәзиндә бир нәфәр гулун азад едилмәси илә кифајәт етмәк олар. Сонралар дијә бәдәнин ајры-ајры һиссәләринин јараланмасы әвәзиндә дә өдәнилирди.

Үмумијјәтлә, Гуран адам өлдүрмәји (гәтли) писләјир вә бу чәһәтдән анчаг чаһад дејилән мүгәддәс мүһарибәнин мүстәсна олдуғуну көстәрир (Мәсәлән, 5,37). Гисас мәсәләсиндә Гурандакы әмрләр сәрт бүтпәрәст адәтләрини јумшаг шәклә салыр.

Инсанын өзү өзүнү өлдүрмәсинин (интиһарын) гада-

ған едилдији Гуранда ајдын ифадә едилмәмишдир (4,33) вә анчаг һәдисләрдә даһа дүрүст мүәјјән едилир. Әр-арвадлыг сәдагәтини позуб зина илә мәшғул олдугларына көрә даша тутулуб өләнләрдән Гуранда деји̇л, сонракы әдәбијјатда бәһс едилир. Бу мәсәләдә Гуран Төвратын Левитиндән даһа мүлајимдир вә әмр едир ки, һәр ики мүгәссирә јүз гамчы вурулсун, гадын исә өмүрлүк һәбсдә галсын (4,19).

Оғурлуг мәсәләсинә кәлдикдә Гуран бүтпәрәстләрдән даһа сәрт әмрләр верир. Бүтпәрәстләрдә оғурлуг бир гонаға вә ја тајфа үзвүнә зәрәр вурмуш оларса, ајыб һесаб едилирди, лакин оғрунун өзү чәзаландырылмырды. Гуран исә әмр едир ки, оғурлуг едән киши (сариг) вә ја гадынын биләји кәсилсин (5,42). Бу јенилик, дејәсән, Ирандан кәлмә бир шејдир. Сәләмчилик Гуранын бир чох ајәләриндә гәти шәкилдә гадаған едилмишдир (мәсәлән, 2,276 вә сонракы ајәләр).

Јемәјә аид гадағанлара Гуранын там бир сыра јерләриндә тәсадүф едилир. Шәраб (хәмр) ичмәк бирдән гадаған едилмәмишди. Ламменс өз әсәрләриндә көстәрмишдир ки, бә'зи истисналар нәзәрә алынмазса, Әрәбистанын торпағы үзүм јетишдирмәк үчүн әлверишли дејилдир. Көрүнүр, шәрабы христианлар вә јәһудиләр Сурија вә Ирагдан кәтириб Әрәбистан тајфаларына сатырдылар. Мәһәммәд һәлә сағ оланда мәккәлиләр илә мәдинәлиләр һәвәслә ичиб сәрхош олур вә гумар ојнајырдылар; бу исә бә'зән онларын дини вәзифәләрини јеринә јетирмәләринә мане олурду. Буна көрә дә Гуранда әввәлчә шәраба аллаһын не'мәти вә «нәш'ә веричи су» нәзәри илә бахылдығы һалда (16,69), сонра шәраб вә гумарда тәһлүкәләр олдуғу һаггында диндарлара хәбәрдарлыг верилмәјә башланыр (2,216 вә 4,96), нәһајәт, шәраб вә гумар ојуну гадаған едилир (5,92). Ола билсин, шәрабын гадаған едилмәсиндә јәһудилик илә христианлығын тә'сири вардыр. Мүсәлман (өлкәләри) әдәбијјатында ејш-ишрәтдән бәһс едән мәнзумәләр көстәрир ки, бу гадағана һәмишә чидди әмәл едилмәмишдир.

Јемәјә аид дикәр гадағанларын һамысы бир ајәдә бирләшдирилмишдир [5,4: мејит, јә'ни чәмдәк јемәк, ган ичмәк, донуз әти јемәк гадағандыр; «боғулмуш, бир зәрбә нәтичәсиндә өлмүш, һүндүр јердән јыхылыб чаны чыхмыш, бујнузла вурулуб өлдүрүлмүш һејван әти, һәмчинин јыртычы һејванларын јејиб кәмирдији һејван әти»

јемәк үчүн ишләдилә билмәз]. Кәрәк ки, әрәбләр һәлә бүтпәрәстлик заманында динин әмрләрини позмагдан еһтијат едәрәк јемәјә һејван ганы гарышдырмагдан чәкинирдиләр. Бу мәсәләдә јәһуди тә'сиринин шүбһәсиз олдуғу һагда һәтта данышмаг белә артыгдыр.

Јенә дә ејни ајә «ох атмагла» өлдүрүлмүш һејван чәмдәјинин шаггаланыб бөлүшдүрүлмәсини гадаған етмәклә гуртарыр вә бу гадағандан (5,92) мејсир вә бүтләр һаггындакы гадағанын јанында бәһс едилир. Гураны тәфсир едәнләр белә һесаб едирләр ки, мејсир бүтөвлүкдә көтүрүлән мүхтәлиф гумар ојуну демәкдир. Охлара (әзлам) кәлдикдә, бу, һәлә бүтпәрәстлик заманындан галма бир гумар ојунудур; бу ојун гајдасына көрә дәвәни шаггалајыб бир нечә парча едирләр вә бу парчалары ојунчуларын кисәдән чыхардыглары охларын үстүндәки нишана көрә бөлүшдүрүрдүләр. Бу ојун бүтпәрәст әрәбләри бә'зән елә вәзијјәтә салырды ки, онларын бүтүн әмлакы әлләриндән чыхырды вә онлар һәтта өз аилә үзвләрини гумара удузурдулар. Дикинә гојулан дашлара (әнсаб) кәлдикдә, бунлар бүтләрдир; бүтпәрәст әрәбләр бу бүтләрә нәзр етдикләри шәрабы ичәндән сонра бунларын әтрафында дөврә вурардылар. Кә'бәнин вә «гара даш»ын әтрафында дөврә вурмаг мәрасими, бүтпәрәст әрәбләрин бу адәтинин галығыдыр.

Бүтләрә пәрәстишин Гуранда гадаған едилмәси (мәсәлән, 6,74; 14,38), сурәт шәкли чәкмәјин гадаған олмасы мәсәләсиндә бир чох мүбаһисәјә сәбәб олмушдур; јери кәлмишкән бурасыны да гејд едәк ки, сурәт шәкли чәкмәјин гадаған олмасы јалныз ислам галныз ислам дининә аид хүсусијјәт дејилдир. Шәргдәки христиан килсәси дә III Левин падшаһлығы заманында павликианларын[9] шәхсиндә бу гадағанын нә олдуғуну билирди. Адәтән ирәли сүрүлән иддиаја әкс олараг, Гуранда бу гадаған гәти шәкилдә ифадә едилмәмишдир. Буна бахмајараг, бу гадағанын көкү бә'зи ајәләрдә тапыла биләр (мәсәлән 3,4; 7,10; 40,66). Бу ајәләрдә Аллаһ даһа чох «гәлибчи» («мүсәввир», јә'ни тәсвир едән вә ја бунунла ејни мә'нада олан «бари», јә'ни «јарадан, халиг») кими көстәрилмишдир;

[9] Павликианлар—VII—IX әсрләрдә Бизанс империјасында баш верән дини тәригәтчилик һәрәкатында иштирак едәнләрә верилән аддыр. Онлар ичтимаи бәрабәрсизлијә, килсәдәки рүтбәләр силсиләсинә вә руһани шәкилләринә (иконалара) ситајиш едилмәсинә гаршы чыхырдылар.

ејнилә онун кими ки, гәдим јәһуди әдәбијјатында Јәһваја «күзәчи» ады верилмишдир (јәһуди дилиндә «јосер» сөзү әрәбләрин «мүсәввир» сөзүнә мә'нача јахындыр). Һәдисләрдә бу дүшүнчә тәрзиндән белә нәтичә чыхарылмышдыр ки, тәсвир јараданлар аллаһы тәглид етдикләринә көрә чәза чәкмәлидирләр. Доғрудан да, сүннә вә һәдисләр әсасында дүзәлдилән бир шәриәт гануну, чанлы варлыгларын тәсвир едилмәсини гадаған едир, лакин ағачлар вә шејләр тәсвир едилә биләр (Дәмәшг шәһәриндәки мәсчидин нахышлы тәсвирләри буна мисал ола биләр). Бә'зи шәриәт һүгугчулары тапдаланан вә әзишдирилән шејләр (халча, јастыг) үзәриндә чәкилән һејван тәсвирләрини, палтар үзәриндәки тәсвирләрдән ајырырдылар; онларын фикринчә бу тәсвирләрдән биринчиләринә јол вермәк олар, икинчи тәсвирләр исә рәдд едилир. Башгалары кәлинчикләри гадаған етмишдиләр. Лакин шәраб ичмәјин гадаған едилмәсинә нә гәдәр әмәл едилирдисә, кәлинчикләрин гадаған едилмәсинә дә бир о гәдәр әмәл олунурду: мүсәлман инчәсәнәтиндә бир чох инсан вә һејван тәсвирләри јарадылмышдыр (мәсәлән, Трансиорданијанын Әмр шәһәриндә һамам диварларынын нахышлары, Гаһирә шәһәриндә султан Галавунун тикдирдији бимаристанын тахта һашијәләри, Гренада шәһәриндәки Әлһәмра сарајынын асланлар фәввараси, әлјазмаларынын бәзәкли вә рәнкли шәкилләри, Пејғәмбәри вә онун аилә үзвләрини тәсвир едән халг шәкилләри). Һал-һазырда мүсәлманлар арасында фотографла шәкил чәкдирмәкдән горханлара кетдикчә даһа аз тәсадүф едилир.

Бундан башга сүннәт етмәк (хитан) адәтинин Гурана әсасән гојулдуғу тез-тез иддиа едилдији һалда, һәгигәтдә Гуранда бу барәдә гәтијјән һеч бир сөз дејилмир. Снук Һүргроне доғру јазыр ки, «Донуз әтини јемәјә ишләтмәкдән чәкинмәк вә ушаглары сүннәт етмәк адәти... бир чох гејри-мүсәлманлар үчүн олдуғу кими гејри-мәдәни мүсәлман күтләләри үчүн дә мүәјјән дәрәчәдә ислам дининин ме'јары олду». Һәгигәтдә исә гәдим мәнзумә вә рәвајәтләрдә көрүб өјрәнмәк олар ки, инди сәјјар бир адәт сајылан сүннәт етмәк адәти ибтидаи Әрәбистанда мә'лум иди. Сүннәт әмәлијјатыны һансы үсулла кечирмәк мәсәләсиндә мүхтәлиф мәзһәбләрин ирәли сүрдүјү фикирләр бир-бирини тутмур. Сүннәт әмәлијјаты мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф мәрасимлә әлагәдардыр.

Әксәр һалларда ушаг анадан оландан једди күн сонрадан башламыш он беш јашынадәк сүннәт (ја да, мәсәлән Јава вә Суматрада олдуғу кими, кәсдирмә) едилир. Бә'зән бу чүр әмәлијјат, јенә дә сәјјар олан башга адәтләрлә, мәсәлән, көрпә ушағын сачыны биринчи дәфә гырхдырмаг (әгигәт), дишләри јондурмаг, Гураны өјрәниб гуртармаг адәтләри илә бирләшдирилир ки, бунлар да көкү даһа гәдим олуб ислам446 дининә кәтирилән адәтләрдир.

V фәсил

ДИНИ ВӘ ФӘЛСӘФИ ТӘКАМҮЛ

Бүтүн башга динләр кими, ислам да дәјишмәз гала билмәзди. Биз артыг көрдүк ки, нә гәдәр Мәһәммәд сағ иди, динә мүәјјән бир јенилик дахил едилмәси үчүн һеч бир тәшәббүс көстәрилмирди. Лакин о өлән кими демәк олар дәрһал парчаланманын илк әламәтләри көрүнмәјә башланды. Бунун үч башлыча сәбәбини көстәрмәк олар:

1. Пејғәмбәрлик етмәјә мејл көстәрилмәси; бу, семитләрә хас олан сифәтдир (гәдим јәһуди пејғәмбәрләри, һәнифләр, Мәһәммәдин сәләфләри, ондан сонра мејдана чыхан јаланчы пејғәмбәрләр).
2. Али һакимијјәтин маһијјәти барәсиндә мејдана чыхан ихтилафлар (харичилик, шиәлик).
3. Аллаһ һаггында тәсәввүрлә әлагәдар олан ихтилафлар (расионалистләр, мистикләр)[1].

Бу сәбәбләр нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш һәрәкатлар мүсәлман тәригәтчилијини доғурмушдур. Бунунла әлагәдар олараг хатырладаг ки, мәсләкләри вә тәригәтләри бир-бири илә гарышдырмаг лазым дејилдир. Мә'лумдур ки, мө'мин мүсәлманлар арасында дөрд мәсләк (ја да һүгуги метод, мәзһәб: маликиләр, шафииләр, һәнифиләр вә һәнбәлиләр мәзһәби) вардыр. Тәригәт (фиргә) исә, әксинә, елә бир дәстәдир ки, бу дәстәнин иштиракчылары

---

[1] Мүәллиф парчаланманын әмәлә кәлмәсинин халис идеалист изаһыны верир. Һәгигәтдә парчаланманын әсас сәбәбләри ичтимаи зиддијјәтләр вә бунларын доғурдуғу синфи мүбаризә иди.

әсас мәсәләләрдә өзләрини ичмаја гаршы гојур, дини сүннәдән узаглашыр вә тәфригәчи килсә[2] јарадырлар.

Голдсијер көстәрмишдир ки, «адәтән исламын ајағына реал вәзијјәтин дүзкүн гијмәтләндирилмәси нөгтеји-нәзәриндән јол верилә биләчәјиндән сајча даһа чох тәригәт јазырлар». Бир рәвајәтә көрә, јәһуди дининдә 71 фәзиләт, христианлыгда 72 фәзиләт, исламда 73 фәзиләт вардыр. Мүсәлман илаһијјатчылары бу 73 фәзиләти тәдричлә 73 гола чевирмишләр. Сонра бир анлашылмазлыг үзүндән бу голлар 73 тәригәт олмуш вә бунлардан јалныз бири, мәһз мө'мин сүнниләр чәһәннәмдән хилас олмалы идиләр. Амма бу әчаиб мүддәаја гаршы сонралар нисбәтән әдаләтли олан бир фикир ирәли сүрүлмүшдү: бу 73 тәригәтдән јалныз бири, зындыглар[3] тәригәти чәһәннәмә васил едилмәли иди.

70 (7-дән төрәнән) вә 73 рәгәмләри Асијада һәмишә мүгәддәс рәгәмләр сајылмышдыр ки, бунун да, көрүнүр, астрономик мәншәји вардыр: 70 күн—ај (гәмәри) илинин бешдә бир һиссәси; 73 күн—күнәш (шәмси) илинин бешдә бир һиссәсидир. Еһтимал ки, гәдим Ирандан кәлмиш бу консепсија сонралар јәһудиләрә (мәсәлән, Даниилин китабынын 70 һәфтәси), христианлара вә мүсәлманлара кечмишдир. Мүхтәлиф динләрә тәтбиг едиләркән бу тәфәккүр тәрзи белә бир рәвајәт үчүн мәнбә олмушдур ки, куја ән чох тәригәти олан дин даһа јахшы диндир.

Пејғәмбәрләрин мејдана кәлмәси. Јухарыда көрдүјүмүз кими, һәлә хәлифә Әбубәкрин һөкмранлығы заманы Әрәбистанда јаланчы пејғәмбәрләр мејдана чыхмаға башламышды. Инди көрәк тарихчиләр онларын фәалијјәти һаггында бизә нә кими мә'лумат верирләр. Јаланчы пејғәмбәрләрин биринчиси олан Тулејһадан бир нечә натамам мәтн галмышдыр; бә'зиләри һәмин мәтнләри Гуранын тәглиди, башгалары исә бунлары Гурана истеһза һесаб едирләр. Тулејһанын тәрәфдарлары ондан үз дөндәрдикдән сонра мүсәлманлар ону мағлуб етмиш вә о, Сурријаја гачмышдыр.

Сонра пејғәмбәр гадын Сәччаһ бүтпәрәст каһинләрин үслубунда гафијә шәклинә салмыш вә'злә (сәч) чыхыш

[2] «Килсә» сөзү адәтән ислама тәтбиг едилмир, ислам тәрәфдарлары «диндарлар ичмасыны» тәшкил едирләр.

[3] Зындыглар—дөнүкләр демәкдир; бә'зән бу сөз кафирләрин—«динсизләрин», мүсәлман олмајанларын синонимидир.

едәрәк өз тајфасында үсјан галдырмышдыр. Онун ардычыллары пәрән-пәрән салындыгдан сонра о, Јәмамә гачмыш вә орада даһа тәһлүкәли шәхсијјәт олан Мүсејлимәјә гошулмушдур.

Мүсејлимә Бәни-Һәниф тајфасына мәнсуб иди. Бу тајфадан олан адамларын бир һиссәси христианлыға е'тигад едирди, тајфа исә башлыча олараг әкинчиликлә мәшғул олурду. Көрүнүр, Мүсејлимә христиан идејалары әсасында јени дин јаратмаг нијјәтиндә иди; о өз аллаһыны Рәһман (мәрһәмәтли) адландырырды. Еһтимал ки, христианлыгдан көтүрүлмүш олан бу ада Гуранда да раст кәлмәк олар. Мүсејлимәнин тәрәфдарлары һәтта Мүсејлимә вурушмада һәлак оландан сонра да гызғын мүгавимәт көстәрмишләр.

Әл-Әсвәд («гара») адлы башга бир јаланчы пејғәмбәр Јәмәндә мејдана кәлмиш вә онун пајтахты Сән'аны фәтһ етмишдир; Сән'ада исә метисләр, јерли гадынларла издивач етмиш гәдим Иран фатеһләринин нәсилләри һөкмранлыг едирдиләр. Әл-Әсвәд бир Иран һакиминин дул галмыш зөвчәсини өзүнә арвад етмишди; өз әввәлки әринә садиг олан бу гадын исә сонра ону өлдүрмүшдүр. Әл-Әсвәд јаланчы пејғәмбәр олмагла бәрабәр Иранын тә'сири алтында олан бир өлкәјә әрәбләрин нүфуз етмәсинә (бу исә чох мүһүм чәһәтдир) көмәк едән аләт олмушдур. Бу фактын өзү диггәти чәлб едир: сијасәт илк дәфә динә гарышыр[4].

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијасәтин бу чүр тә'сири хәлифә һакимијјәтинин варислији мәсәләсиндә даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр етмишдир. Биз Мәһәммәдин өлүмүндән дәрһал сонра мүсәлман ичмасында нә кими ганунсузлуглар вә чәтинликләр мејдана кәлдијини јухарыда көрмүшдүк. Әбубәкрин һакимијјәт башына кәлмәсинә көмәк етмиш, сонра исә өзү һөкмранлыг етмиш Өмәрин гүдрәти сајәсиндә ислам дини хилас олду. Амма Османын хилафәти заманы гүрејш гәбиләсинин ики нәсли арасында мүбаризә башланды. Бу мүбаризә Әлинин һөкмранлығы вахты сон дәрәчә кәркинләшди. Мәһз бу заман әсил сијаси характердә олан илк тәригәт һәрәкатлары башланды.

Харичилик. Бу чүр илк һәрәкатлардан бири харичи-

[4] Синфи чәмијјәтдә дин һәмишә сијасәтлә әлагәләнир. Ислам јарандығы вахтдан сијасәт васитәси олмушдур.

лик һәрәкаты олмушдур. Бу һәрәкат Сүффеjн вурушмасы заманы Әли илә Мүавиjә арасындакы мүбаһисәни мүнсифләр мәһкәмәси jолу илә һәлл етмәк тәклифи нәтичәсиндә jаранмышды. Биз демишдик ки, вурушанларын бир һиссәси адамларын мүһакимәсини рәдд едиб билдирмишди ки, «мүһакимә етмәjә анчаг аллаһын ихтиjары вардыр». Наразы галан бу адамлар чәкилиб Куфә jахынлығындакы Һәрурә кәндинә кетдиләр (буна көрә дә әввәлчә онлара һәруриләр деjирдиләр). Мүнсифләр мәһкәмәсинин нәтичәси мә'лум олдугдан сонра Әлинин бир чох тәрәфдарлары һәмин тәфригәчиләрә гошулмаг үчүн Куфәни тәрк етдиләр (онлара чох вахт харичиләр деjирләр ки, бу да «хәрәчә» — чыхмаг сөзүндән әмәлә кәлмишдир). Онларын сыраларына геjри-әрәбләр дахил олдулар ки, бунлар да фүрсәтдән истифадә едиб өз тәләбләрини ирәли сүрдүләр. Онларын габағыны сахламаг үчүн Әлинин нә гәдәр чалышдығыны демәjә еһтиjач jохдур, амма иш онунла гуртарды ки, онлар Әлини өлдүрдүләр. Әмәвиләр сүлаләсинин һөкмранлығы заманы Мүавиjәнин хилафәти бачарыгла вә мөһкәм идарә етмәсинә бахмаjараг, харичиләр Куфәдә вә Бәсрәдә үсjанлар галдырдылар; бу үсjанлар исә ган дәрjасына гәрг едилди. Шәһид олмуш харичиләр дә сонралар, шиә шәһидләри кими әсил ситаjиш обjекти олдулар. Лакин харичиләр бу ситаjишә сонралар мүтләг интигам (бу, көрүнүр, бүтпәрәстлиjин галығыдыр) алмағы да әлавә етдиләр. Дахили мүһарибә узун илләр давам етди. Маһир сувари олан харичиләр (парфиjалылар[5] кими) Ашағы Месопотамиjаjа jаjылдылар вә лазым оланда Иранын дағлыг раjонларында кизләнирдиләр. Онлар Ибн әз-Зүбеjрә гаршы вә Әмәвиләрин чанишинләринә гаршы вурушурдулар. Хәлифә Jәзид өлдүкдән сонра онлар аjры-аjры хырда тәригәтләрә: әзрәгиләрә, суфриләрә (суфриjjә) вә ибадиләрә (ибадиjjә, әбадиjjә) парчаландылар.

Әзрәгиләр фанатик идиләр вә әзрәги тәригәтини гәбул етмәкдән боjун гачыран бүтүн геjри-мүсәлманлары гырырдылар; онлар Иранын чәнубунда мүстәгил дөвләт jарадараг хилафәтин бирлиjи үчүн бөjүк тәһлүкә төрәтмәjә башладылар. Хәлифә гошунларынын бир нечә jүрүшүндән сонра онлар VII әсрин ахырында мәһв едилдиләр. О вахтадәк харичилик Чәнуби Әрәбистанда кениш jаjылмышды.

Суфриләр, көрүнүр, харичиләр ичәрисиндә, биринчи олараг, өз дини бахышларыны мүнтәзәм сурәтдә шәрһ етмәjә чәһд етмишләр. Әзрәгиләрлә ибадиләр арасында кечид мөвгеjи тутан суфриләр башга мүсәлманлара гаршы апарылан мүһарибәни мүвәггәти даjандырмаға jол верир, тәһлүкәсизлик мүлаһизәләринә көрә өз е'тигадыны кизләтмәjи (тәгиjjә) мүмкүн саjыр вә е'тираф едирдиләр ки, динсизләрин ушагларыны өлдүрмәк олмаз. Әхлаг мәсәләләриндә әзрәгиләр кими, онлар да ардычыл деjилдиләр. Әмәвиләрин сон нүмаjәндәләринин һөкмранлығы заманы суфриләр бүтүн ислам өлкәләриндә, о чүмләдән Мәғрибдә jаjылмышдылар ки, бурада да онлар ибадиләрлә бирләшиб бәрбәрләрин үмуми үсjаныны сүр'әтләндирдиләр.

«Харичиләр... Африканын Рома вә Византиjа илә көһнә әдавәтини jенә дә Дәмәшгә гаршы jөнәлтдиләр... Онларын көмәjи илә Шимали Африканын үчдә ики һиссәси ислам динини гәбул етди вә jени заманда мө'мин мүсәлманлара гаршы силаһланды» (Маскере).

Суфриләр ибадиләр арасында гаjнаjыб гарышдылар. Ибадиләр харичи тәригәтинин хеjли сонралар меjдана кәлмиш даһа мүлаjим чәрәjаныдыр. Сонунчу Әмәви хәлифәсинин һөкмранлығы заманы онлар Әрәбистанда үсjан галдырдылар вә бунунла да истәр-истәмәз Аббасиләрин гәләбә чалмасына көмәк етдиләр. Ибадиләр мүгәддәс шәһәрләрдән сыхышдырылыб чыхарылдыларса да, Үмманда гала билдиләр, гисмән Зәнзибарда, гисмән дә Шимали Африкада jерләшдиләр; бурада суфриләрлә бирликдә онлар бәрбәрләри инандырыб мө'минликдән әл чәкмәjә разы сала билдиләр. Биз jухарыда көрдүк ки, хәлифә һөкмдарларына нифрәт бәсләjән бәрбәрләр бүтүн мүсәлманларын там бәрабәрлиjини е'лан едән тә'лимә рәғбәт көстәрирдиләр. Белә бир шәраитдә сүлалә чәкишмәләри меjдана чыхды. Ибадиләр вә суфриләр Каjруан һакимиjjәтини әлә кечирмәк үстүндә бир-бирилә чәкишмәjә башладылар; һакимиjjәт Ибн Рүстәмин әлинә кечди ки, бу да әслән иранлы олан ибадиләрдән иди. Бир мүддәтдән сонра бүтүн Шимали Африка харичиләрин тә'сири алтына дүшдү ки, бунун

[5] Парфиjалылар—мәншәjи һәлә мә'лум олмаjан бир халгдыр. Онлар Иранда Әшканиләр сәлтәнәти заманы (ерамыздан әввәл 250-чи илдән ерамызын 224-чү илинәдәк) һөкмранлыг етмишләр.

нәтичәсиндә дә Шимали Африканын империјадан ајрылмасы тәһлүкәси јаранды. Аббаси һакимләри бир сыра ағыр јүрүшләрдән сонра орада јалныз 772-чи илдә өз һакимијјәтләрини бәрпа едә билдиләр. Лакин Мәғрибдә ибади харичиләринин көкү кәсилмәди. Фатимиләр үстүн кәләнәдәк Рүстәмиләр сүлаләси 130 илдән артыг Таһертдә һакимијјәт башында галды. 909-чу илдә Фатимиләр ибадиләри говдулар вә ибадиләр Бөјүк Сәһрада өзләринә сығыначаг тапдылар. Сонралар сијаси вә дини әдавәт нәтичәсиндә ибадиләрин бирлији дағылды; лакин онларын ичмалары Чәрбәдә, Чәбәл Нүфусда, Вәргләдә вә хүсусән Мзабда индијәдәк галмагдадыр; бурада онлар чохлу шәһәр салмыш вә сәһра торпағыны мүнбитләшдирә билмишләр. Онларын Мәғрибдәки ичмалары Үмман вә Зәнзибардакы ичмаларла даим әлагә сахлајырлар. Мәсгәт имамы ибадидир.

Ибадиләр харичиләрин галығыдыр; гүдрәти әввәлчә Һәччач[6] вә онун көмәкчиләри тәрәфиндән сарсыдылмыш. сонра исә дини нәзәријјәнин барышмазлығы нәтичәсиндә зәифләмиш олан харичиләрин талеји VIII әсрин орталарында сөндү. Сонралар харичиләр өз фәалијјәтинин истигамәтини тәдричлә дәјишдиләр вә тичарәтлә, һабелә илаһи-һүгуги вә тарихи китаблар јазмагла мәшғул олмаға башладылар. Үмумијјәтлә бу һәрәкат әгли фәалијјәтә биканә галмырды. Илк Аббасиләр дөврүндә бир чох алимләр вә мүәллифләр харичиләрин тә'сири алтында идиләр; харичилик тәрәфдарларынын да өз шаирләри вә натигләри мејдана чыхмышды.

Харичиләрин дини нәзәријјәсинә кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу нәзәријјә һеч вахт мүәјјән системә салынмамыш вә бир чох хырда тәригәтләр ичәрисиндә дәјишиклијә уғрамышдыр. Лакин харичиләр мүсәлман илаһијјатынын инкишафында бөјүк рол ојнамышлар. Онлар һәмишә өзләрини ислам дининин пуританлары кими көстәрмишләр. Бизә мә'лум олдуғу кими, онларын бә'зиләри Гуранын 12-чи сурәсини һәддән артыг шит һесаб едәрәк бу сурәни һәтта инкар етмәк дәрәчәсинә чатмышлар; бу сурәдә Јусифлә мисирли гадынын әһвалатындан бәһс олунур ки, бу мөвзу да сонралар Иран

[6] Һәччач ибн Јусиф—VII әсрин ахырларында вә VIII әсрин әввәлләриндә Ирагын вә хилафәтин шәрг әјаләтләринин һакими олмуш, өз гәддарлығы илә ад чыхартмышдыр.

вә түрк шаирләринин севимли мөвзусу олмушдур. Онларын тә'лиминә көрә, аллаһын кәламы олмајан Гуранда, бу сурәдән башга, һәр чүр мә'лумат вардыр вә ону һәрфән баша дүшмәк лазымдыр. Әкәр мө'мин мүсәлманлар зина едәнләрин дашгалаг олунмасыны тәләб едирдиләрсә, харичиләр зинакарлыг барәсиндә даһа да тәләбкарлыг көстәрирдиләр, амма ибадәт вә е'тигад мәсәләләриндә онлар мө'минләрдән даһа чидди идиләр: мө'минләр намаздан әввәл бәдәнләрини тәмиз етмәклә (дәстәмаз алмагла) кифајәтләндикләри һалда, харичиләр бундан әлавә мүтләг вичдан тәмизлијини дә тәләб едирдиләр. Онлар һәмчинин belә һесаб едирдиләр ки, саваб иш көрүлмәсә, е'тигад бош шејдир. Харичиләр мүсәлманлар арасында һеч бир фәрг гојмурдулар. Ким «күнаһи-кәбир» (бөјүк күнаһ) етмишсә, о, диндар сајылмаг һүгугуну итирир вә мүтәәссиб харичиләрин фикринчә, белә адам һәтта һәмишәлик исламдан узаглашдырылмалы вә аиләси илә бирликдә мәһв едилмәлидир.

Онлар һәр чүр чаһ-чалалы писләјир, чалғыны, ојунлары, түтүн вә шәрабы һарам һесаб едирдиләр.

Лакин харичиләр өз сијаси нәзәријјәләри илә исламын талејинә даһа күчлү тә'сир көстәрмишләр. Онлар хилафәт мәсәләсиндә, јә'ни исламын бүтүн дини бөлкүләринин әсасыны тәшкил едән мәсәләдә һәмишә бир фикри әсас көтүрүрдүләр. Онларын фикринчә, һәр бир мүсәлман, һәтта диндар олан лап гара зәнчи дә хәлифә вә имам, намаз башчысы сечилә биләр, бу шәртлә ки, о, һүгуги чәһәтчә сәлаһијјәтли, әхлагча вә иманча саф олсун. Лакин о, е'тимадыны итирсә вә ја мәсәлән, Сүффејн вурушмасындан сонра Әли кими һәрәкәт едиб дүзкүн јолдан чыхса, ичма ону девирмәлидир. Бу принсипә әмәл едән харичиләр өз сыраларындан хәлифә сечирдиләр; өзләриндән әввәл олмуш хәлифәләр ичәрисиндә онлар рәсмән јалныз Әбубәкри вә хүсусән Өмәри танырдылар. Бир сөзлә, онларын фикринчә, јалныз сечки јолу илә сечилән хәлифә гануни хәлифәдир, одур ки, онлар али һакимијјәтин варислији принсипини рәдд едирдиләр. Беләликлә, харичиләр илаһи һүгуга әсасланмыш теократик дөвләтә тәрәфдар олан шиәләрә, Әли тәрәфдарларына дабан-дабана зидд чыхдылар. Шиәлик инкишаф едәрәк јаваш-јаваш кәнар үнсүрләр васитәси илә ислам тә'лиминин зәнкинләшмәсинә сәбәб олдуғу һалда, харичиләр, әксинә, ән јүксәк әдаләтин кужа һөкм

сүрәчәји мүкәммәл дөвләти бәрпа етмәји өз гаршыларына мәгсәд гојурлар; әлбәттә, империјанын һүдудлары кенишләндији үчүн бу мәгсәди һәјата кечирмәк мүмкүн дејилди. Беләликлә, харичиләр меһди идејасыны гәбул етмәјә јахынлашдылар.

Мүрчилик. Мүрчиләр (мүрчиијә—«тә'хирә салан адамлар») харичиләрлә шиәләр арасында мө'тәдил бир мөвге тутдулар. Саваб иш көрмәјиб тәк е'тигад етмәји рәдд едән вә бу принсипи Әмәви хәлифәләри барәсиндә тәтбиг едән тәәссүбкеш партијаларын зиддинә олараг мүрчиләр белә һесаб едирдиләр ки, әмәли һәрәкәтләр икинчи дәрәчәли мәсәләдир, мүһүм чәһәт јалныз е'тигадын өзүдүр вә динсиз олуб әмәлисалеһ адам олмагданса, диндар олуб пис әмәлләр етмәк даһа јахшыдыр. Бир сөзлә, мүрчиләр адамлары мүһакимә етмәкдән имтина едир вә бу иши аллаһа һәвалә едирдиләр; онларын ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Әслиндә, бу, Әмәвиләр һакимијјәтинин гануни олдуғуну тәсдиг етмәк демәк иди. Бу чүр сазишчилик нә харичиләр, нә дә шиәләр үчүн әлверишли ола билмәзди.

Шиәлик. Чох кениш јајылмыш белә бир сәһв фикир һаггында хәбәрдарлыг етмәји өзүмүзә борч билирик: «сүннилик» вә «шиәлик» терминләринин даим гаршы-гаршыја гојулмасы белә бир фикир доғурур ки, куја шиәләр пејғәмбәрин сүннәсини гәбул етмирләр. Әслиндә исә биз бунун әксини мүшаһидә едирик. Амма шиәләр сүннә дедикдә јалныз пејғәмбәр аиләсинин мө'тәбәр олдуғуну әсас көтүрүрләр, һалбуки мө'мин сүнниләр Мәһәммәдин әсһабәләринин дедикләрини дә гәбул едирләр. Шиәләр һәгигәтән пејғәмбәр аиләсинин «тәрәфдарыдырлар» («шиә» формасында ишләдилән әрәб кәлмәсинин мә'насы да елә будур) вә башгаларыны мө'тәбәр һесаб етмирләр. Һәр һалда сүнни рәвајәтләриндән (һәдисләриндән) вә шиә рәвајәтләриндән (әхбарындан) ибарәт мәчмуәләрдә мәтнләрин чоху бир-биринә охшајыр вә мәтнләр јалныз бу рәвајәтләри сөјләјәнләрин ады илә бир-бириндән фәргләнир.

Сүнниләрлә шиәләр арасында әслиндә (тә'лимин маһијјәти бир кәнара гојулса) јалныз ибадәтин икинчи дәрәчәли үнсүрләри мәсәләсиндә ихтилаф вардыр. Јеканә чидди фәрг никаһ һүгугу мәсәләсиндә орталыға чыхыр: шиәлик мүвәггәти никаһа (сиғә) јол верир (бу гајда арадан галхмыш кимидир). Бу чүр никаһ бүтпә-

рәстләр Әрәбистанында дәб иди вә Мәһәммәд өз фәалијјәтинин әввәлиндә буна дөзүрдү. Мүвәггәти никаһ әр-арвадын гаршылыглы разылығы илә мүәјјән едилмиш мүддәт гуртардыгдан сонра өз-өзүнә позулур. Бу чүр никаһы хәлифә Өмәр ләғв етди. Амма шиәләр ону танымадыгларына көрә һәмин никаһ формасына өз мүнасибәтләрини дәјишдирмәк үчүн онларын әлиндә һеч бир әсас јох иди.

Лакин шиәләрин тәкчә бу чүр никаһа јол вердикләриндән белә нәтичә чыхармаг лазым дејилдир ки, онлар өз адәтләриндә сүнниләрә нисбәтән даһа аз тәләбкардырлар. Мәсәлән, Гуранда јазылмыш «чохаллаһлы диндарлар мурдардырлар» (9,28) сөзләрини һәрфән шәрһ едәрәк шиәләр гејри-мүсәлманларла һәр чүр тәмасдан чох узаг гачыр вә һәтта о дәрәчәјә чатырлар ки, онларын әли дәјән габ-гачағы сындырырлар. Бу чүр барышмазлыг мүтәвәлиләрдә (мүтәвәли—тәрәфдар демәкдир), өзләрини Чә'фәри (имами фиғһини мәчәллә шәклинә салмыш алтынчы имам Чә'фәрин адындан әмәлә кәлмишдир) адландыран Сурија шиәләриндә өзүнү даһа бариз шәкилдә көстәрир.

Бир мәсәләни дә габагчадан гејд етмәк лазымдыр: буну хатырламаг фајдасыз олмаз ки, сијасәт дили илә десәк, шиәлик иранлылардан дејил, әрәбләрдән әмәлә кәлмишдир. Шиәлијин дини тә'лиминә кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, онун бә'зи үнсүрләри, хүсусән онун теократик әсасы вә гејб олмуш имамын гајыдачағына е'тигад јәһуди-христиан үнсүрләридир (биз һәлә зәрдүштиләрин, неоплатоникләрин вә манихејләрин тә'сиринин кечдијинә куман етмәјә имкан верән ајры-ајры үнсүрләри демирик). Бә'зән көстәрилирди ки, шиәлик Иранда әмәлә кәлмишдир; буна да сәбәб о иди ки, XVI әсрдә шиәлик Иранын дөвләт дини олмушдур. Бундан әлавә, Иранда мөвчуд олан бир рәвајәт иранлыларын шиәлијә гошулмасына бир гәдәр тә'сир көстәрмишдир. Һәмин рәвајәтә көрә, Әлинин оғлу Һүсејн (Кәрбәлә шәһиди) Иранын сонунчу Сасани шаһынын гызыны алмыш, бу гадын исә истила заманы әсир дүшмүшдүр. Беләликлә, бу рәвајәт Әли нәслиндән оланларын һакимијјәтинин гануни олмасына инамы икигат артырмышдыр. Одур ки, сијасәт саһәсиндә шиәлијин әсасыны легитимизм тәшкил едир: јә'ни Әли, еләчә дә онун нәслиндән оланлар хилафәтдән ганунсуз олараг кәнар

едилмишләр. Бундан әввәл дедијимиз кими, шиәләр сүнниләри бунда иттиһам едирләр ки, сүнниләр Әлинин хилафәт һүгугуну тәсдиг едән ајәләри вә һәдисләри Гурандан чыхарыб атмышлар. Ән кениш јајылмыш һәдисләрин бириндә дејилир ки, пејғәмбәр өзүнүн бир чох әсһабәсинин јанында Әлини рәсмән өзүнүн хәләфи адландырмышдыр. Бу тәгдирин илдөнүмү һәтта шиә тәгвиминә бајрам (ид әл-гәдир)* кими дүшмүшдүр. Бу бајрамдан әлавә Һүсејнин вә онун аиләсинин Кәрбәлада өлдүрүлмәсинин илдөнүмү олан ашура күнүнү дә гејд етмәк лазымдыр. Шиәләрин дедијинә көрә, Әли вә билаваситә онун нәслиндән олан он ики нәфәр әсил хәлифә вә ја даһа доғрусу, имамдыр. Иш бурасындадыр ки, имамлыг анлајышыны шиәләр чох кениш шәрһ едирләр вә она тамамилә башга бир мә'на верирләр: мө'мин сүнниләрә көрә имам дини вә дүнјәви башчы олдуғу, онун адамлар тәрәфиндән сечилдији вә ја тә'јин олундуғу һалда, шиә имамы (пејғәмбәр тапшырығынын вариси) шиә рәвајәтинә көрә Мәһәммәд васитәси илә верилән илаһи көстәриш әсасында бу чүр башчы олур. О, Адәмдән башлајараг бир имамдан башгасына кечән кизли бир гүввә сајәсиндә әсил имамдыр. Гысасы, сүнни имамы рәисдир, шиә имамы исә баш руһани. Сонралар мүтәәссиб шиәләр «имам» анлајышына харичиләрин нәзәријјәсинә дабан-дабана зидд олан чох гәрибә бир мә'на вермишләр.

«Шиәләрин тә'лими бундан ибарәтдир: он ики имам гүсурсуздур; онларын һәр бири мө'чүзә көстәрмишдир; ...онларын һәр бири өләркән өз хәләфи олан имам тә'јин етмишдир ки, бу һал да Һәсән ибн Әли әл-Әскәријәдәк давам етмишдир. О да имамлығы өз оғлуна верәрәк демишдир: «О, меһдидир вә саһиб әз-замандыр». Һәсәнин бу оғлу Самаррада 255-чи илдә (869-чу илдә) доғулмушдур. Орада јералты бир мағара вардыр вә дејиләнә көрә имам бурада гејб олмушдур; бу мағараја зәввар лар кәлирләр» (Әбулмәали).

Беләликлә, шиәләр арасында Әли вә онун нәслиндән оланлар ирси али һакимијјәт вә пејғәмбәрлик принсипини тәчәссүм етдирирләр. Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, имам мүтләг һәр заман мөвчуд олмалыдыр. Билава-

* Русчада, көрүнүр һәрф хәтасы олараг «ид аль-газир» кетмишдир (*редакторун гејди*).

ситә Әлидән төрәмиш нәсил 12-чи имамда кәсилир, амма ахырынчы имам өлмәмишдир, о, кизли бир јерә чәкилмишдир вә орада өз вахтыны (зүһур) көзләјир.

Бу һәлә бир јана галсын, имамлар илаһи гүввәнин сајәсиндә гүсурсуз вә пакдырлар, јә'ни онлар мө'минләрин фикринчә анчаг пејғәмбәрләрә хас олан сифәтләрә маликдирләр. Имамларын паклығындан исә Голдсијерин јаздығы кими, белә бир нәтичә чыхыр: сүннилик ичмаја әсасланан килсәдир, шиәлик исә имамын нүфузуна әсасланан килсәдир. Бәлкә дә бу, ики тә'лими бир-бириндән ајыран ән әсас мәсәләдир. Доғрудан да, бир тәрәфдән сүнниләр белә һесаб едирләр ки, дини мәзһәбләр јарандыгдан сонра ичтиһад (ганун принсипләрини сәрбәст мүзакирә етмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлән шәхси рә'ј) тәглидлә (авторитети данышыгсыз танымагла) әвәз едилмишдир. Дикәр тәрәфдән әһкам саһәсиндә инсан зәкасынын ачиз олдуғуну иддиа едән шиәләр разылашдырылмыш рә'јин (ичманын) бир ме'јар олдуғуна јол вермирләр. Шиәләрин фикринчә, ичтиһад сахланмалыдыр, чүнки ону тәтбиг едән алимләр (мүчтәһидләр) кизли имамын анчаг васитәчиләридир, јә'ни бу имам гејбдән онларын дили илә данышыр; мүчтәһидләрин авторитети дә мәһз буна әсасланыр вә онларын авторитети үләмаларын (үләма—сүнни алимләри) авторитетиндән гат-гат јүксәкдә дурур. Һәлә бу јахынларадәк мүчтәһид һәтта шаһын да һәрәкәтләрини тәнгид едә билирди. Баш мүчтәһидләр шиәләрин мүгәддәс шәһәрләриндә јашајырлар.

Ајдындыр ки, хәлифәләр бу чүр тә'лимин кенишләнмәсинә рәғбәт бәсләјә билмәздиләр. Буна көрә дә онлар бу тә'лим тәрәфдарларынын бүтүн чыхышларыны амансызчасына боғурдулар; бу да чох кечмәдән шиәлијә «тә'гиб едилән дин» ады верди. Башлыча олараг дүнјәви ишләрлә мәшғул олан Әмәвиләрә әләвиләр (Әли тәрәфдарлары) өзләрини ислам дининин мүдафиәчиләри кими гаршы гојурдулар. Аббасиләрә кәлдикдә, Әли тәрәфдарлары онлара буну бағышлаја билмирдиләр ки, Аббасиләр Әмәвиләри девирмәк үчүн онлардан чох мәһарәтлә истифадә етмишдиләр. Аббасиләрин бә'зи имамлара сәхавәт көстәриб еһтирам бәсләдикләринә бахмајараг, шиәләр ганунсуз хәлифәләрә е'тираз едән мүхалифәт чәрәјаны кими чыхыш едирдиләр. Беләликлә, шиәләр әсил «кизли һәјат» сүрүрдүләр ки, бу да онларын тәрәф-

дарлары арасында өз е'тигадыны кизләтмәк вә тәһлүкәли вахтларда дини ајинләри јеринә јетирмәк мејлини кенишләндирмишдир. Әслинә баханда бу мејл (тәгијјә вә ја китман—«фикрән е'тираз») тәкчә шиәләрә хас олан чәһәт дејилдир: биз бу мејлин изләрини артыг Гуранда (3,27; **16**,108) көрүрүк; һәнифи сүнниләри вә һәтта харичиләр белә һесаб едирләр ки, буна јол вермәк олар. Шиә нәзәријјәчиләринин мүәјјән һәдд гојдугларына бахмајараг, тәгијјәни шиәләр о гәдәр кениш тәтбиг етмишләр ки, бу һал шиәләрин мүтәәссиб партијаларынын фәргләндиричи әламәтләриндән бири олмушдур. Инсафән демәк лазымдыр ки, шиәләрдә бу мејл өзхошуна дејил, јаранмыш вәзијјәтин тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир: шиәләр һәр шејдән әввәл тә'гибләрдән вә гырғындан хилас олмаға чалышырдылар.

Сијаси фәалијјәтдән әл чәкмәјә мәчбур олан шиәләр өз тә'лимини хәлвәти ишләјиб һазырламыш вә харичиләр кими, онлардан да бир чох тәригәтләр ајрылмышдыр. Бу тәригәтләрин бә'зиләри сонралар шиәлијә әввәлләр онун чалышыб әлдә етмәк истәдији, амма наил ола билмәдији сијаси нүфуз газандырмышлар.

Лакин бу мүвәффәгијјәт газанылмаздан әввәл шиәлијин сијаси мәғлубијјәтләри онун әсас үнсүрләриндән биринин—изтираб чәкмәк вә күнаһыны тәмизләмәк идејаларынын (Иранда өз дини вә күтләви характеринә көрә орта әср шәбеһләрини хатырладан вә бә'зән чылғынлыг дәрәчәсинә чатан драм тамашаларына сәбәб олмуш идејаларын) әмәлә кәлмәси үчүн зәмин јаратмышдыр. Имамын өлүмү мүтләг әзаблы олмалыдыр (доғрудан да, тарихчиләрин јаздыгларына инансаг, бүтүн шиә имамлары гәтл едилмишләр). Амма бир һалда ки, дүнјада һәмишә имам олмалыдыр, шиәләрин е'тигадына көрә, ахырынчы имам өлмәмишдир: о, анчаг заһирдә јохдур вә бир вахт мүтләг гајыдачагдыр. Бу јохлуг (гејб) гуртаранадәк исә шиә ичмасы белә күман едир ки, ону «кизли имам» идарә едир вә һәр кәс она садиг олачағына анд ичмәлидир. Мәсәлән, 1910-чу илдә дејиләнә көрә, Иран мәчлиси «кизли имамын» иштиракы илә ишә башламышдыр. Шиәләрин әксәријјәти имамын гајыдачағына (рәч'ә) инаныр. Лакин онлар имамларын сајы вә бу имамларын сонунчусунун — «кизли имамын» шәхсијјәти мәсәләсиндә бир-бириндән ајрылырлар. Имамиләр вә ја оникиләр (Әсна Әшәри) бир-биринин ардынча он ики имам өлдүјүнә инандыглары һалда, зејдиләр һесабы бешинчи имамда, исмаилиләр вә ја једдиләр једдинчи имамда битирирләр.

Шиәләрдә зејдиләр мө'минликдән даһа аз узаглашмышлар. Зејдиләр Јәмәндә мүстәгил сечкили имамлыг јаратмышлар вә Јәмән сонралар османлы түркләр тәрәфиндән ишғал едилмиш олса да, имамлыг 860-чы илдән орада мөвчуддур. Тәригәтин ады Зејдин (Һүсејнин нәвәси) адындан көтүрүлмүшдүр; Әләвиләрин һүгугларыны һәјата кечирмәјә чалышан Зејд 740-чы илдә Әмәвиләрин әскәрләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Онлар мүвәггәти никаһы рәдд едир, имамын илаһи маһијјәтини инкар едир, «кизли имамын» гајыдачағыны көзләмир вә белә күман едирләр ки, Зејдин өлүмүндән сонра имамлыг ирси дејил, сечкили олмалыдыр.

Шиәләрин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән имамиләр үчүн «кизли имамын» гајытмасы бир әһкамдыр. 873-чү илдә доғулмуш вә әсрарәнкиз бир шәкилдә гејб олмуш он икинчи имам Мәһәммәд, имамиләрин фикринчә, вахты чатанда меһди ролунда зүһур етмәлидир. Сонралар имамилик Иранын рәсми дини олду. Имамилик үстүн кәләнәдәк узун һазырлыг дөврү кечди. Саманиләрин јол вермәси шиәлијин ачыг шәкилдә чыхыш етмәсинә (X әсрин әввәлләриндә) имкан верди. Јарым әср сонра Бувејһиләр Бағдада дахил оланда шиәләр үстүнлүк әлдә етдиләр. О вахт, сүнни рәвајәтләриндән ибарәт алты мәчмуә тәртиб едилдији кими шиәләрин дә рәвајәтләриндән ибарәт мәчмуәләр, јә'ни «дөрд китаб» тәртиб олунду. Ичтиһады бир кәнара гојуб анчаг Гураны вә бу дөрд китабы ганун (шәриәт) мәнбәји һесаб едән имамиләр әхбари (мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарлары) дәстәсини тәшкил едирләр. Лакин имамиләрин әксәријјәти үсулидир (мүһакимә үсулу тәрәфдарыдыр). Биз Иран мүчтәһидләринин нә кими мүстәгил мөвге тутдугларыны јухарыда гејд етмишик.

Демәли, зејдиләр белә һесаб едирләр ки, имам аллаһын бујуруғу илә һәрәкәт едир вә онун вүчудунда илаһи бир зәррәнин олмасы вачиб дејилдир. Имамиләрә көрә имам, вүчудунда илаһи нурун чөвһәри олан бир инсандыр. Мүтәәссиб шиәләрә көрә бу дахили хүсусијјәт (һүлул) мүтләгдир: мәсәлә аллаһла имамын мадди бирлији мәсәләсидир ки, имам да нәтичә е'тибары илә чеврилиб һәтта аллаһ олур.

Шиәликдә тәассүбкеш чәрәјан нүмајәндәләринин дини вә сијаси фәалијјәти барәсиндә мә'лумат вермәздән әввәл «кизли имамын» гајытмасы һаггындакы тә'лимдән, бә'зи меһди һәрәкатлары доғурмуш бу тә'лимдән бәһс етмәк лазымдыр.

Меһдилик. Биз көрдүк ки, әдаләт јаратмаг үчүн зүһур едәчәк вә дүнјанын ахырынын чатдығыны хәбәр верәчәк меһди һаггындакы тә'лим сүнниләр арасында сонралар мејдана кәлмишдир вә һеч дә дәгиг бир тә'лим дејилдир. Көрүнүр, бу идеја өз ифадәсини әввәлчә Исанын, сонра да Мәһәммәдин шәхсијјәтиндә тапмышдыр, чүнки, куја Мәһәммәд демишдир: «Мәндән сонра пејғәмбәр олмајачагдыр» (бу нәзәријјәни Казанова[7] гәбул етмишдир). Пејғәмбәрин адыны дашымалы олачаг меһди Мәһәммәдин тәчәссүмү олмалыдыр. Беләликлә, биз бурада шиәләр арасында сонралар чох јајылмыш тәчәссүм идејасыны көрүрүк.

Мә'лум олдуғу кими, Гуранда дүнјанын ахырындан бәһс едән бир сыра ајәләр вардыр (мәсәлән, 77,7; 54,6). Бу ајәләр билаваситә Апокалипсисдән[8] көтүрүлмәсә дә, ону хатырладыр. Һәмин ајәләр әсасында бир чох рәвајәтләр (һәдисләр) әмәлә кәлмишдир ки, бунларын да бириндә Мәһәммәдин адындан дејилән вә һәр чүр јаланчы имамлар үчүн јол ачан бу чүр сөзләр вардыр: «Дүнјанын ахыры чатмаздан әввәл мәним нәслимдән олан вә мәним адымы дашыјан бир адам мәним чамаатымы идарә едәчәкдир».

Демәк олар шиәләр меһди идејасыны она көрә гәбул етмишләр ки, бу идејадан пејғәмбәр аиләсинин үзвү олан Әлинин вә онун нәсилләринин хејринә истифадә етсинләр. Мүтәәссиб шиәләр арасында Әли сонралар һәтта илдырыма һөкм верән аллаһ олмушдур ки, бурада да истәр-истәмәз һинду Һиндра јада дүшүр (бах: Ибн Хәлдун[9], I чилд, сәһ. 404). Тәдричлә меһди Мәһәммәд аиләсинин үзвүндән Әли аиләсинин үзвүнә чеврилмишдир, башга сөзлә «кизли имам», јахуд да Фатимәнин

[7] Казанова, Пол—франсыз шәргшүнасыдыр.

[8] Апокалипсис (ја да «Јүһәннанын вәһји»)— Әһди-чәдидә дахил олмуш ән гәдим христиан әдәбијјаты әсәрләриндән биридир.

[9] Ибн Хәлдун (1332—1406)—көркәмли әрәб тарихчиси вә сосиологудур, «Мүгәддимә»дә (онун «Китаб-әл-ибар»—«Ибрәт китабы» әсәринин «Мүгәддимә»синдә) орижинал бир нәзәријјә ирәли сүрмүшдүр.

нәсли (Фатими), јә'ни зүһур едәчәк хиласкар олмушдур ки, онун барәсиндә дә бир мүәллиф (Ибн Хәлдундан көтүрүрәм, II чилд, сәһ. 198) беләә јазыр: «Фатими Мәһәммәд аиләсинә мәнсуб олан хиласкардыр».

Үбејдуллаһ X әсрин әввәлләриндә Фатимиләр сүлаләсинин әсасыны гојаркән бу рәвајәтләрдән истифадә етди. Ики әср сонра Әлмүвәһһидиләр сүлаләсинин баниси Ибн Тумәрт јени меһди симасында зәфәрлә мејдана чыхды. Мәғрибдә (һәтта XIX әсрдә) вә Мисирдә башга чәһдләр дә көстәрилди ки, бунлар да баш тутмады; бурада ики меһди мејдана кәлмишди: бунлардан бири 1799-чу илдә Бонапартын әлејһинә, икинчиси 1883-чү илдә инкилисләрин әлејһинә чыхмышды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, хиласкарлыг идејасы ислам тарихинин һәр бир дөврүндә мејдана чыхырды. Мәсәлән, Ибн Хәлдун хәбәр верир ки, Һилла (Месопотамија) сакинләри Әли нәслиндән олуб онларын арасында вәфат етмиш бир нәфәрин гајыдачағына мөһкәм инанырдылар. Онлар һәр ахшам бу өлмүш адамын мәнзилинә кәлир, ону ады илә чағырыр вә онун үчүн јәһәрли ат кәтирирдиләр. Сонралар, Иран сәфәвиләринин һөкмранлығы заманы онлар һазыр вәзијјәтдә ики ат сахлајырдылар: бу атларын бири «саһиб әз-замана» (јә'ни меһдијә), дикәри онун наиби Исаја мәхсус иди. Меһдијә бу чүр е'тигад едилмәси тәзаһүрләринә аид даһа бир чох мисал кәтирмәк олар. Унутмаг лазым дејилдир ки, бу инам каһ сосиализм[10] үчүн, каһ да теократизм үчүн илк мәнбә олмушдур. Сонралар бу е'тигад шиәләрин ики әсас голунун— гәрмәтиләрин вә исмаилиләрин тә'лимләриндә ифадә едилмишдир.

Гәрмәтиләр вә исмаилиләр. Мүтәәссиб диндарларын бу нүмајәндәләри (чулат) белә һесаб едирләр ки, имам нәсли једдинчи имамда гуртарыр. Тәригәтин адларындан бири—једдиләр ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бәс онларын сон беш имамы танымамасына сәбәб нә иди? Тәгрибән 760-чы илдә алтынчы имам «Чә'фәр-и Садиг өз бөјүк оғлу Исмаили имам адына лајиг билмәјиб ону имамлыға варис чыхмаг һүгугундан мәһрум етмиш вә бу һүгугу өз кичик оғлуна вермишди. Исмаилиләр Исмаилин имамлыгдан узаглашдырылмасынын гануни олду-

[10] Әсла ајдын дејилдир ки, мүәллиф бу сөзү нә мә'нада ишләдир.

ғуну имамиләрин зиддинә олараг рәдд едирдиләр. Онун өлүмү һаггында әбәс јерә шајиәләр јајылырды. Исмаилин тәрәфдарлары она садиг идиләр, онларын Иранда вә Суријада сәпәләнмиш нәсилләри исә өз тә'лимини мәчази мә'нада Гураны тәфсир едән мүбәллиғләр (даиләр) васитәси илә јајырдылар.

Бир әср әрзиндә тәригәтин фәалијјәти әсасән дини маһијјәт дашыјырды. Лакин Абдулла адлы бир мүбәллиғ бу фәалијјәтдән сијаси мәгсәдләрә наил олмаг үчүн истифадә етди. О өз һәммәсләкләринин көмәји илә исмаили тәблиғатыны мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләндирә билди. Даи Һәмдан Гәрмәт Месопотамијада фәһлә вә кәндлиләри бирләшдирди; бундан бир гәдәр әввәл бурада гуллар үсјаны олмушду[11]. О һәмин кәндли вә шәһәрлиләри «кизли имам» идејасы алтында бирләшдирди (чүнки бу идеја онларын бәрабәрлијә наил олмаг арзусуна ујғун иди) вә онлары мүгәддәс чәмијјәт јаратмаға (еһтимал ки, Гәрбдә франкмасонлуг мејдана чыхан вахтда олдуғу кими) тәһрик етди. Имканымыз олмадығындан биз гәрмәтиләрин дини тә'лимини шәрһ етмәјәчәјик. Бу тә'лимдән Массинјонун мәгаләсиндә бәһс олунмушдур (EL, art. «Ḳarmates»). Бу һәрәкат Месопотамијадан Әрәбистана јајылды вә вулгар коммунизмә чевриләрәк ифрата варды ки, бу да башга тәригәтчиләрин—Фатимиләрин ишә гарышмасына сәбәб олду.

Һәмдан Гәрмәт Месопотамијада тәблиғат апардығы һалда, Әбу Абдулла адлы башга бир даи Ифрикијјә бәрбәрләри арасында һәјәчан тохуму сәпәрәк «кизли имамын» јахын вахтларда зуһур едәчәјини онлара билдирирди. Үбејдуллаһын, бу көзләнилән меһдинин Африкаја кәлмәсини, онун Сичилмасәдә зиндана салынмасыны, китам тајфасындан олан бәрбәрләрин даини әгләбиләрдән горујуб мүдафиә етмәсини, онун Әли вә Фатимә нәслинин нүмајәндәси кими «әмирәлмө'минин» сифәти илә тахта әјләшмәсини мүфәссәл тәсвир етмәјә бизим имканымыз јохдур. Фатимиләр Ифригијјәјә һаким олан кими өз шөһрәтпәрәстлик мәгсәдләринә наил олмаг үчүн өзләринин кәлмиш олдуглары Шәргә тәрәф

[11] «Фәһлә» дедикдә мүәллиф шәһәр гара чамаатыны нәзәрдә тутур. Гуллар үсјаны дедикдә исә мүәллиф 869—883-чү илләрдә зәнчиләринИрагда вә Хузистанда галдырдыглары үсјаны нәзәрдә тутур.

үз гојдулар. Јетмиш илдән сонра онлар исмаили тәригәтини рәсми дә олса, Мисирдә јајдылар.

Гәрмәтиләр һаггында ахырда ону демәк олар ки, онлар «кизли имам» һаггындакы тә'лими ичтимаи ингилабын хејринә јөнәлтмишләр. Фатимиләр исә сосиализми бир кәнара гојуб гәрмәти тәблиғатындан вә «кизли имам» һаггындакы тә'лимдән сијаси һөкмранлыг әлдә етмәк мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси үчүн истифадә етмишләр.

Мүсәлман тарихчиләри Фатими хәлифәләринин ганунилијини чох вахт рәдд етмишләр. Һәмин хәлифәләр доғрудандамы Әлидән вә Фатимәдән төрәмишдиләр? Исмаили тә'лиминин көкүнә нәзәр салсаг, јәгин едәрик ки, Фатимиләр дә имамлығын гануни варислијинә имамиләр гәдәр әһәмијјәт вермишләр. Имамиләр белә һесаб едирдиләр ки, имам һөкмән өз сәләфи тәрәфиндән тә'јин едилмәли вә билаваситә ондан төрәмәлидир. Зејдиләр исә белә куман едирдиләр ки, Әли нәслиндән олан һәр кәс шиәлијин мүдафиә едилмәси үчүн имам адланмағы тәләб етмәк һүгугуна маликдир. Нәһајәт исмаилиләрә (гәрмәтиләрә вә Фатимиләрә) көрә, имамлыг — «мүгәддәсләр арасында јени башчынын шүурунун гәфләтән нурланмасы јолу илә она јухарыдан әта едилән сәлаһијјәтдир» (Массинјон). Белә бир вәзијјәтдә Фатимиләрин ганунилији мәсәләси көлкәдә галыр. Онлар сәрбәстчә өзләрини имам е'лан едә билир вә илаһи гүввәјә малик олдугларындан о дәрәчәдә истифадә едирдиләр ки, һәтта Һаким адлы бир Фатими аллаһ е'лан едилмишди.

Даим једди рәгәминин әсас көтүрүлмәси (бу, бәлкә дә гностисизмин тә'сиридир) исмаили чәрәјанынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр; бу рәгәм һәмишә мүгәддәс һесаб едилмишдир (бах: EJ. art. «Sab»). Исмаилиләр инсандан аллаһа доғру галхан дикәр беш пилләә (бу пилләләрә инсан да, аллаһ да дахилдир) мүәјјән етмишләр. Бу пилләләр ашағыдакы әсас принсипләрдән ибарәт кәлмишдир: Дүнја идракы, Дүнја руһу, Илк маддә, Мәкан, Заман. Једди пејғәнбәр: Адәм, Нуһ, Ибраһим, Муса, Иса, Мәһәммәд вә нәһајәт, једдинчи имам Исмаилин оғлу Мәһәммәд Дүнја идракынын ардычыл ифадәчиси олмушлар. Бурадан көрүнүр ки, мө'мин мүсәлманларла исмаилиләр арасында бөјүк бир учурум вардыр (биз һәлә исмаилиләрин Гураны мәчази мә'нада тәфсир етдикләрини вә руһларын бир бәдәндән дикәринә кечмә-

синә е'тигад етдикләрини демирик). Мө'мин мүсәлманлар Мәһәммәди пејғәмбәрләрин сонунчусу һесаб етдикләри вә ахирәтдә меһдинин зуһур едиб онун ишини һәлә бәрпа едәҹәјинә инандыглары һалда, исмаилиләр јени пејғәмбәрин мејдана чыхмасы наминә Мәһәммәдин ролунун әһәмијјәтини һечә ендирирләр. Бундан әлавә, једди пејғәмбәрин һәр биринин хидмәтиндә једди имам олур вә бу имамларын биринчиси пејғәмбәри даим мүшајиәт едир. Мәсәлән, биринчи беш пејғәмбәрә ашағыдакы имамлар тәһким олунмушдур: Сиф, Сам, Исмаил, Һарун (једдинчи имам Јуһәнна Мәсиһ, Мүждәчи олмушдур), Симон-Пјотр. Әли Мәһәммәдлә бағлыдыр вә ондан сонра имам Исмаилин өзү дә дахил олмагла Әлинин биринчи алты хәләфи кәлир. Исмаилин оғлу Мәһәммәддән једдинчи пејғәмбәр силсиләси башланыр. Исмаили мүбәллиғи Абдулла, сонра исә онун ики оғлу Мәһәммәдин имамлары олмушлар; дөрдүнчү имам биринчи Фатими хәлифәси Үбејдуллаһ иди.

Илаһи гүввә һаггында неоплатоник тә'лимин тәкрары олан бу сај рәмзинин нә кими нәтиҹәләр верә биләҹәјини тәсәввүр етмәк асандыр.

Фатими хәлифәләри ахырынҹы пејғәмбәрдән сонра кәлән имамларын једдинҹи силсиләсини тамамлајырлар. Лакин «мәнтиги дүшүнән Исмаилиләр Фатими имамынын тимсалында Дүнја идракынын јүксәк дүнјәви тәзаһүрү илә кифајәтләнә билмәздиләр. Силсиләләрә хитам верилмәли иди вә 1017-ҹи илдә онлар гәт етдиләр ки, вахт кәлиб чатмышдыр вә Фатими хәлифәси Һаким аллаһын тәҹәссүмү кими дүнјаја варид олмалыдыр» (Голдсијер). Беләликлә, исмаилиләрдән бир гол—друзлар ајрылды (друзларын ады, хәлифә Һакимин јахын адамларындан вә онун мүбәллиғләриндән бири олан Дәрәзидән көтүрүлмүшдүр). Мә'лум олдуғу кими, друзлар, Суријанын дағлыг рајонунда, Дәрәзинин тәблиғат апардығы Һәвранда јашајырдылар. Имамиләр «кизли имамын» гајыдаҹағыны көзләдикләри кими, онлар да Һакимин гајыдаҹағыны көзләјирдиләр. Анҹаг мүгәддәсләр тәригәти олан друзлар һәр ҹүр тәблиғат апармагдан чәкинирдиләр. Аллаһ олан Һаким тәкдир вә онун атрибутлары јохдур.

Једди рәгәми бу тә'лимдә једди әсас һөкм шәклиндә үзә чыхыр. Друзлар тәгијјәјә («фикрән е'тираз») шиәләрдән даһа чох јол верир вә руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәсинә инанырлар.

Демәк лазымдыр ки, Һакимин илаһилији һаггындакы тә'лим Суријада јајыларкән нусәјриләрин (индики әнсариләр вә ја әләвиләр) бир гәдәр әввәл бурада јаранмыш кизли дини тә'лими илә үз-үзә кәлмишдир. Друзлар вә нусәјриләр бир-бири илә бир нечә әср әдавәт апармышлар. Друзлар Һакимә пәрәстиш етдикләри һалда, нусәјлиләр вә хејли сонра мејдана чыхмыш Әлиаллаһиләр тәригәтинин тәрәфдарлары Әлини илаһиләшдирирдиләр. Онлар дејирдиләр ки, Әли, өз илаһи тәбиәтинә көрә әбәдидир; о, заһирән имамымыз олса да, өз дахили маһијјәтинә көрә бизим аллаһымыздыр. Онлар Әлидән, Мәһәммәддән вә Салмандан ибарәт үчлүјә е'тигад едирдиләр (һәм дә онлара көрә, Мәһәммәд Әлинин анҹаг нурудур, Салман исә Әлинин мүждәчисидир). Һәмин тә'лимләрин тәфәррүатына вармадан биз бурада гностисизм вә ислам үнсүрләринә бир үнсүр гарышдығыны гејд едәрәк дема̀лијик ки, бурада сөһбәт бүтпәрәстлијин галығы һаггында кедир. Доғрудан да, нусәјриләрин ситајиш етдикләри үчлүк гәдим Сурија бүтпәрәстләринин сәҹдә етдикләри үчлүјү хатырладыр. Бу һәлә бир јана галсын, әләвиләрә әфсанәви сифәтләр иснад верилир: Әли илдырым һөкмдарыдыр; әкәр әввәлләр ахшам шәфәгинин рәнки габанын парчаладығы Адонисин[12] ганы һесаб олунурдуса, инди Һүсејнин ганы кими гәбул едилир. Марагълы бурасыдыр ки, нусәјриләрин ајинләриндә биз шиә вә христиан бајрамларынын бир-биринә гарышдығыны көрүрүк (бөјүк бајрамлар вә мүгәддәс күнләрин бајрам едилмәси). Онларын мүгәддәсләринин мәгбәрәләри әтрафында әкилән ағаҹлара да ситајиш едилир вә һәмин мәгбәрәләр өлкәнин уча јерләриндә олур. Нусәјрилик синкретизм думанлығында азыб галан тә'лим олмуш вә буна көрә дә мө'мин мүсәлманлар тәрәфиндән рәдд едилмишдир. Һалбуки инкишаф едиб нусәјриләри мејдана кәтирмиш исмаили ҹәрәјаны илә ислам хејли һесаблашыр.

Хәлифә Һакимин (друзлар аллаһынын) сирли бир шәраитдә јоха чыхмасындан он беш ил сонра, 1035-ҹи илдә Фатимиләр исмаили имамлары адыны јенә дә өз-

[12] Адонис—Финикијанын өлән вә дирилән нәбатат аллаһыдыр вә гәдим заманларда бүтүн Аралыг дәнизи өлкәләриндә она ситајиш едилирди; әфсанәви Исанын бир сурәтидир. Әфсанәјә көрә Адониси габан дидиб өлдүрмүш, амма о, сонра дирилмишдир.

ләринә гајтардылар. Исмаилиләрин дини тә'лими Мисирдә рәсми дин кими бәрпа едилди вә Сәлаһәддин[13] Фатимиләри девириб мө'минлији бәрпа едәнәдәк (XII әср) бу дин орада һаким мөвге тутду.

Лакин бундан әввәл, Фатими хәлифәси Мүстәнсирин[14] һөкмранлығы дөврүндә Ираг даиси 1078-чи илдә Һәсән ибн Сәббаһ адлы бир исмаилини Ирандан Мисрә көндәрмишди. Бу заман имам Исмаилин имамлыгдан кәнар едилмәсинә (Исмаили һәрәкатынын јаранмасынын илк сәбәби дә елә бу олмушду) бәнзәр һадисә баш верди. Мәһз хәлифә Мүстәнсир өз бөјүк оғлу Низарын мәнафејинин зәрәринә олараг кичик оғлуну өзүнүн көләчәк вәлиәһди тә'јин етди. Һәсән ибн Сәббаһ өзүнүн шүбһәсиз сијаси шөһрәтпәрәстлик мүлаһизәләрини әсас тутараг ачыгдан-ачыға Низарын тәрәфинә кечди вә Мисирдән говулду. Лакин о, Суријада (Һәләб тәрәфләрдә), сонра исә Иранда өз тәблиғатыны давам етдирирди; о, Иранда өз тәрәфдарларынын көмәји илә 1090-чы илдә Әләмут галасыны әлә кечирәрәк ону өз игамәткаһына чевирди. Һәсән ибн Сәббаһ аз мүддәтдә һәмин өлкәнин башга галаларыны да әлә кечирди, һабелә јени галалар тикдирди вә тәрәфдарларыны өзүнә кор-коранә итаәт етмәјә мәчбур етди. О, һәмфикирләринә тәркибиндә һинд чәтәнәси—һәшиш (онлара верилән «әсасијунлар»[15] ады да һәмин һәшиш сөзүндән әмәлә кәлмишдир) олан маддә ичирдәрәк өз нүфузунун күчләнмәсинә көмәк етди; һәшишин тә'сири илә бу адамлары гара басыр, онларын көзүнә чәннәт көрүнүрдү. Һәсән исә бундан истифадә едиб онлары, өзүнүн һакимијјәтинә гаршы мүбаризә апаран задәканлары вә әсилзадәләри өлдүрмәјә тәһрик едирди. Ислам аләминдә әввәлләр дә мүнтәзәм олараг бу чүр гәтлләр едилмишди: VIII әсрдән башлајараг чәһаләтпәрәстләр Гураны мәчази мә'нада јозур вә онлара мүхалиф чыханлары өлдүрүрдүләр. (El, atr. «Ibili»).

Сәлиб (әһли-сәлиб) јүрүшүндән сонра әмәлә кәлмиш гарма-гарышыглыгдан истифадә едән Һәсән о заман Гәрби Асијада һөкмдарлыг етмиш Сәлчуг султанлары-

[13] Сәлаһәддин—Мисир султаныдыр (1171—1193), Әјјубиләр сүлаләсинин (1171—1250) банисидир. Авропалылар она Саладин дејирләр.

[14] 1036—1094-чү илләр.

[15] Һәшшашиләр.

нын арзусу зиддинә олараг мүстәгил әмирлијин әсасыны гојду ки, бу әмирлик дә террор тәдбирләри васитәси илә сәккиз шејхин һөкмранлығы әрзиндә (1090—1256) јашаја билди.

Фатимиләр тамамилә мәнтиги олараг исмаили тә'лиминә бир үнсүр әлавә етдиләр ки, бу да имама кор-коранә итаәт етмәкдән ибарәтдир. Һәсәнин сајәсиндә мејдана кәлән вә дини тәригәтдән даһа чох кизли сијаси тәшкилат олан јени нөв исмаилилик бу итаәткарлығы гануна чевирди; Гуран јалныз имамын шәхсән рәһбәрлији (тә'лими) илә өјрәнилмәли (Гуранын өјрәнилмәси исә мүәллиман тәһсилинин әсасы олараг галырды) вә мәчази мә'нада тәфсир едилмәли иди, јохса бунун һеч бир әһәмијјәти олмазды. Бу, Гураны тәкбашына тәфсир етмәк үчүн «гапыны бағламаг» демәк иди. Һәсән өзүнү Мисирдәки Фатими имамынын мүавини е'лан етмиш олса да, өз тәрәфдарларынын чисмән вә руһән гејри-мәһдуд саһиби иди.

Лакин онун хәләфләриндән бири, Әләмутун дөрдүнчү шејхи даһа ирәли кетди, о өз көзләнилмәз һәрәкәтләри илә тә'лимин ардычыллығыны, хәлифә Һаким кими позду. Бу шејхин сәләфләри өзләрини анчаг Гаһирә имамынын мүавини кими гәләмә вердикләри һалда, о, көзләнилмәдән өзүнү Низарын (Фатими хәлифәси Мүстәнсирин оғлудур; Һәсән ибн Сәббаһ да вахты илә онун һүгугларыны мүдафиә едирди) нәтичәси е'лан етди. Бунунла да о өзүнү Фатими хәлифәсинин һөкмранлығындан азад едир вә өзү исмаилиләрин баш имамы олур. О заманлар Әләмут шејхи нәинки Иранда, һәм дә Суријада олан галалары өз әлиндә сахлајырды. Бу галалары онун сијаси иғтишашлардан мәһарәтлә истифадә едән вә лазым олдугда христианлардан көмәк алан вәкилләри тәдричлә өзләринә табе етмишдиләр. Сәлиб јүрүшләриндән бәһс едән гәрб тарихчиләринин «Дағ абиди» кими көстәрдикләри шәхс дә мәһз Әләмут шејхинин Суријадакы чанишини иди. Бу чанишинләрдән бири Рәшидәддин Синан Иранда Һәсән ибн Сәббаһын ишләтдији фырылдағы јарым әср сонра Суријада тәкрар етди. О да Әләмут һөкмранлығындан өзүнү хилас едиб ејни кизли гәтлләр сијасәти јеритмәјә башлады вә һәм сәлиб әһлини, һәм дә о заман Фатимиләри девирмиш Сәлаһәддини өзү илә һесаблашмаға мәчбур етди.

1256-чы илдә монголларын истиласы Иранда исмаи-

лиләрин гүдрәтини сарсытды. Бир нечә илдән сонра Мисир султан-мәмлукларынын Суријаја сохулуб бурада өзләринә табе етдирдикләри исмаилиләрә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, онларын агибәти барәсиндә һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Онларын нәсилләри һәлә инди дә дағылмыш галаларын әтрафында јашајырлар. Бу исмаили нәсилләринин кичик-кичик дәстәләринә һәмчинин Иранда, Орта Асијада, Әфганыстанда, Үмманда вә Зәнзибарда раст кәлмәк олар. Лакин Һиндистанда онлар дини чәһәтдән олмаса да, игтисади чәһәтдән өз әввәлки гүдрәтини горујуб сахламыш, һәм дә бурада хоча тәригәтини тәшкил едирләр. Тәригәтин индики башчысы 47-чи имам (исмаилиләрин һесабы илә) вә Аға хан[16] ады илә мәшһур олан Мәһәммәдшаһ ибн Аға Әлидир.

Беләликлә, шиәликдән нәш'әт едән исмаилиләр исламын мүгәддәратына бөјүк тә'сир көстәрмишләр, чүнки бир сыра сијаси һәрәкатларын: гәрмәтиләрин, фатимиләрин, һәшшашиләрин әмәлә кәлмәсинә билаваситә вә ја билваситә сәбәб олмушлар. Бундан әлавә, исмаилиләр илаһи атрибутлары инкар етмәкдә вә идракы әсас тутмагда мө'тәзилиләрлә бир мөвгедә дурараг мүсәлман тәфәккүрүнүн инкишафына өз тә'сирини көстәрмишләр. Мө'тәзили тә'лимини нәзәрдән кечирмәјә башламаздан әввәл исмаилиләрин тә'лимини гысача шәрһ етмәк лазымдыр.

Аллаһын атрибутлары јохдур вә тәсәввүр едилә билмәз. О өз арзусу илә Дүнја Идракы—исмаилиләрин әсил мә'буду шәклиндә мејдана кәлмишдир ки, онун да әсас атрибуту биликдир. Идрак өз нөвбәсиндә Дүнја руһуну јаратмышдыр, бу руһ исә өзүнә хас олан атрибут (һәјат) сајәсиндә Идракын вердији мүхтәлиф формалары пассив сурәтдә гәбул едән Илк маддәни төрәтмишдир. Идракын тәбиәти сәвијјәсинә јүксәлмәк үчүн Руһ даим билијә чан атыр. Бу үч әсасын һәрәкәтинә Мәкан вә Заман да гошулур вә онларын биркә фәалијјәти Дүнја маддәсинин јаранмасына доғру јөнәлдилмишдир. Беләликлә, аллаһын өзүндән тутмуш маддәјәдәк једди әсас мөвчуддур. Мәһз бу әсасларын өзү (аллаһдан башга) пејғәмбәрләрин вә имамларын тимсалында тәзаһүр етмишдир ки, бунларын да једди силсиләси һаггында биз јухарыда бәһс етмишик.

---

[16] Аға хан 1957-чи илдә өлмүш вә нәвәси Кәрим ханы өз хәләфи тә'јин етмишдир.

Гуранын мәчази тәфсиринә әсасланан дини тә'лимә вагиф олмаг јолунда једди пилла дурурду. Исмаилиләрин әксәријјәти анчаг икинчи пилләјә, даиләр (мүбәллиғләр) исә алтынчы пилләјә чатырдылар. Чох аз адам једдинчи пилләјә чатырды.

Чәннәт (руһун камил идрака чатдығы һал) вә чәһәннәм (чаһиллик һалы) мәчази мә'нада тәфсир едилирди. Чәһәннәм әзабы мүвәггәти һал иди, чүнки руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәси (тәнасүх) һаггындакы тә'лимә көрә һәр бир руһ јерә гајыдырды вә имамын башчылығы алтында билик әлдә едәнәдәк бурада галырды. Хәлг едилмиш бүтүн шејләр Дүнја Идракы шәклинә дүшән күнү шәр јох олмалыдыр.

Јарадылыш һаггында исмаили системи X әсрдә бир груп әрәб алиминин тәртиб етдији вә «Сәфа гардашлары» («Ихван-әс-Сәфа») ады илә мәшһур олан фәлсәфә енсиклопедијасында чох чүз'и дәјишикликлә уғрамышдыр. Бундан әлавә, силсиләләр вә сајларын рәмзи мә'насы һаггында онларын анлајышы шиәләрин XV әсрдә тә'сис едилмиш һүруфи («һәрф тәфсирчиләри») тәригәтинин тә'лиминдә тәкрар олунур. Османлы империјасындакы бәкдаши дәрвишләр дә бу дини тә'лими гәбул етмишләр; һәмин тә'лимә көрә һәр бир силсилә Адәмин мејдана кәлмәсиндән башланыр вә гијамәтлә гуртарыр; пејғәмбәрләрдән сонра мүгәддәсләр кәлирләр ки, онлар да өзләрини аллаһын тәчәссүмү е'лан едирләр; биринчи белә бир тәчәссүм тәригәтин баниси олмушдур; әлифба һәрфләринин сај мә'насына әсасланан һесабламалар тәригәтин тә'лиминдә исмаилиләр арасында олдуғундан һеч дә аз рол ојнамыр; једди рәгәми онлар арасында өз хүсуси әһәмијјәтини сахлајыр.

Мө'тәзилиләрлә тәкчә исмаилиләр әлагәдар дејилдирләр. Наллино[17] („Rivista degli studi orientali" VII, 455 вә сонра) харичи-ибадиләрин әһкамы илә мө'тәзиләр арасында јахынлыг олдуғуну гејд етмишдир; мө'тәзилиләр, чох күман ки, харичи-ибадиләрин тә'сиринә мә'руз галмышлар. Буна көрә дә инди мө'тәзилиләрин тә'лимини нәзәрдән кечирәк; гејд етмәк лазымдыр ки, Суријада чох еркән мејдана кәлмиш расионализм мејлләри бу тә'лимдә бүллурлашмышдыр. Лакин бунун-

---

[17] Наллино, Карло Алфонсо (1872—1938)—Италија әрәбшүнасыдыр.

ла јанашы, биринчи нөвбәдә Ирагда илаһи гүввәјә инам бәсләмәк мејлләри дә инкишаф етмәјә башлады; бу мејлләрин әсасыны исә Гуранын ахирәтә аид олан мүддәалары тәшкил едирди. Сонра расионализм мүсәлман фәлсәфәси јаратмыш, илаһи гүввәјә инам исә бир сыра нәсиһәтнамәләр вә гәсидәләр төрәтмишдир.

Ирадә азадлығы мәсәләси. Расионализмин әсасыны ирадә азадлығы мәсәләси тәшкил едирди ки, бу мәсәлә дә Гуранда олдугча долашыг вә зиддијјәтли шәкилдә шәрһ едилмишдир. Инсан өз һәрәкәтләриндә бүсбүтүн сәрбәстдирми, јохса тамамилә аллаһдан асылыдыр? Бу чох инчә мәсәләдир, чүнки бурадан аллаһын адил олуб-олмамасы мәсәләси мејдана чыхыр. Иш елә кәтирди ки, Гуранын тәфсирчиләри бу мәсәләни сәрбәст дүшүнмәјә мејл көстәрмәк арзусуну деј̌ил, өз динини гануни олараг даһа јахшы баша дүшмәк арзусуну әсас тутдугларындан галдырмаға мәчбур олурдулар.

Голдсиј̌ер Гуранын мәзмунуну бу чәһәтдән нәзәрдән кечирәрәк көстәрир ки, бу мәсәлә Гуранда бүтүн башга мәсәләләрә нисбәтән даһа зиддијјәтли шәкилдә шәрһ олунмушдур. Аллаһ һаким-и мүтләгдир: аллаһын нә иш көрдүјүнү ондан сорушмаг олмаз (**21**,23); инсанлар «хурма чәјирдәјинин пәрдәсинин галынлығындан шикајәтләнмәјәчәкләр» (**4**, 52); һәр һалда «аллаһ һәр кими һаггын јолуна кәтирмәк истәјирсә, онун үрәјини итаәт (ислама итаәт) үчүн ачыг едир; һәр кими зәлил етмәк истәјирсә, онун үрәјини сыхыб дар едир...» (**6**,125) доғрудан да «үрәк анчаг аллаһын һөкмү илә иман кәтирә биләр» (**10**,100). Гуранда детерминизм руһунда олан бу ајәләрлә јанашы ирадә азадлығындан бәһс едән башга ајәләр дә вардыр: «һиссә алудә олма» (38,25); «биз онлара һаггын јолуну көстәрдик, амма онлар өз чаһиллијини дүзлүкдән үстүн тутдулар» (**41**,16); «һәр кәс өз истәдијини кими һәрәкәт едир» (**17**,86); «ким истәсә иман кәтирәр; ким истәсә мүртәд олар» (**18**,28).

Лакин Голдсиј̌ер көстәрмишдир ки, күнаһкарын јанылмасындан бәһс едән ајәләрдә аллаһ күнаһкары һәгиги мә'нада јанлышлыға дүчар етмир, јалныз бунунла кифајәтләнир ки, онун азмасына вә ја јанылмасына (әдаләлә) имкан верир. Инсан сәһрада азан сәјјаһ кими һара кәлди баш көтүрүб кедир: әкәр о хејрә доғру кедирсә, аллаһ она көмәк әли узадыр вә рәһбәрлик едир; јох, әкәр о пис иш көрүрсә, аллаһ ону азғын һалда го-

јур; амма ону бу азғынлыға аллаһ сөвг етмәмишдир. Бу фикир ашағыдакы сөзләрдән доғур: «Биз онларын үрәкләрини дә, нәзәрләрини дә өзүмүздән узаглашдырарыг, чүнки онлар биринчи дәфә буна иман кәтирмәмишләр, биз онлары бошлајарыг ки, бу азғынлар шәрафәтсизлик јолларында долашсынлар» (**6**, 110). Бу һалә бир јана галсын, аллаһ, ону хәјалына кәтирмәјән шәрафәтсизләри һәмишәлик унудур (**7**, 49; **9**, 68; **45**, 33).

Лакин исламын илк дөврләриндә Гуранын тәфсириндә илаһијјатчылардан бу чүр инчәликләри тәләб етмәк олмазды. Гримме[18] дә көстәрмишдир ки, Мәһәммәдин өзү, көрүнүр, дәјишмишдир: Мәккә дөврүндәки ирадә азадлығындан о, һичрәтдән сонра кет-кедә там фатализмә кәлиб чыхыр.

Лакин артыг һичринин биринчи әсринин ахырларында јаманлыг вә јахшылығын, чәза вә бәхшишин бүтүнлүклә аллаһын һөкмүндән асылы олдуғуну гәбул едән бу мүтләг фатализм мүсәлманлар арасында чох кениш јајылмыш әдаләт һиссинә тохунмаға башлады. Илк дәфә христианларла бирликдә Сурија илаһијјатчылары бу мүтләг фатализм һаггында чәсарәтлә фикир јүрүтмәјә башладылар. Фатализмә әрәбчә «гәдәр» дејилир. Бу фәнн истилаһы чох вахт «гәза» сөзү илә бирләшир. Адәтән бу сөзләри ашағыдакы шәкилдә шәрһ едирләр: «гәза»—аллаһын әбәди, һәр шеји әһатә едән һөкмүдүр, «гәдәр»—бу һөкмү заман дахилиндә тәтбиг етмәк демәкдир. Јахшылыг «гәза» васитәси илә кәлдиј̌и һалда, јаманлыг тәсадүфән «гәдәр» васитәсилә кәлир (икинчи дәрәчәли тәфсирләр барәсиндә бах: EI, art. «Kada»).

Гәдәр әтрафында мүбаһисәләр онун нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир ки, ики тә'лим бир-биринә зидд иди: бир тәрәфдән гәдәриләр (һеч дә гәдәр тәрәфдары олмајыб гәдәрин мә'насыны мәһдудлашдыранлар) дејирдиләр ки, инсан өз һәрәкәтләринин јарадычысыдыр, демәли, о өз ничатыны вә ја мәһкумијјәтини өзү јарадыр. Дикәр тәрәфдән чәбриләр иддиа едирдиләр ки, бүтүн чансыз тәбиәт кими, инсанын әмәлләри дә аллаһын ирадәсинә (чәбр) табедир.

Беләликлә, гәдәрилик исламы ән'әнәви фикирләр мәң-

---

[18] Гримме, Һуберт (1864—1942) — алман исламшүнасы, Мәһәммәдин тәрчүмеји-һалынын мүәллифидир; бу әсәрдә исламын илк дөврү (Мәккә дөврү) әсассыз олараг «сосиалист» һәрәкаты кими тәсвир олунур.

кәнәсиндән топармаг үчүн көстәрилән лап илк чәһд иди ки, бу чәһд дә фикир азадлығы арзусундан дејил, јалныз дини дүшүнчәдән ирәли кәлмишди. Әлбәттә, бу чәрәјаны Әмәвиләр писләмишдиләр; ахы халгы итаәтдә сахламаг үчүн онлара фатализм лазым иди вә онларын һөкмү илә сарај шаирләри билдирирдиләр ки, хәлифәләрин һөкмранлығы «аллаһ тәрәфиндән габагчадан бујурулан јүксәк көстәришләрлә мүәјјән едилмишдир». Бундан әлавә, Әмәвиләр мө'минлијә илк гәсд, илк һәгиги јенилик (бид'әт) олан гәдәрилијә гаршы мүбаризә апарырдылар.

Аббасиләр хилафәт башына кәлдикдән бир нечә ил сонра; хәлифә Мәнсурун вә хәлифә Мә'мунун[19] һөкмранлығы заманы ислама јад олан бир үнсүр—јунан фәлсәфәси мејдана кәлир. Несториләр гәдим јазычыларын әсәрләрини, әввәлчә тәбабәт елминә аид олан әсәрләри, сонра да фәлсәфи әсәрләри Сурија дилиндән әрәб дилинә тәрчүмә етдиләр. Бу тәрчүмәчиләрин ишинин сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти варды: онлар тәнгидчи олмагдан даһа чох, лирик тәбиәтли олан әрәбләрә дәлил ирәли сүрмәк нүмунәләри көстәрдиләр, јә'ни әрәбләрә елә бир силаһ вердиләр ки, сонрадан бу силаһдан истифадә етмәји онлара даһа һәссас олан иранлылар өјрәдирләр. Доғрусу, бу фәлсәфә, башлыча олараг Искәндәријјәдә еллинизм дөврүндә јаранан гәрибә бир гарышыгдан әмәлә кәлмишдир. Бу, аристотелизмин (тәчрүбәјә әсасланан мәнтиги мүһакимә фәлсәфәси) Шәрг мистиклији илә зәнкин олан Платон идеализми илә бирләшмәси иди. Бурада һәмин мүсәлман фәлсәфәсинин[20] инкишафынын хүласәсини вермәк мүмкүн дејилдир. «Өз заманәсиндә биликләри һифз едән әрәб философлары исламын бүтүн әсасларына еһтирам етдикләрини иддиа етмиш олсалар да, һәмишә ондан кәнарда дурмушлар» (Годфруа-Демонбин).

Мәһз о заман илаһијјатчылар дини е'тигад үчүн нә кими тәһлүкә олдуғуну һисс едәрәк фәлсәфәјә гаршы онун өз силаһы олан диалектика илә мүбаризә апармағы өјрәндиләр. Илаһијјата тәтбиг едилән бу дәлилкәтирмә методу әсил дин фәлсәфәси јаратды ки, бу да «кәлам»

[19] Хәлифә Мәнсур (754—775) вә хәлифә Мә'мун (813—833).
[20] «Мүсәлман» фәлсәфәси илә мараглананлар бу китаба мүрачиәт едә биләрләр: «Историја философии», чилд I, М., 1957.

адландырылмышдыр (бу фәлсәфәни мүтәкәллим илаһијјатчылар ишләјиб һазырлајырдылар). Кәламын лап илк нүмајәндәләри мө'тәзилиләр олмушлар.

Мө'тәзилиләр. «Кушәнишин оланлара», заһидләрә, тәркдүнја оланлара дејилир. Онлар көрүнүр, илк мистикләр кими, һәгигәтән заһидликдән башламышлар, сонра исә кәламын тә'сири алтына дүшүб кедикчә даһа ајдын ифадә едилән расионализмә кәлиб чыхмышлар, Өзүнүн ән јахын әсһабәси илә бирликдә бу тә'лими тә'сис етмиш Васил ибн Әта (748-чи илдә вәфат етмишдир) заһид иди.

Мө'тәзилиләрин бөјүк хидмәти бундан ибарәт иди ки, онлар дини дәрк етмәк үчүн шүуру (әгл) бир ме'јар кими көтүрмүшдүләр. Бу принсип нәтичәсиндә онлар тәкаллаһлылыг идејасыны һәр чүр халг үнсүрләриндән вә ән'әнәви үнсүрләрдән азад етдиләр. Бир сөзлә, онлар анчаг илаһи әдаләт вә тәкаллаһлылыг анлајышларына тәрәфдар олмаға чалышырдылар.

Онларын дини тә'лимини гысача шәрһ едәк. Гәдәриләрә нисбәтән онлар буна даһа чох инанырдылар ки, инсан аллаһын мүдахиләси олмадан өз һәрәкәтләринин јарадычысыдыр. Инсанын бу ирадә азадлығы гадир аллаһ һаггында мө'мин мүсәлманларын мүддәасына дабан-дабана зидд олан нәтичәләр верир. Бир һалда ки, инсан азаддыр, аллаһ јахшылара бәхшиш вермәјә, јаманлары чәзаландырмаға борчлудур. Аллаһ буну өз ирадәси илә дејил, өз илтифатыны көстәрмәли олдуғу үчүн етмәлидир. Башга сөзлә, мө'тәзилиләр гадир аллаһын сәрбәст һөкмүнү өз мәхлугу гаршысында аллаһын борчу илә әвәз етмишләр. Белә чыхыр ки, инсан азаддыр, аллаһ исә там азад дејилдир!

Бәс хејир вә шәр нәдән ибарәтдир? Мө'минләр дејирдиләр: «Хејир одур ки, аллаһ бујурур; шәр исә одур ки, о, гадаған едир». Мө'тәзилиләр исә белә күман едирдиләр ки, аллаһ тәрәфиндән дејил, шүур тәрәфиндән әта едилмиш мүтләг хејир вә шәр вардыр.

Илаһи әдаләт анлајышына мө'тәзилиләр белә јанашырдылар. Ваһид аллаһ анлајышына кәлдикдә, онлар бә'зи мө'мин илаһијјатчыларын ифрат антропоморфизминә (аллаһы инсан шәклиндә тәсәввүр етмәк) гәти зидд чыхырдылар. Аллаһы инсан шәклиндә тәсәввүр едәнләрин әксинә олараг мө'тәзилиләр аллаһы халис руһ һесаб

един вә илаһи атрибутлары рәдд едәрәк билдирирдиләр ки, бу атрибутлар ваһид аллаһ идејасынын әһәмијјәтини азалдыр вә чохаллаһлылыға кәтириб чыхарыр. Мө'минләр әбәс јерә е'тираз едирдиләр ки, атрибутларын инкар едилмәси аллаһ анлајышыны јохсуллашдырмаға (тә'тил) бәрабәрдир вә Гуранын өзүндә атрибутлардан бәһс олундуғу үчүн һеч кәс онлары инкар едә билмәз.

Беләликлә, атрибутлар мәсәләси Гуранын јарадылмасы мәсәләсини ортаја атды. Аллаһа кәлам атрибутунун саһиби кими бахмаг олармы? Мө'минләр белә һесаб едирдиләр ки, кәлам аллаһын әбәди, әзәли атрибутудур. Демәли, аллаһ кәламынын тәзаһүрү олан Гуран да әбәди вә әзәлидир. Мө'тәзилиләр буна белә чаваб верирдиләр ки, Мәһәммәд аллаһын өзүнү дејил, аллаһын хәлг етдији вә ондан ајрыча мөвчуд олан, јә'ни ондан сонра мејдана кәлән сәда ешитмишдир. Демәли, бу сәданын төрәтмәси олан Гуран да төрәнмә шејдир; јохса о да аллаһ кими әбәди оларды, ахы анчаг ваһид аллаһ әбәдидир. Бә'зи мө'тәзилиләр һәтта иддиа едирдиләр ки, инсан дүһасы өз камиллији илә Гураны көлкәдә гоја биләр.

Нәтичәдә буну демәк олар ки, онларын тә'лиминин мәзмуну үч әсас идеја тәшкил едирди: 1) инсан азаддыр; 2) аллаһда һәм субстансија атрибутлары, һәм дә һәрәкәт атрибутлары вардыр; 3) Гуран әзәли дејилдир.

Аббаси хәлифәси Мә'мун Гуранын төрәнмә шеј олдуғу һаггындакы фикри мәмнунијјәтлә гәбул етди вә ону мәчбури бир әһкама чевирди. Мө'тәзилиләрин әлејһдарлары, о чүмләдән Ибн Һәнбәл һәтта фанатик характер дашыјан хүсуси инквизисија тә'гибләринә мә'руз галдылар; јарым әср давам едән инквизисија диндарлар арасында чидди чахнашмаја сәбәб олду. Либерализмлә башланан мө'тәзилилик гәддарлығы өзүнә мәгсәд сечди. Лакин Мә'мунун үчүнчү хәләфи Мүтәвәккил[21] өз сијаси вә дини һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјин лазым олдуғуну һисс едәрәк муздла сахланан түркләрә (бу түркләр мүсәлманлығы јеничә гәбул етмишдиләр) вә мө'мин илаһијјатчылара мүрачиәт етди. 847-чи илдән о, мө'тәзиләрә вә мистикләрә гаршы мүбаризә апармаға башлады. Бунун нәтичәсиндә мө'тәзилилијин тәһлүкәси азалмады вә ән'әнә тәрәфдары олан мө'минләрлә расионалист

---

[21] Хәлифә Мүтәвәккил (847—861).

мө'тәзилиләр арасындакы чәкишмәләр исламы парчаламаға башлады.

Әш'әрилик. Барышыг X әсрдә мө'тәзили Әш'әринин сајәсиндә әлдә едилди ки, о да гырх јашына чатдыгдан сонра мө'минлијә гајытмыш вә ону ислаһ етмишди. Онун тә'лими барышдырычы тә'лим олмагдан даһа чох, әслиндә ујғунлашдырычы тә'лим иди. Әш'әри бир тәрәфдән мө'тәзилиләрә хас олан кәскин расионализм тәзаһүрләрини, дикәр тәрәфдән исә мө'мин мүсәлманларын ифрат формализмини рәдд едирди. Беләликлә, о, аллаһы онун бүтүн атрибутларындан мәһрум едән мө'тәзилиләрлә јазынын һәрфиндән башга һеч бир шеји гәбул етмәк истәмәјиб аллаһын инсан үзвләринә малик олдуғуну иддиа едән рәвајәт тәрәфдарлары (һәшвијјат тәрәфдарлары, әһл әл-һәдис) арасында орта бир мөвге тутурду. Бә'зи тәригәтчиләр (чаһмиләр) инсанын өз һәрәкәтләриндә там сәрбәст олмадығыны вә бу һәрәкәтләр үчүн һеч бир мәс'улијјәт дашымадығыны иддиа етдикләри һалда, Әш'әри көстәрирди ки, инсан үчүн бу чүр мәс'улијјәт мөвчуддур. Мө'тәзилиләр Гуранын төрәнмә олдуғуну һесаб етдикләри вә Гуранын (о чүмләдән Гуран јазыларкән истифадә олунан материалларын вә јазылдығы материалларын) әзәлдән мөвчуд олдуғуну дејән мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарларына зидд чыхдыглары һалда, Әш'әри Гуранда аллаһын әбәди кәламыны көрүрдү, амма онун һәрфләрини, мүрәккәби вә материалы инсан әлинин мәһсулу һесаб едирди. Мүһакимә методларына кәлдикдә, тәбиидир ки, о, мө'тәзилиләрин дини дәрк етмәк үчүн әсас мәнбә кими гәбул етдикләри шүуру (әгл) рәдд едә билмәзди. О бу мәфһуму нәзәр салмаг, аллаһы мүчәррәд һалда дәрк етмәк кими јүнкүл форма илә әвәз етди. Дикәр тәрәфдән о, мө'минләр арасында јајылмыш тәглиди (башга бир адамын сөзләрини вә ја һәрәкәтләрини—бунларын сәбәбләрини мүзакирә етмәдән — мө'тәбәр сајмаг) писләди. Бир сөзлә, Әш'әри мө'минлији өз дүшмәнләриндән әхз етдији силаһла мүдафиә едирди. Бу јолла кедәрәк о һамыны өзүндән наразы салырды. Әш'әринин тә'лимини онун шакирдләри тамамладылар; шакирдләрин ән көркәмлиси олан Баклани бу тә'лимә метафизик анлајышлар әлавә етди. Лакин Әш'әринин «ислам дини әһкамлары саһәсиндә чох көркәмли авторитет» (Голдсијер) кими танынмасы үчүн тәгрибән јүз ил вахт лазым кәлди. Бу да Сәлчугиләрин мәшһур вәзи-

ри Низамүлмүлкүн көмәји сајәсиндә мүмкүн олду. Буна бахмајараг, мө'тәзилиләр кафир е'лан едилмәдиләр.

Мистикләр (суфиләр). Һәмин XI әсрин ахырларында ислам аләминдә тәзаһүр едән мистик идејаларыны көркәмли хадим олан Гәзали мө'минләр арасында јајмаға башлады. Расионалистләр белә һесаб едирдиләр ки, анчаг мәнтиг күчүнә архаланараг мүтләг һәгигәтә наил олмаг мүмкүндүр. Мистикләр исә иддиа едирдиләр ки, бу һәгигәтә јалныз дујғу васитәси илә чатмаг олар. Әш'әри схоластика саһәсиндә барышдырычы рол ојнадығы кими, Гәзали дә бу саһәдә ејни ролу ојнады.

Илк мө'тәзиләр кими, илк суфиләр дә заһид идиләр. Исламын илк чағларында мүшаһидә олунан заһидлик тәзаһүрләриндә христианлығын шәксиз тә'сири көрүнүрдү: бири өзүнү дирәјә бағлајыр, дикәри пијада зијарәтә кедир, ја да бүтүн јол боју данышмағы төвбә едирди.

Иш бурасындадыр ки, һәмин мејлләр Гуранын бә'зи ајәләриндә думанлы шәкилдә тәзаһүр едирди (мәсәлән, 8,63: «Сиз бу дүнјада фани не'мәтләр истәјирсиниз, аллаһ исә о дүнјада»; һәмчинин Массинјонун бир сыра белә парчаларына бах: «Essai», P. 117). Мүгәддәс Китаба ахирәт нөгтеји-нәзәриндән јанашылдығы үчүн бу чүр мејлләр күчләнмишдир. Лакин илк истилалар дөврүндә, инсанлар анчаг гәнимәт һаггында дүшүнәркән һәмин мејлләр дәрһал унудулду. Һәм дә көстәрилирди ки, Мәһәммәд заһидлији куја писләмишдир. Пејғәмбәрин вә онун әсһабәләринин һәрәкәтләри сөзүн там мә'насында онларын заһидлијә мејл көстәрдикләрини әсла сүбут етмәсә дә, Мәһәммәд ибадәт едән вә оруч тутан мүсәлманлара дәрин еһтирамыны билдирирди.

Заһидлик мејлләри хәлифә Османын хилафәти заманы јаранан вә Әмәвиләр дөврүндә јајылан чаһ-чалала е'тираз әламәти олараг Ирагда әмәлә кәлмишди. О заман нифаг амилләри мејдана чыхмышды. Голдсијерә көрә ики амил варды: бунлардан бири ибадәт амили иди ки, бу да өзүнү беш дәфә мәчбури намазын суфи ајинләри илә (зикрлә) тәдричән әвәз едилмәсиндә көстәрирди; икинчи амил әхлаг амили иди вә бу, мө'минләрин аллаһа архајын олмасынын (аллаһа тәвәккүл) тамамилә пассив итаәткарлыгла әвәз олунмасында ифадә едилирди, бу исә дүнјаја, демәк олар, там лагејд мүнасибәт көстәрмәјә кәтириб чыхарырды.

Сонралар бу адамлар ағ јундан һазырланан хиргә (суф) кәздирмишләр ки, онлара дејилән суфи ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бу заһидләрин вә төвбә едән күнаһкарларын илк бирликләри, Массинјонун дедијинә көрә (EI, art. «Tasawwuf»), VII—VIII әсрләрдә Куфәдә вә VIII әсрдә Бәсрәдә јаранмышдыр. Бағдад IX әсрин икинчи јарысында бу һәрәкатын мәркәзи олмушдур.

Бүтүн башга мистикләр кими, бу мүсәлман мистикләри дә тәкликдә өзләриндән чыхыб вәчдә кәлмәјә чалышыр вә буна наил олмаг үчүн өзләринә бир јол, бир сыра һаллара дүшмәји мүәјјән едирдиләр. Онларын фикринчә, бу јолла кетдикдә нәһајәт, руһ чан атдығы ән јүксәк вүчуда наил олур.

IX әсрин ахырында неоплатончуларын тә'лиминин јајылмасы нәтичәсиндә заһидлик еһтијач һисс етдији илаһи бир зәмин кәсб етди. Һәлә XI әсрдә Гәзали јазырды ки, «суфизм фикир јүрүтмәкдән дејил, һиссијјатдан ибарәтдир». Буну ондан көрмәк олар ки, мүсәлманлар суфизмә бир чох мүхтәлиф тә'рифләр верирдиләр.

Мүсәлман мистиклијинин (тәсәввүфүнүн) харичдән кәлмә олдуғуну иддиа етмәјә инди даһа һеч бир әсас јохдур. Бу мистиклик билаваситә ислам зәмининдә јаранмышдыр; бурасы вар ки, бу чәрәјанда христиан, Иран вә һәтта Һинд тә'сиринин изләри көрүнүр (Веданта[22]). Лакин бунлардан еллин фәлсәфәси сонракы мистикләрә даһа күчлү тә'сир көстәрмиш вә һәмин мистикләрин өзүнә мәхсус лүғәтини хејли зәнкинләшдирмишдир. Бундан әлавә, илаһи гүввә һаггында Плотинин[23] тә'лими мүсәлман суфиләрини онларын үрәкләринә даммыш белә бир ајдын нәтичәјә кәтирди ки, дүнја илаһи вүчуду әкс етдирән күзкүдүр, дүнја анчаг заһири чәһәтдир. Демәли, һәгигәтә чатмаг үчүн бу заһири чәһәтдән үз дөндәрмәк лазымдыр. Јеканә һәгигәт һесаб едилән аллаһа говушмаг јолу илә өз шәхсијјәтини мәһв етмәк (фәна) үчүн шәхсән мөвчуд олмагдан хилас олмаг лазымдыр. Бә'зи илк суфиләрә хас олан вәчдә кәлмәк мејлләринин (шәс) мәнтиги инкишафы беләдир.

Бир сөзлә, суфилијә мејл көстәрән мүрсијалы Ибн Сәбинә (XIII әср) адлы бир әрәб философунун вердији

[22] Веданта («Ведаларын итмамы») — Гәдим Һиндистанда идеалист тә'лимдир, брәһмән дининин нәзәри әсасы олмушдур.

[23] Плотин (204—270) — неоплатонизмин мистик тә'лиминин банисидир.

мә'налы тә'рифә көрә, гәдим философлар өзләрини аллаһа бәнзәтмәк истәдикләри һалда, суфиләр аллаһа говушмаг истәјирләр. Мәсәлән, заһидликдән башлајан суфилик XIII әсрин орталарына јахын монизмә кәлиб чыхды. Бу монизмә сонралар суфизмин көркәмли нәзәријјәчиси олан Ибн Әрәби тә'риф вермиш, сонракы мүәллифләрдән бири—Ибн Тејмијјә исә онун тә'лимини ашағыдакы сөзләрлә ифадә етмишдир: «Хәлг едилмиш шејләрин варлығы халигин варлығындан башга бир шеј дејилдир; һәр шеј илаһи вүчуддан хәлг олур ки, ән нәһајәт бу вүчуда гајытсын». Бу әсас фикир бир сыра бөјүк мәнзум әсәрләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур ки, бунларын да бә'зиләри шаһ әсәрләрдир. (Чәлаләддин Руминин тәкчә Мәснәвисини хатырлатмаг кифајәтдир).

Суфиләрдә исламдан санки һеч бир әсәр-әламәт галмамышды. Лакин шиәләр нә гәдәр узаглара кетсәләр дә, Гураны мәчази мә'нада тәфсир етмәк јолу илә исламла әлагә сахладыглары кими, суфиләр дә Гуранын ајәләрини өз зөвгләринә ујғун сурәтдә јозурдулар. Онлар бир мәсәләдә шиәләрлә (јери кәлмишкән дејәк ки, шиәләр онлары рәдд едирдиләр) јахынлашырдылар: онлар Әлинин шәхсијјәтини гәбул едир вә ону тәсәввүфүн рәһбәри һесаб едирдиләр.

VIII әсрдән башлајараг бу мистикләр монастырларда (Шәргдә—ханегаһ вә ја тәкјә, Гәрбдә исә—завијә*) топлашырдылар. XIII—XIV әсрләрдә Мисирдә вә Суријада һәтта гадынларын да монастырлары варды. Әввәлчә кичик дәстәләр үчүн сығыначаг олан бу монастырлар јаваш-јаваш мүгәддәс мәктәбләрә чеврилди. Һәмин мәктәбләрә кәләнләр (мүридләр) руһани мүрәббинин (мүршидин) рәһбәрлији илә тә'лим кечирдиләр вә онун көстәрдији јол илә кетмәли идиләр. Бу јоллар анчаг ајры-ајры хырда мәсәләләрдә бир-бириндән фәргләнирди, әслиндә исә бунлар бир јол иди. Һәмин монастырларда хүсусән XII әсрдән башлајараг дини тәригәтләр јарадылырды. Бу тәригәтләрин сајы кетдикчә артырды вә XV әсрдән онлар һәм дини, һәм дә сијаси фәалијјәти кенишләндирдиләр; онлар Шимали Африкада хүсусилә гызғын фәалијјәтә башладылар. XII әсрдә Әбдүлгадир әл-Киланинин башчылығы илә биринчи әсил тәригәтин тә-

* Һәмин мә'нада *дејр* вә *соумәә* истилаһлары да ишләнир (*редакторун гејди*).

мәли гојулду; бу, Гадиријјә тәригәти иди. Сонра бир-биринин ардынча Рифаијјә, Мөвләвијјә (сәрсәри дәрвишләр), Шазилијјә (Африкада), Бәдәвијјә (Мисирдә) тәригәтләринин вә сонралар јаранмыш башга тәригәтләрин әсасы гојулду (Массинјонун тәртиб етдији сијаһыны мүг. ет, El, art. «Tariка»).

Әлбәттә, бу тәригәтләрин гајдалары мүхтәлиф олса да, ајинләри бирдир ки, бу да зикрдән, аллаһа мәдһ сәна демәкдән ибарәтдир; бу да узун-узады каһ учадан, каһ да үрәкдә дејилир, бә'зән дә бунлары сөјләркән мүәјјән һәрәкәтләр едилир. Зикр Гуранын бир ајәси (33, 41) әсасында едилир. Бәлкә дә аллаһын адларынын сајына көрә јүз дәнәдән ибарәт тәсбеһ (сүбһә) кәздирмәјин јајылмасына елә о көмәк етмишдир. Еһтимал ки, тәсбеһ Һиндистандан кәтирилмишдир. XV әсрә јахын тәсбеһ һәр јердә јајылмышды. Зикрин гајдалары тәригәтдән асылы олараг дәјишир. Дахилән вәчдә кәлмәк үчүн бә'зән зикр заманы чалғы чалыныр, рәгс едилир (Мөвләвијјә тәригәтиндә) вә ја һәтта вәһши үсуллар тәтбиг едилир ки, бу да мө'минлијә тамамилә зиддир вә анимизмлә әлагәдардыр (Исәвијјә тәригәтиндә).

Ајдындыр ки, бу чүр тәригәтләр арасында һәм бөјүк дини бирликләр, һәм дә јерли әһәмијјәти олан хырда чәмијјәтләр вардыр. Бунлар мүхтәлиф характер дашыјыр: бә'зи чәмијјәтләрдә (тәригәтләрдә) дини үнсүр көлкәдә галыр (Мәракешдә нишанчыларын вә ојунбазларын чәмијјәтләри).

Лакин һәмишә һәр бир тәригәтә мүршид (шејх, пир) рәһбәрлик едир. О, тәригәтин шө'бәләринә рәһбәрлик едилмәси үчүн өз сәлаһијјәтини өзүнүн нүмајәндәләринә һәвалә едир. Мүршид чәмијјәтин үзвү олан адамлар үзәриндә гејри-мәһдуд һакимијјәтә маликдир: «мејит мүрдәширин ихтијарында нечә олурса», бу адамлар да онун ихтијарында о чүр олурлар.

Тәригәт башчысы сирли руһани һакимијјәтә (бәрәкәт) маликдир ки, бу һакимијјәт дә һәмишә мүгәддәс сајылан тәригәт банисиндән башлајараг, илаһи гүввә илә бир башчыдан дикәринә кечир. Беләликлә, биз исламда ән мүһүм јениликләрдән биринин: һәр ики чинсдән олан мүгәддәсләрә (Шәргдән вәли, Мәғрибдә мәрәбут адлананлара; мәрәбут нәинки мүгәддәс адамын өзүнә, һәм дә онун гәбринә дејилир вә бу гәбир истәр садә дашјығыны олсун, истәрсә дә әсил ибадәткаһа чеврилсин,

буна фәрг гојулмур) ситајиш едилмәсинин шаһиди олур. Тәкаллаһлылыг тә'лиминә зидд олан бу ситајиш әсасән суфиләрин сајәсиндә мүсәлман аләминдә, хүсусән Шимали Африка бәрбәрләри арасында тез бир заманда јајылды: «Еһтимал ки, мүгәддәсләрә ситајиш һеч бир мүсәлман өлкәсиндә бу гәдәр јајылмамышдыр; чәсарәтлә демәк олар ки, бу ситајиш аз гала бүсбүтүн кәндлиләрин вә хүсусән гадынларын динини тәшкил едир вә онун ајинләри анимизмә вә натуризмә хас олан ајинләрә бәнзәјир» (Бел).

Беләликлә, башга динләрдә олдуғу кими, мүгәддәсләрә ситајиш бә'зән аллаһа ситајиши әвәз едирди. Доғрудан да, мө'чүзәјә инанмаға һәмишә һазыр олан халгын нәзәриндә гадир вә узаг аллаһа нисбәтән мүгәддәсләр даһа јахын көрүнүрдүләр. Мүсәлман мүгәддәсләри һаггындакы рәвајәтләр һеч дә һәмишә «Гызыл рәвајәт»[25] сәвијјәсинә чатмајан мө'чүзәләрлә долудур. Јерли мүгәддәсләрә ситајиш бә'зән мүсәлманлары Мәккә зијарәтиндән азад едирди вә башга динләрдә олдуғу кими, ислам дининдә дә әввәлки ситајиши чох вахт бәрпа едирди (мәсәлән, Суријада Шејх Мә'шуг, «Әзиз», Адонисин һәмсурәти иди). Биз, демәк олар ки, һәр јердә дашлара, ағачлара вә һејванлара ситајишин изләрини көрүрүк (мәсәлән, Мисирин Танта шәһәриндә бајрам күнләриндә мејдана улаг чыхарылыр. Шејх Хәриди дағындан илан кәтирилир). Бә'зи мүгәддәсләр, хүсусән Мәғрибдә үмуми әдәбләрә вә әдәб гајдаларына там нифрәт көстәрдикләринә бахмајараг, бә'зән һәлә өз сағлығында да мүгәддәс сајылырдылар. Бә'зи дәрвишләр дә һәмин адәт вә гајдалара нифрәт көстәрирдиләр (мәсәлән, мәламәтијјә) вә онлары гәдим заманларын киникләри илә мүгајисә едирдиләр.

Мәһз адәт вә гајдалара бу чүр нифрәт едилмәси вә шәриәтин ситајиш гајдаларына бир гәдәр гејри-мүәјјән шәкилдә е'тинасызлыг көстәрилмәси XIII әсрин мистикләринә хас олан монизмдән хејли әввәл мө'минләр арасында суфилијә гаршы шүбһә ојатды. Әкәр мө'минләр бә'зи көркәмли суфиләрә гаршы барышмаз мүбаризә апармағы өзләринә борч билирдиләрсә (ән көркәмли суфи олан Һәллач 922-чи илдә Бағдадда е'дам

25 «Гызыл рәвајәт» — Католикләрин мүгәддәсләри һаггында олан рәвајәтләрдир.

олунмушдур), мүлајим суфиләрә һәмишә мәрһәмәт көстәрирдиләр. Буна бахмајараг тәәссүбкеш мүсәлманлар суфиләри гынајыб дејирдиләр ки, онлар дүшүнчәни хүтбәдән үстүн тутур вә сүнниләрин дини ајинләринә е'тинасызлыг көстәрирләр. Әслиндә исә суфиләр кәламын мәһдудлашдырдығы дин мејданыны кеңишләндирирдиләр. Лакин онлар илаһијјат елмини һисс едилмәдән арадан галдырыр вә онун јеринә дујғуну ирәли сүрүрдүләр. Суфиләрин ардычыллары анчаг үрәклә сезилән дини сахладылар.

Мүтәссиб мүсәлманларла суфиләри барышдырмаг үчүн чәһдләр көстәрилирди вә ислам аләминин ән көркәмли мүтәфәккирләриндән бири олан Гәзали (1111-чи илдә вәфат етмишдир) бу ишдә тәшәббүс көстәрмишдир. О, илаһијјатчыларла суфиләр арасында вә ја онун өз сөзләри илә десәк, «өзләрини мүзакирә вә мүһакимә шакирди адландыранларла» «өзләрини аллаһ нүмајәндәси, дујғу саһиби вә һәгигәти дәрк етмәјә (вәчд васитәси илә) гадир һесаб едәнләр» арасында орта бир мөвге тапмаға чалышырды. Бир тәрәфдән схоластлар аллаһа инсан сифәтләриндән фәргли олан атрибутлар иснад верир вә аллаһы онун мәхлугундан о дәрәчәдә ајырырдылар ки, истәр-истәмәз белә бир суал мејдана чыхырды: бәс аллаһ өз мәхлугуна нечә тә'сир көстәрә биләр? Дикәр тәрәфдән дә мистикләр дүнјанын тәдричлә аллаһын вүчудунда һәлл олундуғуна јол вериб мәнтиги олараг белә бир нәтичәјә кәлирдиләр ки, аллаһ һәр шејдир.

Гәзали тә'лиминин әсас мүддәалары бундан ибарәт иди ки, о, истәр кәлама, истәр фәлсәфәјә, истәрсә дә фигһә аид олан һәр чүр мүбаһисәни вә мүбаһисәдә һәдди ашмаг мејлләрини рәдд едирди.

«Елә адамлар вардыр ки, өз сә'јләрини һүгуг мәсәләләрини өјрәнмәклә мәһдудлашдырырлар... Онлар бу мәгсәдә доғру апаран биликләри елм әл-фигһ вә елм әл-мәзһәб адландырыр вә елә куман едирләр ки, бунлар да дин елмидир. Онлар аллаһ китабыны вә пејғәмбәр сүннәсини өјрәнмәјә хор бахырлар... Фигһ алиминдән соруشанда ки, нәјә әмәл етмәмәк чәһәннәмлик сајылыр, о нә чаваб верәчәјини билмир; һалбуки о, мүбаһисәнин инчәликләри һаггында чилдләрлә китаб јаза биләр... Бу чүр шејләри өјрәнмәклә аллаһа јахын адам олачағыны куман едән һәр кәси ағылсыз һесаб етмәк лазымдыр».

Әксинә, әсил билик «аллаһа үрәкдә ситајиш етмәкдән, дахилән дуа охумагдан, аллаһа јахынлашмаг үчүн инсан шүурунун малик олдуғу васитәдән ибарәтдир». Илаһијјатын вә ја фигһин инчәликләри һаггында хырда мүбаһисәләри руһун дујғу аләминин јарадычысы олан аллаһа мәһәббәтлә әвәз етмәк лазымдыр.

Беләликлә, Гәзали мө'минләр аләминә мистик мәһәббәт кәтирмишдир. Суфилијин исә ики ифрат үнсүрүнү: дини ајинләрә е'тинасызлығы вә пантеист идеалыны арадан галдырмышдыр; икинчи үнсүрү о, тамамилә ләғв едә билмәмиш, лакин хејли мәһдудлашдырмышдыр. Бир сөзлә, о, суфилији даһа мүдрик, мө'минлији исә даһа чанлы етмишдир. О, «шүуру мәһв етмәк үчүн шүурдан истифадә едир вә көстәрирди ки, шүур бизи мүтләг идрака кәтириб чыхара билмәз; о, суфиләрин тәсәввүрүнү низама салмаг, идарә етмәк вә она һаким олмаг үчүн мүгәддәс рәвајәтдән истифадә етмишдир» (Макдоналд).

Гәзали ән'әнәви үнсүрләри, расионализм вә тәсәввүф үнсүрләрини өз әсәрләриндә үмумиләшдирәрәк исламы һәгигәтән јенидән дирчәлтди. Гәзали тә'сиринин нә гәдәр тез јајылдығыны вә нә гәдәр дәрин олдуғуну көстәрмәк үчүн ону Фома Аквински[26] илә мүгајисә етмәк олар. Аристотелизмин Шәргдә тамамилә нүфуздан дүшмәси буна сүбутдур. О заманлар әрәб фәлсәфәси Испанијада јајылмыш вә XII әсрдә бурада ән јүксәк зирвәјә чатмышды. Мәсәлән, мә'лумдур ки, јунан алимләринин әрәбләр тәрәфиндән шәрһ олунмуш вә Испанијада, еләчә дә Чәнуби Франсада јашајан јәһудиләр тәрәфиндән гәдим јәһуди дилинә тәрчүмә едилмиш әсәрләри сонралар латын дилинә тәрчүмә олунуб Авропада јајылмышды. Бу јолла ислам антик фәлсәфә илә Авропа фәлсәфәсини бирләшдирән васитә олду вә мәдәнијјәт тарихиндә олдугча бөјүк рол ојнады.

Беләликлә, XIII әсрдә күчлү тәригәт һәрәкатларынын кенишләнмәк имканлары зәифләди. Мө'минләрлә либераллар, философлар вә мистикләр арасында мүбаһисәләр јатды. Сүнниләрлә шиәләр арасында кедән рәгабәт о вахтдан дини дејил, сијаси характер дашымаға башлады. Лакин биз сонралар даһа ики һәрәкатын јаранмасынын шаһиди олуруг: бунлардан бири XVIII әсрдә (вәһһабиләр һәрәкаты), дикәри XIX әсрдә (бабиләр һәрәкаты) мејдана чыхмышдыр. Бу һәрәкатлар тәригәтчиликдә ики әсас истигамәт олдуғуну көстәрир ки, бунлардан бири исламы өз әввәлки садәлијинә гајтармаг, дикәри ислама јени үнсүрләр кәтирмәк чәһдиндән ибарәт иди.

---

[26] Фома Аквински (1225—1274)—католик схоласт-алими, католисизм дини фәлсәфәсинин баниләриндән биридир.

VI фәсил

ТҮРКИЈӘ ВӘ ИРАН ҮСТҮНЛҮЈҮ

Христиан тарихиндә олдуғу кими, ислам тарихиндә дә варварларын (барбарлар—јаделлиләр) јүрүшләри олмушдур. Лакин V әсрдә варварлар тәдричлә христиан килсәсинә табе едилмишдиләр вә христиан килсәси Рома империјасынын харабалыглары үзәриндә онлара давам кәтирән јеканә гүввә олмушду. Бу варварларын әксинә олараг XI әсрдән е'тибарән Әрәб империјасында артыб чохалан Шәрг варварлары империјада сијаси вә дини бирлик јаратмағы гаршыларына мәгсәд гојдулар. Онларын бә'зиләри, мәсәлән, Узаг Гәрбдән (Мәракеш) кәлмиш Әлмүрабитиләр вә Әлмүвәһһидиләр бир тәрәфдән Гаһирәнин шиә хәлифәсинин тәһрики илә һилал[1] тајфасынын јүрүшүнә гаршы, дикәр тәрәфдән исә Испанијада христианларын ирәлиләмәсинә гаршы сүнни бәрбәрләрин мүнасибәтини ифадә едирдиләр. Башга варварлар, Орта Асијадан кәлмиш сәлчуг түркләри Иран шиәләринә гаршы сүнни түркләрин мүнасибәтини тәҹәссүм етдирирдиләр. Демәли, һәм биринчиләр, һәм дә икинчиләр өз истилаларына мүгәддәс мүһарибә (ҹаһад) принсипи илә һагг газандыра билирдиләр.

[1] Јухары Мисирдә көчәри һәјат сүрән һилал тајфасы (сүлејм тајфасы илә бирликдә) 1048-чи илдә Шимали Африкаја (Тунис) сохулмушдур.

Шимали Африкада бәрбәрләрин тә'сири

Әлмүрабитиләр. Әлмүрабитиләр башлыча олараг ламтун тајфасындан топланырдылар ки, бу тајфа дә сәнһаҹә адлы бәрбәр тајфаларынын иттифагына дахил иди. Бәрбәријјәдә бу иттифагын нә кими рол ојнадығы бизә мә'лумдур. Ламтун тајфасынын адамлары туарегләрин гоһуму идиләр, туарегләр кими онлар да өртүклә бүрүнүр вә Мәракешин ҹәнубунда јерләшән әразидә көчәри һәјат сүрәрәк Никерә тәрәф һәрәкәт едирдиләр. Онлар сәһра илә ирәлиләјәрәк Триполитанијаја (Траблисә) кәлиб чатыр вә суданлыларла вурушурдулар. Судан сәлтәнәтләри һәр заман Шимали Африка илә әлагә сахлајырдылар. Христианлыг бә'зи рајонлара: Нубијаја вә еһтимал ки, Никер рајонунда сонгој тајфасына кечмишди, амма јухарыда көстәрилән рајонлардан башга дикәр өлкәләрдә бутпәрәстлик анимизми һәлә дә гүввәдә галырды. Суданын вә Бөјүк Сәһранын јахынлығында јерләшән Гана империјасы XI әсрдә Гәрби Суданда бөјүк тәрәггијә чатмышды. Империјанын гара әмирләринин һакимијјәти Бөјүк Сәһранын бәрбәр тајфаларынын хејли һиссәсинә, о ҹүмләдән ламтун тајфасына јајылмышды. О заманлар ламтун тајфасы башчыларындан бири ислам тә'лимини ајдын шәрһ едә биләҹәк һәр һансы бир руһанини өз һәмтајфаларынын ичәрисинә кәтирмәк фикринә дүшмүшдү. Әввәлҹә о белә бир адамы Кајруанда ахтармышдыса да, бу бир нәтиҹә вермәмишди; амма сонралар башчы белә бир адамы Мәракешдә Ибн Јасинин симасында тапа билди. Ибн Јасин исә ламтун тајфасынын бир нечә үзвүнү өз әтрафына топлајыб Сенегалда, мөһкәмләндирилмиш монастырда («рибат», әлмүрабит ады да бурадан әмәлә кәлмишдир; әлмүрабит, јә'ни рибатдан олан адам, сонралар да әлмүрабит шәклиндә ишләнмишдир; «рибат» сөзүнү Рабат шәһәринин адында вә «мәрабут» сөзүндә көрмәк олар; бу рибатлар сәлиб јүрүшләри заманы тамплијерләрин монастырларыны хатырладырды) өзүнә мәскән салды. О, рибат башчысы олдугдан сонра тәрәфдарларынын өзүнә пассив итаәт етмәсини тәләб етди вә онлар арасында там бәрабәрлик јаратды. Ибн Јасинин мәгсәди ајдын иди: о, Мәғриб мүсәлманлары арасында малики мәсләкини бәрпа етмәк истәјирди. Тәгрибән 1042-чи илдә о,

исламы Бөјүк Сәһра бәрбәрләри вә Тәкрур зәнчиләри арасында тәблиғ етмәјә башлады; бәрбәрләр вә зәнчиләр исә Гананын бүтпәрәст һакимләринин һөкмранлығы алтындан чыхмаға чалышараг јени дини һәвәслә гәбул етдиләр. Ислам ордусу јарадылды вә бу орду һүчума кечди. Бир тәрәфдән, 1076-чы илләрә јахын Гана сүгут етди, Суданын мүсәлманлашдырылмасы үчүн јол ачылды вә ислам мүвәггәти маниәләрдән сонра XVIII вә XIX әсрләрдә өз јүксәк зирвәсинә чатды. Дикәр тәрәфдән ламтун тајфасы Мәракешә чатараг орада өз көһнә рәгибләри илә, зәнатә тајфасындан олан бәрбәрләрлә тоггушду. Сичилмасә һүчумла тутулду. Мүгәддәс мүһарибәдә һәлак олмуш Ибн Јасиндән сонра онун Ибн Тәшфин адлы ләјагәтли давамчысы мејдана чыхды ки, о да Мәрракеш шәһәринин тәмәлини гојду вә өз пајтахтыны ораја көчүрдү. Ибн Тәшфин Мәракеш өлкәсини кафир бәрбәрләрин әлиндән алдыгдан сонра Шәргә тәрәф һәрәкәт етди вә 1082-чи илдә өз һакимијјәтини Мәракешдән Әлчәзаирәдәк кенишләнирди; Әлчәзаир онун истиласынын сон нөгтәси иди. Ибн Тәшфин һәр јердә мәсчидләр тикдирирди ки, бунлар да әлмүрабитиләрин әсас тутдуглары идејаларын көзә чарпан әламәти иди. О заманлар Африка мүсәлманлары да сонралар сәлиб јүрүшләринә[2] сәбәб олмуш бу чүр сә'јләр көстәрирдиләр. Доғрудан да, дини идеја (исламы христианлардан горумаг идејасы) 1084-чү илдә Ибн Тәшфини, она јалварыб көмәк истәјән Испанија мүсәлманларынын чағырышына гулаг вермәјә мәчбур етди. Кордова хилафәтини өз чијниндә сахлајан бәрбәрләр, әрәбләр вә славјанлар[3] өз чәкишмәләри илә ону мәһв етдиләр вә ондан нә галмышдыса, һамысыны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Испанијанын бу чүр дағыныглығы онун христиан краллары тәрәфиндән јенидән әлә кечирилмәсини (реконкистасыны) асанлашдырырды; христиан краллары исә дурмадан ирәлиләјирдиләр. Лакин Ибн Тәшфин дөрд дәфә јүрүш етди вә Зәллакә јахынлығында һәлледичи гәләбә чалараг христианларын һүчумуну дајандырды; о заман

---

[2] XI—XII әсрләрдә сәлиб јүрүшләри «дини сә'ј» нәтичәсиндә дејил, феодал Гәрби Авропасында кәркин ичтимаи-игтисади вәзијјәт вә Ватиканын гәсбкарлыг сијасәти нәтичәсиндә олмушду (бах: М. А. Заборов, Сәлиб јүрүшләри. М., 1956).

[3] Славјанлар (сәгалибә) — бә'зи мүсәлман дөвләтләринин гошунларында гуллуг етмиш авропалы гуллара дејирдиләр.

Сид[4] дә христианларын сыраларында иди. Ибн Тәшфин ону көмәјә чағыран мүсәлманлары да өзүнә табе етди. О өзүндән сонра бүтүн мүсәлман испанијасыны вә Шимали Африканын хејли һиссәсини әһатә едән бир империја гојуб кетмишди. Лакин тәнәззүл етмәјә јеничә башламыш Әндәлис мәдәнијјәти өз тәбии кобудлуғуну тәзәчә јерә гојмуш бу чәнкавәр рәһибләрин арасына тезликлә позғунлуг салды. Ибн Тәшфинин оғлу Испанијада бөјүмүшдү. Тәләбкар вә пак мө'минин вариси олан, әдәбијјаты көзәл билән бу шәхс бир нечә ил әрзиндә Шимали Африканы испан мәдәнијјәтинин билаваситә тә'сири алтына салды.

Әлмүвәһһидиләр. Һеч бир әср дә хилафәт сүрмәјән Әлмүрабитиләр сүлаләсинин сүгуту Ибн Тәшфинин өлүмү илә башланды. Онун оғлунун һөкмранлығы дөврүндә даһа көчәриләр ичәрисиндән дејил, Мәракешин Јухары Атлас дағларында јашајан бәрбәрләрин отураг мәсмуд тајфасы ичәрисиндән Ибн Тумәрт адлы (Ибн Тумәрт, әрәбләрин Өмәр адынын бәрбәрләр арасында ишләдилән мүхтәсәр формасыдыр) башга бир тәләбкар мө'мин мејдана чыхды. О, Ибн Тәшфини көлкәдә гојду. Ибн Тәшфин анчаг илаһијјатчы олдуғу һалда, Ибн Тумәрт фатими Үбејдуллаһын јолу илә кетди вә өзүнү меһди е'лан етди. Ибн Тәшфинин идејаларына, јә'ни малики ајинләринә, елми әсәрләр үзрә анчаг шәриәтин мүхтәлиф бөлкүләринин (фүру) өјрәнилмәсинә һәср едилмиш мәшғәләләрә чидди әмәл етмәк идејаларына гаршы Ибн Тумәрт билаваситә Гурана, рәвајәтә вә фиғһ гајдаларына әсасланан дини фикирләри ирәли сүрдү. Бу һәлә бир јана галсын о, Гураны һәрфән шәрһ едән Әлмүрабитиләри писләјир вә тәләбкар әш'әри олдуғу үчүн Әлмүрабитиләри бунда мәзәммәт едирди ки, онлар аллаһын вәһдәтинә (бирлијинә) инанмырлар; Ибн Тумәрт тә'лиминин әсасыны бу вәһдәтә (тоһид, әлмүвәһһид ады да бурадан әмәлә кәлмишдир ки, бу да «аллаһын вәһдәтинә е'тигад едән адам» демәкдир) һәгигәтән мүтләг е'тигад тәшкил едир. Әлмүрабитиләр аллаһа инсан сифәтләри верәрәк вә Гуранын төрәнмә олдуғуну (һәм дә онларын фикринчә, Гуран төрәндикдән сонра чох узун бир вахт кечмишдир)

---

[4] Сид—реконкистанын фәал иштиракчысыдыр вә «маврлара» (мүсәлманлара) гаршы христианларын мүбаризәси һаггындакы халг дастанларында мәшһур шәхс олмушдур.

841—13

һесаб едәрәк антропоморфист идиләр вә чохаллаһлылыгда (ширк) тәгсирләндирилирдиләр, чүнки онлар илаһи вүчуддан башга дикәр вүчудлары да гәбул едирдиләр. Демәли, христианлара гаршы нечә мүбаризә едилирдисә, онлара гаршы да о чүр мүбаризә апармаг лазым иди. Биз ашағыда көрәчәјик ки, вәһһабиләр тәкаллаһлылыға бу чүр кор-корана е'тигад етмәкдә хејли ифрата вармышлар.

Ибн Тумәрт өз кәламы вә каһинлији үчүн әрәб дили илә, илаһијјатчыларын дили илә кифајәтләнмирди. Лүтер[5] алман дили хатиринә латын дилиндән имтина етдији кими, Ибн Тумәрт дә өз әтрафындакы дағлыларын ону даһа јахшы баша дүшмәси үчүн онларын бәрбәр диалектини ишләтмәјә башлады. Онун орижинал бир сима олдуғуну сөјләмәк үчүн тәкчә бу фактын өзү дә кифајәтдир. Шәргдән гајыдаркән о, маликиләрин мәһдуд формализми илә бәситләшмиш Мәғрибә илаһијјат кәтирди ки, Гәзали дә бу илаһијјата јени руһ верди. Ибн Тумәртин ислаһатчылыг тәшәббүсү һамыны һиддәтләндирди. О, әввәлчә Бужидән, сонра исә Тлемсендән вә Мәрракешдән говулараг Јухары Атласда (буранын һүндүрлүкләриндән Әлмурабитиләрин пајтахтыны сејр етмәк оларды) мәнсуб олдуғу тајфада өзүнә сығыначаг тапды. О, мәсмуд тајфасына мәнсуб иди вә бу тајфада хүтбә охујурду. Ибн Тумәрт бу рајондакы әсас бәрбәр башчыларыны она табе олачаглары барәсиндә анд ичмәјә вадар етдикдән сонра өзүнү меһди е'лан етди вә мүгәддәс мүһарибәјә чағырды. Әлмуваһһидиләр империјасы белә јаранды (1121-чи илдә).

Белә бир фактын да әһәмијјәти аз дејилдир ки, Ибн Тумәрт өзүнү меһди е'лан етдикдән сонра нәинки Мали-ки-әлмурабитиләрә гаршы, һәм дә халис мө'минләрә гаршы үсјан галдырды. Беләликлә, о, бүтүн һакимијјәти мүчтәһидләрин әлиндән, бу алим адамларын әлиндән алырды, һалбуки о заманлар мө'мин мүсәлманлара көрә, шәриәти тәкбашына тәфсир етмәјә анчаг онларын ихтијары варды.

Ибн Тумәрт бу ихтијары онларын әлиндән алды вә ону анчаг имамлара тапшырды. Биз бу нәзәријјәнин шиәлијә нә гәдәр јахынлашдығыны көрүрүк. Әлбәттә,

[5] Лүтер, Мартин (1483—1546)—реформасијанын көркәмли хадимләриндән бири, протестант лүтеран килсәсинин баниси олмушдур.

бу гүсурсуз имам, ичмә башчысы олса-олса, анчаг меһдинин өзү, јә'ни Ибн Тумәртин өзү иди.

Еһтимал ки, Мәһәммәди даим өзүнә нүмунә көтүрән Ибн Тумәрт ишкүзар адам дејил, шаир гәлбли бир инсан иди. О, Тлемсен рајонундан олан Әбдүлмө'мин адлы бир бәрбәрин симасында өз фикирләрини һәјата кечирә билән хадим тапды. Өмәр Мәһәммәд үчүн нечә бир шәхс идисә, Әбдүлмө'мин дә Ибн Тумәрт үчүн елә бир адам иди. Атласда јашајан тајфалар әввәлчә Әлмурабитиләрә верки вермәкдән бојун гачырдылар, сонра да онларын үстүнә көндәрилән чәза гошунларына басгын етдиләр. Илк тоггушмаларын нәтичәси Әлмурабитиләр үчүн әлверишли дејилди. Ибн Тумәртин өлүмүндән сонра исә Әбдүлмө'мин бир нечә ил әрзиндә мүдафиә мүһарибәси апардығы дағлардан чыхыб кетди. О, бир-биринин ардынча Тлемсени, Феси вә Мәрракеши зәбт етди (1147-чи илдә). О заман Испанијадакы мүсәлманлар Әлмурабитиләрә гаршы үсјан галдырмышдылар. Әбдүлмө'мин орада өз һакимијјәтини гурмаг үчүн бу һадисәдән истифадә етди. Бужидән олан Һәммадиләрлә Кајруандан олан Зириләр арасындакы вәтәндаш мүһарибәләри вә Сичилијадан кәлән норманларын Зириләрә гәтијјәтли басгынлары Шимали Африканы ишғал етмәкдә Әбдүлмө'минин ишини асанлашдырды. Атлантик океандан тутмуш Триполитанијаја гәдәр бу әрази илк дәфә олараг бир һөкмдара мәхсус олду; бу һөкмдар һәмин әразини әјаләтләрә бөлдү вә һансы торпагларын верки вермәли олдуғу барәдә сијаһы тутду ки, бу тәдбир дә һәмин әразидә јашајан әһали үчүн көрүнмәмиш бир тәдбир иди. Әбдүлмө'мин өлүмүндән (1163-чү ил) бир гәдәр әввәл өзүнү хәлифә е'лан едәрәк (беләликлә, Гаһирә вә Бағдад хәлифәләри илә бирликдә јенә дә үч хәлифә[6] олду) меһдинин силаһдашларыны сүлалә варислији принсипини гәбул етмәјә мәчбур етди вә беләликлә онун нәсилләри 1269-чу илдәк (јә'ни Мәриниләр Мәррракеши зәбт едәнәдәк) бир-бирини әвәз етдиләр. 1236-чы илдәк онлар Әбдүлмө'минин јаратдығы бүтүн империјаны идарә едир, абидәләр тикир вә әрәб-испан философларына һимајә көстәрирдиләр. Лакин онлар меһди әсһабәләрининин нүфузу илә даим һесаблашмалы идиләр вә бу онла-

[6] 1031-чи илдәк үчүнчү хәлифә Кордовадакы Әмәви нүмајәндәси иди.

рын зәифләмәсинин сәбәбләриндән бири иди. Башга бир сәбәб дә бу иди ки, онлар Әлмүрабитиләрин ики нәслинә гаршы амансыз мүбаризә апармалы идиләр. Бунунла бирликдә Испанијада, Аларкос јахынлығында христианлар үзәриндә парлаг гәләбә чалдыгдан бир нечә ил сонра онлар Лас Навас јахынлығында бөјүк мәғлубијјәтә уғрадылар. Ејни заманда һәм Африкада, һәм дә Испанијада дүшмәнләрин басгынларына мә'руз галан сүлалә тезликлә тәнәззүл етди. Бу бөјүк империјанын әјаләтләри империјадан ајрылырды, бир-биринин ардынча сарај чеврилишләри баш верирди. Ән нәһајәт, Әлмүвәһһидиләр бүтүн һакимијјәти өз чанишинләринә вермәјә мәчбур олдулар вә чанишинләр өзләрини мүстәгил е'лан етдиләр.

Дағыныглыг. Беләликлә, Әлмүвәһһидиләр империјасынын галыглары үзәриндә үч јени сүлалә: Тунисдә Һәфасиләрин сүлаләси, Тлемсендә Әбдүлвадиләрин сүлаләси вә Фесдә Мәриниләрин сүлаләси мејдана чыхды. Тарих тәкрар олунурду: бу үч дөвләт IX әсрдәки үч Африка дөвләтини: Әғләбиләрин, Рүстәмиләрин вә Идрисиләрин дөвләтләрини хатырладырды. Һәмин вахт христиан реконкистасынын мүвәффәгијјәтләри нәтичәсиндә мүсәлман Испанијасынын һүдудлары даралыб кичик Гренада дөвләти һәддиндә галмышды ки, бурада да Әлһәмбр сарајынын—«Испанијада мүсәлман инчәсәнәтинин бүтүн зәрифликләринин вә бүтүн фантазијасынын санки кристал шәклиндә топландығы» (Ж. Марсе) сарајын јарадычылары олан Насириләр христианларын вә Мәриниләрин һәмләләри мүгабилиндә мәһарәтлә тараздыг сијасәти јеридәрәк 1492-чи иләдәк гала билдиләр. 1492-чи илдә Фердинанд вә Изабелла сонунчу әрәб әмирини Испанијадан говдулар; бу һадисәдән бир нечә ај сонра исә Христофор Колумб онларын бајрағыны Јени Дүнја торпағына санчды.

Африкадакы үч дөвләтин (сонралар Тунис, Әлчәзаир вә Мәракеш бу дөвләтләрдән әмәлә кәлмишдир) ән күчлүсү Мәриниләрин дөвләти иди. Өз сәчијјәви хүсусијјәтләринә көрә бу сүлалә Әлмүрабитиләри хатырладырды. Онун сијасәти сәләфләрин сијасәтиндән фәргләнмирди: бу сүлалә дә Испанијаны мүдафиә едир вә өз әразисини Африканын шәргинә тәрәф кенишләндирирди. Лакин ики истигамәтдә апарылан бу мүбаризәдә Мәриниләр гүввәдән дүшдүләр. Үч Африка дөвләтинин рәгабәти

XIV әсрин ахырында вә XV әсрдә давам етди. XIV әсрин орталарына јахын Мәриниләр өз әввәлки әразисинә, Мәракешә чәкилмәјә мәчбур олдулар ки, бураја да португалијалылар сохулмаға башлајырдылар. Фәләјин чархы дөндү: инди артыг христианлар дәнизи ашыб Африканы һәдәләјирдиләр; вәһши дәниз гулдурлары Африканын саһилләриндә азғынлыг етмәјә башламышдылар. Сонралар, XVI әсрдә ислам һәм сијасәт саһәсиндә, һәм дә дин саһәсиндә христианларын һүчумуну дәф етмәли олачагдыр. Артыг јәгин етмәк оларды ки, бу өлкәләрин тарихиндә дин биринчи дәрәчәли рол ојнамышдыр. Әлмүрабитиләр вә Әлмүвәһһидиләр сөзүн там мә'насында дин јолунда чарпышан мүбаризләр идиләр. Мәриниләр исә, нисбәтән тәмкинли олсалар да, мүгәддәсләрә пәрәстишин вә мистиклијин, јә'ни еләбир дини ојанма үнсүрләринин инкишафына көмәк етмишләр ки, бу ојанма XVI әсрдә христиан һүчумунун дармадағын едилмәси илә нәтичәләнмиш мүбаризәдә күчлү бир силаһ олачагдыр.

Түркләр вә монголлар

Орта Асија халглары өз һәрби јүрүшләринин истигамәтини сечәркән һәмишә Иранла Чин арасында чашыб галырдылар. Бу да Чинин онлара лазымынча мүгавимәт көстәриб-көстәрмәмәсиндән асылы иди. Чәкишмәләр нәтичәсиндә вар-јохдан чыхмыш вә парчаланмыш Чин VIII әсрдән X әсрәдәк һеч бир мүгавимәт көстәрмәк игтидарында дејилди. Амма X әсрин икинчи јарысында, Сун сүлаләси һакимијјәт башына кәлдикдән сонра Чиндә јүксәлиш башланды. Белә олдугда дүзләри вә сәһралары олан дијарларда һәмишә отлаг јерләри ахтаран вә нисбәтән мүнбит торпагларда мәскән салмаға чалышан Орта Асија көчәриләри өз басгынларынын истигамәтини дәјишдирмәјә мәчбур олдулар. Онлар Бағдад хилафәтинин зәифләмәсиндән истифадә едәрәк гәрбә доғру үз гојдулар.

Биз Шәргдә вә Гәрбдә Аббаси хәлифәсинин әлиндән торпагларын нечә чыхдығыны билирик (II фәсил). Сепаратизм һәр јердә өз ишини көрүрдү. Ермәнистан вә Әрәбистан империјадан ајрылдылар. Хәлифәнин ихтијарында Ираг торпағы галмышды ки, бурада да әслиндә шиә Бувејһиләр һөкмранлыг едирдиләр. Бүтүн бунлара

бахмајараг, гәјјумлуға көтүрүлмүш бу хәлифә, ә'јанларынын хилафәти идарә етдикләри бу «тәнбәл крал»[7] нәзәријјәчиләрин фикринчә, һәр чүр һакимијјәт мәнбәји олараг галырды. Испанијада[8] башга хилафәт јаранмышды; даһа бир хилафәт дә (өзү дә мүртәдләр хилафәти) Мисирдә[9] мөвчуд иди. Буна бахмајараг бир чох ири һөкмдарлар мәһз Бағдад хәлифәсиндән ихтијар истәјирдиләр. X әсрин ахырларында Маһмуд Гәзнәви өзүнүн рәсмән һөкмдар кими танынмасыны хаһиш етмишди вә онун хаһиши јеринә јетирилмишди. XI әсрин орталарында Әлмүрабитиләр сүлаләсинин баниси хәлифәдән «мүсәлманларын һөкмдары» (Әмир әл-мүслимин) ләгәби алды ки, онун да башчысы хәлифә, јә'ни «мө'минләрин һөкмдары» (Әмир әл-мө'минин) иди. Јүз ил сонра, 1175-чи илдә һамынын Сурија вә Мисир һөкмдары кими таныдығы Сәлаһәддин дә Бағдад хәлифәсиндән ихтијар истәмишди. Сонралар һәлә бир чох башгалары, һәтта мискин ојунчаглара чеврилмиш сонунчу Аббасиләрдән дә ихтијар саһиби олмағы хаһиш етмишләр.

Беләликлә, XI әсрин әввәлләриндән башлајараг мүсәлман Асијасы үч басгына: Сәлчугиләрин, монголларын вә Тејмур гошунларынын басгынларына мә'руз галды. Ислам илә бу истилачылар бир-биринә мүәјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрирдиләрми?

Сәлчугиләр. X әсрдә Мәркәзи Асија түркләри үч әсас групдан: дағлыг Тјан-Шан рајонунда мәскән салмыш ујгурлардан, Шәрги Түркүстанда (Гашгарда) јашајан гарлуглардан вә Трансоксиананын (Мавәрауннәһр) әтрафында јашајан гузлардан (оғузлардан) ибарәт идиләр. Мүсәлман олмуш гарлуглар X әсрин ахырында Сыр-Дәрја (Јаксарта) бојунча өзләринә мәскән салдылар вә оғузлары сыхышдырыб гәрбә вә чәнуба тәрәф говдулар. Оғузлар парчаландылар: онларын бә'зиләри Русијаја үз гојдулар вә сонра Јунаныстанда мәһв едилдиләр;

---

7 «Тәнбәл краллар»—Меровингләр сүлаләсинин сонунчу һөкмдарларына дејилир; онлар VII әсрин икинчи јарысында һөкмранлыг сүрмүшләр вә ә'јанларын, торпаг саһиби олан задәкан нүмајәндәләринин әлиндә әслиндә ојунчаг идиләр.

8 Әмәвиләрин Кордова хилафәти 929-чу илдә, III Әбдүррәһман өзүнү хәлифә е'лан едән вахт јарадылмышды вә 1031-чи иләдәк һөкмранлыг сүрмүшдү.

9 Фатимиләрин хилафәти (969—1171); бу хилафәтин мәркәзи Гаһирә иди.

әксәријјәт тәшкил едән вә Сәлчугиләр тәрәфиндән идарә олунан башга оғузлар исә исламы гәбул етдиләр вә Трансоксианаја сохулдулар. Сәлчугиләр сүлаләси баниләринин Сәлчугун нәвәләри 1035-чи илдә Хорасана басгын етдиләр; онлар Гәзнәвиләрин ихтијарында олан Хорасаны беш ил вурушдугдан сонра әлә кечирдиләр. Бу һадисә бөјүк нәтичәләр верди: беләликлә, Ирана вә, демәли, ислам торпагларына Орта Асијадан басгынлар етмәк тамамилә мүмкүн олду. Он ил сонра Сәлчугиләр Ираны фәтһ едәрәк христиан торпагларында мүгәддәс мүһарибәјә башладылар: онлар Анадолудан Ермәнистана кечиб бураны виран етдиләр. Беләликлә, ислам X әсрдә Бизанс (Византија) императорларынын мүзәффәр һүчумунун һајфыны алды. 1055-чи илдә Тоғрул һүчум едиб Бағдады алды, мүртәд сајдығы шиә Бувејһиләрин Иран һөкмранлығыны мәһв етди, хәлифәнин гызыны өзүнә алды вә она наил олду ки, хәлифә онун али һакимијјәтини таныды. Үфүгдә Осман хилафәтинин чизкиләри көрүнүрдү.

Бундан сонра Сәлчугиләр Бизанс империјасында дахили гарышыглыгдан истифадә едәрәк он ил әрзиндә ара вермәдән империјаја басгын етдиләр вә ону тагәтдән салдылар. 1071-чи илдә император Роман Диокенин мәғлубијјәти нәтичәсиндә Кичик Асија Сәлчугиләрин ихтијарына кечди. Онлар ејни заманда Суријаны вә Фәләстини әлә кечирдиләр; амма бурада онлар Фатимиләрин мүгавимәтинә раст кәлдиләр ки, бу да мө'минләрлә шиәләр арасында јени бир чарпышма иди. Фатимиләр сон дәрәчә зәифләмишдиләр. Бағдад хәлифәси кими Гаһирә хәлифәси дә өз муздлу әскәрләринин (зәнчиләрин, бәрбәрләрин вә түркләрин) әлиндә анчаг бир ојунчаг иди вә бу муздлу әскәрләрин бир-бири илә рәгабәти империјаны тагәтдән салырды. Үсјанлар, ачлыг, Фатимиләрин топладыглары чох гијмәтли китабхананын дармадағын едилмәси, бүтүн бу мүсибәтләр Мисрин башына кәлди. Сәлчугиләр исә 1070-чи илдә Гүдсү (Јерусәлим) ишғал етдиләр. Бу заман бир адам (миллијјәти ермәни олан сәркәрдә) мејдана чыхыб Мисирдә Фатимиләрин һакимијјәтини бәрпа едә билди; лакин о, әбәс јерә Сәлчугиләри Суријадан вә Фәләстиндән сыхышдырыб чыхармаға чалышырды. Сәлчугиләр Мисрә басгын етмәк нијјәтиндә идиләр ки, бу да тамамилә мәнтиги иди, чүнки Фатимиләр шиәләрин сон дајағы идиләр. Белә

олдугда Франса һәм Бизансы, һәм дә Мүгәддәс торпағы һәдәләјән бу истилалардан нараһат олараг сәлиб јүрүшүнә башламағы гәт етди.

Беләликлә, Сәлчугиләр ислам динини бир мүддәт христианлардан горумаға башладылар. Онлар Асијада нәинки сијаси, һәм дә дини бирлији бәрпа едәрәк шиәләрин тә'сирини зәифләтдиләр вә һәшшашиләр тәригәтинин кизли һакимијјәтини сарсытдылар. Сәлчугиләр һәрби вә инзибати чәһәтдән јахшы тәшкил олундуглары үчүн белә сүр'әтлә гәләбә газанмышдылар; һалбуки онларын рәгибләри ичәрисиндә һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. Сәлчугиләрин бу чүр тәшкил едилмәси үч бөјүк һөкмдарын вә бир даһи вәзирин, иранлы Низамүлмүлкүн (Гәзалинин һимајәчиси) иши иди; Бағдадда Бәрмәки вәзирләри нә кими һакимијјәтә малик идиләрсә, Низамүлмүлк дә о чүр һакимијјәт саһиби иди; онун үсуллары һаггында «Сијасәтнамә»дә (бу китабы Шефер франсыз дилинә тәрчүмә етмишдир)[10] мә'лумат верилир. Сәлчугиләрин ән көркәмли нүмајәндәси олан Мәликшаһ, еһтимал ки, иранлы олан гәдәр дә түрк иди. Әслиндә ики мүсәлман түрк чәмијјәти јаранды: бунлардан бири Түркүстанда галан, Чинин тә'сири алтына дүшмүш чох мүһафизәкар түркләр чәмијјәти иди, икинчиси исә Гәрби Асијада јашајан, Византија, Әрәб вә Иран мәдәнијјәтләринин тә'сири алтында дәјишмиш вә гүввәләринин чошуб-дашдығы түркләр чәмијјәти иди. Лакин бу әсаслы дәјишиклијә бахмајараг мө'мин Сәлчугиләрин јенилмәзлији әсла зәифләмәди: «һөкмдар динә аид олан һәр шејдән, дини ајинләрдән вә адәтләрдән хәбәрдар олмалыдыр... О, һәфтәдә бир-ики дәфә шәриәт алимләрини өз јанына дә'вәт етмәлидир» (Низамүлмүлк).

Султан Мәликшаһ 1092-чи илдә өлдүкдән сонра онун гардашлары вә оғланлары бир һөкмдар үчүн һәддән артыг кениш олан империјаны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Онлардан бири Ираны, дикәри Суријаны, үчүнчүсү Анадолуну өзүнә көтүрдү. Лакин онларын арасында олан ихтилафлар сәлиб әһлинин хеиринә олду. Мәликшаһын оғланлары Иран үстүндә бир-бири илә рәгабәт апардыглары заманда сәлиб әһли Сәлчугиләрә: әввәлчә,

[10] Бу китабы проф. Б. Н. Заходер русчаја тәрчүмә етмишдир («Сијасәтнамә. XI әср вәзири Низамүлмүлкүн идарә үсуллары һаггында китаб», М.—Л., 1949).

Кичик Асија һөкмдарларына (1097-чи илдә Дорилеј әтрафындакы вурушмада), сонра исә Сурија һакиминә (1098-чи илдә Антиохија јахынлығындакы вурушмада) һәлледичи зәрбәләр ендирди. Сәлчугиләрин гүдрәти сарсылды вә XII әсрдән башлајараг онларын империјасы, јүз ил әввәл Испанија хилафәти парчаландығы кими, дағылыб хырда әмирликләрә чеврилди. Сәлчугиләрин һәддән артыг кениш олан сырф һәрби дөвләти әјаләт һөкмдарларынын һакимијјәтинә әсасланырды; мәркәзи һакимијјәт зәифләдикчә әјаләт башчыларынын һөкмранлығы күчләнирди. Вахты илә Сәффариләрин[11] вә Саманиләрин[12] Шәрги Иранда һакимијјәт башына кәлмәләринә дә ејни һадисә сәбәб олмушду. Мүстәгил һөкмдар олмуш бу сәлчуг әмирләри тарихдә атабәј (ата+бәј; әввәлләр кәнч әмирләрин гәјјумларына вә мүрәббиләринә атабәј дејирдиләр) адланыр. Суријада, Месопотамијада, Ермәнистанда вә Иранда јерли сүлаләләр белә јаранмышды. Әслиндә парчаланмыш олан империја фатеһләрин иддиаларына мүгавимәт көстәрә билмирди.

Фатеһләр Түркүстандан кәлмишдиләр. Мәликшаһын үчүнчү оғлу Сәнчәр, бу чәсур вә елмли һөкмдар Шәрги Ираны фатеһләрдән горујурду; вахты илә иранлы Сасаниләр вә Саманиләр бу торпағы туранлылардан мүдафиә етмишдиләр. Инди исә туранлылар һәмин торпағы јени дүшмәнләрин, өз ган гардашларынын: Шимали Чиндә нәш'әт етмиш вә Шәрги Түркүстанда мәскән салмыш гаракитајларын, гырғыз чөлләриндән кәлмиш оғузларын вә Хивәнин Харәзм һөкмдарларынын һәмләләриндән горујурдулар. Сонунчулар султан Мәликшаһа мәнсуб олан, сонра исә Хивә һакими олмуш бир гулун нәслиндән идиләр. «Бөјүк Сәлчугиләрин» сонунчу нүмајәндәси олан Сәнчәр өмрүнүн ахырынадәк (1157) отуз ил онлара гаршы шиддәтли мүбаризә апарды. Буна бахмајараг о, гаракитајларын вә харәзмлиләрин Трансоксианыны өз араларында бөлүшдүрмәләринә мане ола билмәди.

XII әсрин ахырында харәзмлиләр үсјанлар нәтичәсиндә дидилән Ираны Сәлчугиләрин әлиндән алдылар, он беш ил сонра исә онлар гаракитајларын пајтахты олан Отрары ишғал етдиләр вә гаракитајларын һакимиј-

[11] Сәффариләр (868—909)—Иран сүлаләсидир.
[12] Саманиләр (875—999)—Мавәраүннәһрдә вә Иранда һакимијјәт сүрмүш сүлаләдир.

јәтинә сон гојдулар. Сонра Әфганыстанда вә Һиндистанда Гәзнәвиләри әвәз етмиш Гуриләр сүлаләсинин пајтахты Гәзнә шәһәри ишғал едилди. Беләликлә, харәзмшаһларын јени империјасы Гәрби Асијанын сијаси бирлијини гисмән бәрпа етди; Гәрби Асијаны исә бу заман атабәјләр парчалајырдылар. Харәзмшаһлар ејни заманда дини бирлијә зәрбә ендирдиләр. Онлар Сәлчугиләрин гүсурсуз адланан мө'минлијини 1218-чи илдә шиәликлә әвәз етдиләр вә һәтта Аббасиләрин хилафәтини мәһв етмәк фикринә дүшдүләр. Монголларын јүрүшү онлара көз ачмаға имкан вермәди.

Беләликлә, шиәлик чох аз мүддәт әрзиндә Габаг Асијада үстүнлүк әлдә етди. Лакин бундан бир нечә ил әввәл шиәлик Мисирдә өз һөкмранлығыны итирмишди. Атабәјләрин хидмәтиндә олмуш күрд забитинин оғлу Сәлаһәддин вәзирләрин чәкишмәләри вә сәлиб әһлинин гоншулуғу нәтичәсиндә хејли тагәтдән дүшмүш Фатими хилафәтинин зәифлијиндән истифадә етди. О, Мисирдә шиә хәлифәсини девирди вә мө'минлији дирчәлтди. Беләликлә, Сәлаһәддин бабасынын ады илә адландырылан Әјјубиләр сүлаләсинин әсасыны гојду ки, бу сүлалә дә Мисирдә ислаһатлар кечирди. Бу бөјүк сүнни дөвләти атабәјләрин бир нечә сүлаләсини мәһв едәрәк Фәратадәк кенишләнди. Беләликлә, Әјјубиләр тагәтдән дүшмүш Сәлчугиләри сыхышдырыб күчдән салдылар вә мө'минлији өзләри мүдафиә етмәјә башладылар. Мисир вә Сурија христианлыға гаршы исламын әсас һәрб мејданына чеврилди. Суријада Сәлаһәддинин нәсилләри бирбири илә әдавәт апарыб чәкишмәсәјдиләр, онун христианлара вурдуғу зәрбәләр онлары мәһв едә биләрди. Әјјуби һөкмдарларынын ихтилафлары, еләчә дә Сәлчугиләр арасындакы чәкишмәләр онларын дүшмәнләринин хејринә олду. Мисрин Әјјуби һөкмдары сәлиб әһлинә гаршы мүгавимәт көстәрмәк үчүн харәзмлиләрлә иттифаг бағламаға мәчбур олду. Вахты илә Испанија мүсәлманлары да христианлары дәф етмәк үчүн Әлмүрабитиләри көмәјә чағырмышдылар. Бундан әлавә, мәмлуклар вахты илә атабәјләрин етдикләри кими һәрәкәт едәрәк өз әмирләринин зәифлијиндән истифадә етдиләр. Әјјубиләрин кечмиш муздлу әскәрләри олан мәмлуклар XIII әсрин орталарында, нәһајәт, онларын јерини тутдулар. Көрдүјүмүз кими, бир-биринин ардынча бүтүн сүлаләләр ејни хәстәлијин—преторианлығын гурбаны олмушлар. Лакин Мисирдә султанлыг едән мәмлуклар сонралар исламы вә Авропаны монгол истиласындан хилас едирләр.

Монголлар. Бу вахтадәк мүсәлман дүнјасынын истилачылары олан түркләрин өзләри исламы гәбул едир вә һәмишә дә диндарларын гаты мүдафиәчиләри олурдулар. Амма түркләр јалныз Орта Асијадан кәлирдиләр. Онларын ирг гардашлары олан вә даһа узаг өлкәләрдән кәлән монголлар исламын нә олдуғуну демәк олар һеч билмирдиләр.

«XIII әсрин орталарында монголларын милли дини шаманилик иди; бу дин зәиф көк салмышды вә фанатикликдән мәһрум иди. Бөјүк Кујук ханын өзү христианлара дүшмән дејилди; онун аиләсиндә христианлар варды вә онун илк ики вариси христиан гадынларын оғланлары идиләр; онун баш вәзирләри арасында ики несторн христиан варды» (Пеллио)[13].

Монголлар тарихдә һәмчинин татар кими танынмышлар. Бу, еһтимал ки, онларын һәтта илк адыдыр. Сонра бу ад «монгол» сөзү илә (бәлкә дә XII әсрдә Чинкизхан заманы Монголустанда вә Орта Асијада мөвчуд олан кичик бир әмирлијин ады илә) әвәз едилмишдир. Амма «татар» ады монгол империјасынын гәрб һиссәләриндә, мәсәлән, Гызыл Ордада галмышдыр. Сонралар авропалылар османлылардан башга бүтүн түрк халгларыны әслән татар адландырмаға башламышлар. Халг ады кими «татар» кәлмәси һазырда Волгабојунда вә Сибирин бир һиссәсиндә јашајан түркләрә шамил едилир.

Монгол империјасынын јарадычысы Чинкизхан XII әсрин орталарында, инди Забајкалје адланан рајонда күбар аиләсиндә анадан олмушдур. Атасы она Темучин ады гојмушду. Чаван јашларындан јетим галан Темучини һеч кәс танымырды вә о, корлуг чәкирди. Әлли јашларынадәк о, доғма јурду олан Монголустанда галмышды; бурада о, овчулугла вә басгынларла долашан гулдурлар дәстәсинин башчысы кими фәалијјәтә башлады. Сонра о, кичик көчәри һөкмдарлара гаршы мүбаризәдә Чинин Тсин ханәданына көмәк етди (бу ханәдан еһтијатсызлыг едиб һәмин һөкмдарларын күчләнмәсинә јол вермишди). Бу һадисәдән сонра Чинкизхан мәшһур

[13] Пеллио—франсыз шәргшүнасыдыр, 1878-чи илдә доғулмушдур.

олду. Монголустанда дахили мүбаризә кедирди вә Темучин бу шәраитдән истифадә едә билди. Бир нечә иллик сынаглардан вә тәрәддүддән сонра о һәмин өлкәнин шәрг һиссәсиндәки та'фалары өз һакимиjјәтинә табе етдирди (1207-чи ил). Мүһүм чәһәт будур ки, Чинкизханын илк силаһдашлары арасында мүсәлманлар варды; чох күман ки, бунлар, о заман Чин вә Монголустанла тичарәт әлагәси јаратмыш тачирләр идиләр. Бир нечә илдән сонра һәмин мүсәлманлар монголларла Харәзм арасында васитәчилик етмәли олдулар. Демәли, еһтимал етмәк олар ки, Темучинин һөкмранлығынын әсас идејасыны, јә'ни бөјүк тичарәт јолунун: Чин илә Гәрб арасында «ипәк јолунун» тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк идејасыны һәмин мүсәлманлар Темучинә вермишләр.

Үч ил сонра бүтүн Монголустан Темучинин һакимијјәтини таныды. Еһтимал ки, о, Чинкизхан адыны һәмин дөврдә гәбул етмишдир. Бу мүәммалы ады чинлиләр «көј оғлу» кими тәрчүмә едирләр, лакин ола билсин, бу да монголларын «чинг»—«күчлү» сөзү илә бағлыдыр. Тајфа башчыларынын топлантысы империјанын тәшкилат әсасларыны јаратды; шәхси мүһафизәчиләр һаггындакы ганун бу әсаслар ичәрисиндә чох мүһүм јер тутур. Мөһкәм интизам—јасаг[14] монгол гошунлары арасында тәтбиг едилди вә онларын гәләбәләринин әсас сәбәби олду. Јасаг пәракәндә тајфалары доғрудан да ваһид бир милләт шәклиндә бирләшдирди.

Чинкизханын илк харичи јүрүшләри Чинә гаршы јөнәлдилмишди. Лакин 1209-чу илдә Чинкизхан өз гошунларыны Гәрбә тәрәф јеридәрәк вә гаракитајларла харәзмлиләр арасында кедән мүһарибәләрдән истифадә едәрәк Мәркәзи Асијада уғјур вә гарлуг әмирләрини өзүнә табе етдирди. Амма бу рајонда чидди вурушмалар 1216-чы илдән башланды. Дүшмән тајфалары тә'гиб едән монголлар Гырғызыстан дүзләринә дахил олдулар, орада Харәзмшаһ гошунлары илә тоггушдулар вә тәрәфләрдән һеч биринә гәләбә кәтирмәјән дөјүшдән сонра кери чәкилдиләр. 1218-чи илдә игтисади маһијјәтли бир һадисә бөјүк јанғын төрәдән гығылчым олду. Харәзмшаһ елчи көндәрди ки, бунун да чавабында монгол ханы

---

14 Даһа доғрусу—дзасаг. Еһтимал ки, мүәллиф «јаса»ны, јә'ни монголларын адәт һүгугу күллијјатыны нәзәрдә тутур; бу күллијјат Чинкизханын әмри илә тәртиб едилмишдир.

тичарәт әлагәләринә јенидән башламаг мәгсәди илә бөјүк бир карван јола салды. Мүсәлман тачирләриндән ибарәт олан бу карваны харәзмлиләр мәһв етдиләр, Харәзмшаһ исә бунун әвәзини өдәмәк үчүн бир шеј вермәкдән бојун гачырды. Чинкизхан харәзмлиләрин гошунундан сајча аз, амма ондан даһа јахшы тәшкил едилмиш олан 200 мин нәфәрдән ибарәт гошун кәтүрүб мүсәлман торпагларына сохулду. Вахты илә әрәб истилалары заманында олдуғу кими, орада истилачылар хиласкар кими гаршыландылар. Түркүстан мүсәлманлары несторилликдән чыхыб будда динини гәбул етмиш бир түрк әмири тәрәфиндән тә'гиб олунурдулар. Буна көрә дә онлар монголларын ағушуна атылдылар, монголларын дин мәсәләләринә гарышмамасы исә онлары руһландырды. Харәзм империјасы гаракитајлардан алынмыш Трансоксиананын вә Гуриләрдән зәбт едилмиш Әфганыстанын һесабына өз һүдудларыны кенишләндирмишди. Ираны өз араларында бөлүшдүрмүш олан әмирликләр она табе идиләр. Харәзмлә гоншулуг јалныз кичик бир вилајәт саһиби олан Бағдад хәлифәси үчүн горхулу иди. Лакин бир нечә ајдан сонра Харәзмшаһын тахт-тачы јыхылды, монгол сувариләри тәрәфиндән тә'гиб олунан Харәзмшаһын өзү исә тагәтдән дүшүб өлдү. Ону тә'гиб едән ики монгол сәркәрдәси өз сүр'әтли һүчумуну давам етдирди, Шимали Ираны табе етди, Загафгазијада күрчүләрин мугавимәтини гырды; башлычасы исә Шәрги Авропада јерләшән бүтүн түрк тајфаларыны өз гошунларынын тәркибинә гатды. Һәмин вахт Чинкизхан Бактријаны (Бәлхи) вә Әфганыстаны ишғал едәркән дәһшәтли күтләви гырғынларла ваһимә салырды. Онун оғланларындан бири Хорасаны виран гојду. Һамы онун гаршысында баш әјирди. Монголустандан тутмуш Иранадәк Асија бирләшдирилди, амма онун әразисинин бир һиссәси харабалыға чеврилмишди. Асија даһа вәһши олан јени Александрын[15] тапдағы алтында галды. Чинкизхан өлүмүнә (1227-чи ил) азча галмыш өз гошунларыны карван (јенә дә онун һөкмранлығынын әсас идејасы) сојан Чин таланчыларынын[16] үстүнә јеритди. Әрәбләр, иранлылар вә исламы гәбул

---

15 Мүәллиф Македонијалы Искәндәри нәзәрдә тутур.

16 Ајдын дејилдир ки, мүәллиф һансы «таланчылардан» бәһс едир.

етмиш түркләр дини идеал наминә вурушурдуларса, монгол империјасынын, әввәлкиләрдән бәлкә дә ән кениш олан бу империјанын баниси анчаг ади дүнјәви ишләрин гајғысына галырды. Өз мәгсәдинә чатмаг үчүн (Асијаны бирләшдирмәк, онун тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк вә дини мүһарибәләри дајандырмаг үчүн) о, милјонларла адамы гырғына вермишди. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, ән чәтин шәраитдә көстәрилән бу бөјүк мәтанәт онун вәһши симасына демәк олар епик бир әзәмәт верир.

О һәлә сағлығында үчүнчү оғлу Укедеји (Октагааны), өз вариси тә'јин етмишди. Лакин бу она көчәри һөкмдарларын адәтинә көрә (бу адәтә көрә тајфалар вә торпаглар ханәдан үзвләри арасында бөлүшдүрүлүрдү) өз империјасыны дөрд оғлу арасында бөлмәјә мане олмады. Дәдә-баба гајдасына көрә лап кичик оғул дәдә-баба јурдуну (Шәрги Монголустаны) алды, ән бөјүк оғул исә ән узаг һиссәсини, мәһз сонралар Гызыл Орда ханәданына чеврилән вә Украјнадан тутмуш Арал дәнизинәдәк узанан һиссәсини идарә етмәли иди. Икинчи оғулун пајына ики Түркүстан—VIII әсрдән исламла тәмасда олан Шәрги вә Гәрби Түркүстан (гәдим түрк торпаглары) дүшдү.

Адичә һөкмдарлардан бири олан, Чин торпағынын јарысыны, Русија вә Иран торпагларынын бешдә дөрд һиссәсини идарә едән Укедеіин (Октагаанын) заманында көркәмли бир вәзирин сајәсиндә Чинин тә'сири хејли күчләнди. Лакин империјанын дикәр гүввәләри, несториләр вә мүсәлманлар бу тә'сирә гаршы мүбаризә апарырдылар. Христианлар ислам үзәриндә гәләбә чалмаг үчүн монгол императорунун сәлиб әһли илә иттифаг бағламасыны истәјирдиләр (бу арзу да Мүгәддәс Лудовикин Мисрә сәлиб јүрүшү заманы аз гала һәгигәтә чеврилмишди). Мүсәлманлар исә истәјирдиләр ки, монгол императору онларын бирлијини бәрпа етсин (онларын арзуларыны Тејмур, сонралар исә османлы султанлар һәјата кечирмишләр). Лакин даһа көзләмәк истәмәјән вә кор-коранә монгол истиласыны шиҹрникләндирән адамларын бә'зиләри бөјүк ханы Чинин истиласыны баша чатдырмаға разы салдылар, башгалары исә Иран үзәринә һүчум едилмәсинә наил олдулар. Ираны о заман ислам динини гәбул етмиш ахырынчы харәзмшаһын оғлу түрк Ҹәлаләддин Мәнкубәрти идарә едирди. О,

Иранда милләтчилик әһвали-руһијјәси ојатды. Фикринин үстүндә ахырадәк дурмајан, лакин икид вә гочаг сијаси хадим олан Ҹәлаләддин мәғлубијјәтдән сонра Һиндистанда сығыначаг ахтармаға мәчбур олду. Монголларын Чинә һүчум етдикләриндән хәбәр тутдугдан сонра о, јенидән һәрбә башлады, лакин монголлара гаршы дејил, өзүнүн бүтүн гоншуларына гаршы (хәлифәјә, Әјјубиләрә, Анадолу сәлчугларына гаршы) вурушду вә нәһајәт монголларла тәкбәтәк үз-үзә калди. О, 1231-чи илдә өлдүкдән сонра Ираны, Јухары Месопотамијаны, Күрчүстаны, Анадолу сәлчугларынын империјасыны бирләшдирән дөвләт дағылды. Авропанын гапысы бир анда алынды: монголлар ахынла Русијаја, Полшаја, Мачарыстана дахил олдулар вә Вјанајадәк кедиб чыхдылар: душмәнләрин ичәрисиндәки чәкишмәләр онларын сүр'әтлә ирәлиләмәсинә көмәк етди. Император Октагаанын[17] өлүмү Гәрб мәдәнијјәтини хилас етди, амма сонралар Гәрб дүнјасы монголларын гүдрәти илә һесаблашмалы олду. Папа IV Иннокенти Парис университетиндә әрәб вә «татар» дилләринин тәдрисини тәшкил етмәјә ичазә верди. Бундан әлавә, о, Гарагорума, монгол ханынын сарајына елчиләр көндәрди вә бурада франсискан Плано Карпини[18] Кујукун император сечилмәси мәрасиминдә иштирак етди. Несторилијә, ермәни-григорианлыға вә буддизмә ејни дәрәчәдә хејирхаһлыгла јанашан Кујукун[19] өлүмү гәти олараг империјанын бирлијини јаратмаға мане олду. Бу вахт кераиләрин сонунчу һөкмдарынын (орта әср насирләринин «кешиш Јvһәннанын») јахын гоһуму, монгол ханынын гызы олан бир христиан гадын һакимијјәтин Чинкизханын ән кичик оғлундан олан нәсилләрин әлинә кечмәсинә наил олду. Мункә[20] (Мәнкугаан) монголларын илк елмли императору иди. О, әмр едиб лүғәт китаблары јаздырды вә Иран алимләрини өз сарајына дә'вәт етди.

Бундан әлавә о өз анасынын тә'сири алтында дин

[17] Гәрби Авропаны Шәрги вә Мәркәзи Авропа халгларынын мүгавимәти хилас етмишдир; онлара гаршы мүбаризәдә монголларын гүввәси түкәнмишди.

[18] Карпини, Плано (1182—1252)—1245—1247-чи илләрдә Монголустана кедиб гајытмыш италијалы сәјјаһдыр; бу сәјаһәт һаггында чох мараглы әсәр јазмышдыр.

[19] Кујук 1246-чы илдән 1248-чи илдәк һөкмранлыг етмишдир.

[20] Мункә (Мәнкугаан) 1248-чи илдән 1259-чу илдәк «бөјүк хан» иди.

азадлығы нүмунәси көстәрәрәк несториләри, буддистләри, даосиләри вә мүсәлманлары өз әтрафына топлады. О, франсискан Рубруквисә[21] демишди: «Бүтүн бу динләр бир әлин бармаглары кими бир шејдир».

Мә'лум олдуғу кими, 1254-чү илдә бу раһиб о заман сәлиб јүрүшү едән Мүгәддәс Лудовик адындан монгол императоруна тәклиф етмишди ки, ислам әлејһинә иттифаг бағласын; јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, белә тәклиф биринчи дәфә верилмирди. Ермәнистан чары да монголларын ислама гаршы чыхмасыны тәләб едирди. Иранда һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. Сәлчугиләрин мәһв едә билмәдикләри һәшшашиләр өз чиркин әмәлләрини давам етдирирдиләр. Сурија мәмлуклары тичарәти позмушдулар. Монгол императорунун гардашы, христиан гадындан олмуш вә христиан гызы алмыш буддист Һүлаку Орта Асија түркләриндән ибарәт олуб әксәријјәтини несториләр тәшкил едән гошунла Ирана дахил олду. Һәшшашиләр вә хәлифә Асијанын монгол һекемонлуғу алтында бирләшмәсинә һәлә мане олурдулар. Һүлаку һәшшашиләрдән башлајараг онларын галаларыны јерлә јексан етди вә башчыларыны өлдүрдү (1257-чи ил). Сонракы илдә о, Бағдады фәтһ етди, христианлара дәјмәјиб хәлифәни вәһшичәсинә өлдүрдү вә онун бүтүн аиләсини гырды. Ән'әнәви исламын варлығына бу чүр сон гојулду.

Император Мункәнин икинчи гардашы Губләгаан[22] (Хубилај) исә Чинин фәтһ едилмәсини баша чатдырырды. Бүтүн бу һадисәләр заманы император өлдү. Бундан сонра бөјүк бир империја өз-өзүнә дөрд бөјүк дөвләтә: Чиндә монгол империјасына, Гыпчаг ханлығына (монгол Русијасы), Түркүстан ханлығына вә Иранда монгол ханлығына парчаланды. Империјанын ағырлыг мәркәзи Узаг Шәргә кечирилди. Лакин Иран сонралар өз фатеһләрини бир дәфә дә мәғлуб едәчәкдир: ону фәтһ етмиш монголлар мүсәлманлашачаг вә мәдәниләшәчәкләр. Һәм дә демәк олар тамамилә чинлиләшмиш олан јени император Губләгаан бир нечә иранлыны дөвләт

---

[21] Рубруквис (Рубрук) — тәгрибән 1220—1293) —Фәләмәнк сәјјаһыдыр; Франсыз кралы IX Мүгәддәс Лудовикин тапшырығы илә Мункә ханла данышыг апармаг үчүн 1253—1255-чи илләрдә Монголустана сәјаһәтә кетмишдир.

[22] Губләгаан (Хубилај) —1259—1294-чү илләрдә һөкмранлыг етмиш, Чиндә монголларын Јуан сүлаләсинин әсасыны гојмушдур.

ишинә көтүрдү. О замандан бәри Чиндә мүсәлманларын ишләтдикләри Чин дили фарс дили илә гарышды. Бир дә ки, Һиндистанда вә Орта Асијада түрк сүлаләләринин һөкмранлығы заманы рәсми вә јухары даирәләрдә фарс дили чохдан ишләдилирди (биз фарс дилинин Сәлчугиләр арасында нә кими нүфуза малик олдуғуну јухарыда демишик). Фарс дили өзүнүн бу үстүнлүјүнү түркләр арасында да сахламыш, сонра исә османлылар ону өз ана дили илә әвәз етмишләр.

Бу дөвр Иран вә Ермәнистан христианлары үчүн көзәл заманә иди, чүнки монголларын сијасәти онлара арханалырды. Бу сијасәт исә азлыг тәшкил едән милләтләрә һимајә көстәрмәк сијасәти иди; иш бурасындадыр ки, һәмин милләтләр Шәргдә мүсәлманларын сонунчу дајағына, јә'ни Сурија вә Мисир мәмлукларына басгын едилмәсиндә Һүлакуја көмәк едирдиләр. 1259-чу илдә бир христиан сәркәрдәсинин башчылығы илә монгол гошуну Дәмәшги вә Һәләби ишғал етди. Мүсәлманлары мәһв етмәк үчүн сәлиб әһлинә јалныз монголларла бирләшмәк лазым иди. Лакин онлар монголларын гүдрәтли олачағындан еһтијат едирдиләр, буна көрә дә гәтијјәтсизлик көстәрдиләр вә Мисир султанына мәғлубијјәтдән сонра баш галдырмаг үчүн вахт вердиләр. О бири илдә Мисир султаны өз дүшәркәләриндән хејли узаглашмыш олан монголлары мәғлуб етди вә онлары Фәрат чајынын о тајына атды. Вахты илә әрәбләр Пуатје јахынлығында нечә гәти мәғлубијјәтә уграмышдыларса, бу дәфә монголлар да о чүр мәғлуб олдулар. Монгол гәсбкарлығына сон гојулду. Русијанын чәнубунда вә Түркүстанда монгол ханлыгларынын исламлашдырылмасы мүсәлманларын бу мүвәффәгијјәтинин билаваситә нәтичәси олду.

О вахт монгол империјасы сабитләширди. Һәр чүр сәјаһәтчиләр, Италија вә әрәб тачирләри вә христиан мүбәллиғләри сәрбәстчә кәлиб бу империјаны кәзирдиләр (Марко Полону, Монтекорвини[23], Порденону хатырлатмаг кифајәтдир). Ән мүхтәлиф динләр бурада өзләри-

---

[23] Марко Поло (1254—1323)—Италија сәјјаһыдыр, 17 ил Чиндә јашамыш, монгол ханы Губләгаанын (Хубилајын) јанында хидмәт етмишдир; сәјаһәтнамә јазмышдыр. Монтекорвин (1246—1328) — католик мүбәллиғи вә франсискандыр, Чиндә христианлығы јајмагла мәшғул олмушдур.

нин бир чох очагларыны јарадырды. Асијада «Ромадакы динчлик дөврүнә»[24] бәнзәр бир динчлик дөврү мовчуд иди.

Исламын мүгавимәти

Мүсәлман аләминдә бә'зи мүгавимәт очаглары һәлә саламат галмышды.

Бир тәрәфдән Мисир мәмлукларынын ән көркәмли султаны олан Бәјбәрс монголлары кери отуртмагла кифајәтләнмирди. О, ермәни чарларынын, сәлиб әһлинин вә Суријадакы исмаилиләрин нүфузуну гырды, ән башлычасы исә Аббаси сүлаләсинин үзвләриндән олуб монголларын әлиндән гачмыш бир нәфәри өз ганады алтына чәкди. Бәјбәрс фәрасәт көстәриб бу гачгыны хәлифә е'лан етди. Беләликлә о, хилафәтин һимајәдары олараг өз һакимијјәтинин гануни олдуғуну диндар сүнниләрин нәзәриндә әсасландырды.

Дикәр тәрәфдән Анадолуда (бура да сүнниләрин сығыначағы иди) монголларын өзләринә табе етдикләри Сәлчугиләр империјасы бир нечә әмирлијә бөлүндү. Бу әмирликләрдән бири монгол јүрүшүндән әввәл гачмыш түрк нәслиндән олан Османлы империјасынын әсасыны гојду. Сәлчугиләрин әсил хәләфләри олан бу османлылар да диндар сүнниләрин тәрәфдары олачаг вә XVI әсрдә фәхри хәлифә адынын шан-шөһрәтини гајтарачаглар. XIV әсрдә онлар Анадолу јајлаларында өз торпагларыны гојуб сүр'әтлә Мәрмәрә дәнизинә тәрәф јүрүш етдиләр. Онлар өз јеничәриләринин монголларынкы кими мөһкәм олан низам-интизамы сајәсиндә Гара дәниз саһилиндән тутмуш Измир көрфәзинәдәк олан торпаглары ишғал етдиләр, сонра боғазлардан кечәрәк ејни илә монголлар кими Авропаја тәрәф јүрүш етдиләр.

Нәһајәт, ислам Иран монголларыны өз тә'сири алтына алды. Һулакунун вариси өз атасы кими буддист иди вә христианлара рәғбәт бәсләјирди. О, император Михаил Палеологун гызына евләнмишди вә өзүнүн ән јахын гоһуму олан Түркүстан ханы илә вурушурду. Беләликлә, Иранла Туранын вә ејни заманда буддизмлә исламын

24 «Ромадакы динчлик дөврү»—Рома императору Августун һөкмранлығы дөврү дeмәкдир.

мүбаризәси јенидән башланды. Ислам гыса бир үстүнлүк әлдә едиб Һулакуилар (Елханиләр) сүлаләсинин үчүнчү һөкмдары заманы Иранын рәсми дини олду. Бу һөкмдарын вариси Мисир мәмлукларына гаршы иттифаг бағламағы Авропа кралларына, о чүмләдән Көзәл Филиппә дәфәләрлә тәклиф етмишди. Ислам исә Иранда өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәкдә иди; Бағдад хилафәти сүгут етдикдән гырх ил сонра ислам бу өлкәдә бирдәнбирә галиб кәлди. Монгол һөкмдарларындан анчаг Чин императору онун тә'сири алтына дүшмәди. Исламы гәбул едән Иран монголлары әхз етдикләри мәдәнијјәтин тә'сири алтында көзүачыг вә һәссас олмушдулар ки, бу заман да онларын дөвләти дағылмаға башлады: мухтәлиф әјаләтләрдә јерли сүлаләләр, монгол вә ја Иран, сүнни вә ја шиә сүлаләләри јаранды, онларла бирликдә исә вәтәндаш мүһарибәләри башланды.

Беләликлә, Гәрби Асијанын сијаси бирлији—монголларын арзусу олан бу бирлик XIV әсрин әввәлләриндә алт-үст олду. Бу һәрч-мәрчлик, һәмишә олдуғу кими, чеврилишлә нәтичәләнди: Трансоксианада (Мавәраүннәһрдә) јашајан күбар аиләсиндә доғулмуш, түрк вә сүнни Тејмур ләнк (Тамерлан)[25] тәгрибән 1365-чи илдә түркләрлә монголларын вурушдуглары бу өлкәдә гајда-гануну бәрпа етди. Сәмәргәнди өз фәалијјәт мәркәзинә чевирәрәк о, ислам дининин шөһрәти наминә истилалар јолу илә Асијанын бирлијини бәрпа етмәји гәрара алды. Иран мәдәнијјәтини гәбул етдијинә бахмајараг о, монголлара хас олан амансызлыгла Иран әмирликләринә гаршы, һабелә Харәзмә вә Әфганыстана үч дәфә јүрүш етди. Сонра Тејмур өз гошунларыны Русијаја тәрәф дөндәрди ки, бурада да чәкишмәләр вә дахили мүһарибәләр Гыпчаг ханлығыны дидирди. Бундан сонра монгол басгынындан кәнарда галмыш Һиндистанын нөвбәси чатды; һинд ли-әфганлар бирчә вурушмада дармадағын едилдиләр. Тејмур Сәмәргәндә, вахты илә Маһмуд Гәзнәви кими, чохлу гәнимәтлә гајытды. Нәһајәт, Тејмур түркләрин үстүнә һүчум етмәјә мәчбур олду. I Султан Бајәзид Кичик Асијаны өз һөкмранлығы алтына алды, сонра Болгарыстаны ишғал етди вә 1396-чы илдә Авро-

25 Тејмур (1336—1405)—Орта Асија сәркәрдәсидир, 1370-чи илдән әмир олмушдур; истила јолу илә кениш «империја» јаратмышдыр ки, бу империја да онун өлүмүндән сонра дағылмышдыр.

панын онун үстүнә јеритдији сонунчу әһли-сәлиб ордусуну Никопол әтрафында мәһв етди ки, бундан сонра да Авропанын мүгәддәратына һаким кәсилди. Алты ил сонра Тејмур Ангара әтрафында Бајәзидлә вурушду; бу мәшһур вурушма тарихин кедишини дәјишдирәрәк Константинополун (индики Истамбулун) түркләр тәрәфиндән зәбт едилмәсини јарым әср ләнкитди. Беләликлә, Тејмур Асијанын һөкмдары олду. Гәрб һөкмдарлары, онлары хилас етдијиндән хәбәрсиз олан Тејмурун јанына елчиләр көндәрдиләр. Јалныз Чин Тејмурун һакимијјәтинә һәлә табе дејилди; бундан бир гәдәр әввәл бурада милли Мин сүләләси монголлары девирмишди. Тејмур Чини дә ишғал етмәјә һазырлашырды, лакин о, XV әсрин әввәләриндә өлдү.

Асијанын бирләшдирилмәси үчүн көстәрилән чәһд бир даһа боша чыхды. Мәмлуклар Суријада вә Мисирдә һакимијјәт сүрүрдүләр. Һиндистанда Деһли султанлары һакимијјәт сүрүрдүләр. Һиндистанда Деһли султанлары (онларын дәдә-бабалары Гуриләрин јанында хидмәт етмәјә башламышдылар вә Гәзнәдән асылы олмајан илк сүләләнин әсасыны гојмушдулар) бир сыра јерли сүләләләрин јаранмасына мане ола билмирдиләр. Шәрги Иранда вә Трансоксианада (Һәратда вә Сәмәргәнддә) Тејмурун оғлу вә нәвәси бөјүк һөкмдар, елм вә инчәсәнәт һамиси кими һакимијјәт сүрүрдүләр. Монгол ән'әнәсинә риајәт едәрәк онлар јени тичарәт јолларынын тәһлүкәсизлији вә јахшы вәзијјәтдә олмасы гајғысына даһа чох галырдылар; бир мүддәтдән сонра исә һәмин јоллар мәһв олду. Һәмин дөврдә Португалијада дәнизчилик инкишаф етмәјә башлады.

Лакин Гәрби Иран вә Месопотамија тејмуриләрин һөкмранлығындан јаха гуртармышдыса да, XV әсрин икинчи јарысында вәтәндаш мүһарибәләри мејданына чеврилди. Ики түркмән гәбиләсинин: Гарагојунлу вә Ағгојунлу гәбиләләринин әдавәти Гвелфләри вә Гибеллинләри[26] хатырладыр. Вахты илә Рома ислама гаршы мүбаризә апармаг үчүн монголлардан көмәк алмага чалышдығы кими, инди дә Венесија Анадолу түркләринә гаршы мүбаризәдә түркмәнләрдән көмәк истәјирди.

[26] Гвелфләр—XII—XV әсрләрдә Италијада сијаси бир груп иди; әсасән тачирләрдән вә сәнәткарлардан ибарәт олан бу груп алман императорларынын тәрәфдары олан Гибеллинләрә гаршы мүбаризә апарырды.

Јени дөврләр. Асијада үч бөјүк дөвләтин мејдана кәлмәси

Тејмурун өлүмүндән сонра түркләр өзләринә кәлдиләр. II Мәһәммәд 1453-чү илдә Константинополу тутдугдан сонра Бизанс (Византија) империјасыны мәһв етди вә мачар Хунијадинин, еләчә дә албан Искәндәрбәјин мүгавимәтини гырды. Бизанс пајтахтынын сүгуту (бу һадисә вахты илә Бағдадын сүгутунун вердији нәтичәләр кими нәтичәләр доғурмушду) түркләрә Балкан јарымадасында ирәлиләмәјә, Екеј дәнизиндәки адалары ишғал етмәјә вә һәтта Италија әразисинә (Отранто;а) кирмәјә имкан верди. Онлар бу торпаглары (Балкан јарымадасыны вә Кичик Асијанын јарысыны) тутдугдан сонра, үстәлик Крымы да фәтһ етдиләр. Екеј дәнизи вә Гара дәниз османлыларын олду.

XVI әсрин әввәлләриндә Османлы империјасы өзүнүн ән јүксәк зирвәсинә чатды. Лакин I Сәлим үзүнү Гәрбдән Шәргә тәрәф чевирмәли иди. Иранда Сәфәвиләр өлкәнин симасыны дәјишдирмиш вә өз гүдрәтини артырыб тәһлүкәли рәгиб олмушдулар. Сәфәвиләр, өз мүгәддәслији илә шан-шөһрәт газандығы бир заманда Хәзәр дәнизинә јахын вилајәтләрин бириндә вәфат етмиш бир заһидин нәсилләри идиләр. Бу заһид Әләвиләрин једдинчи имамынын нәслиндән иди, јә'ни өзүнү әслән әрәб һесаб едирди. Онун нәвәси шиәләрә гошулмушду. Сәфәвиләрин јүксәлиши Аббасиләрин вә ја Фатимиләрин јүксәлишини хатырладырды. XV әсрин әввәлләриндә онлар дини чәмијјәт тә'сис етдиләр; һәмин чәмијјәт нәинки Иранда, һәм дә Кичик Асијада тәблиғат апарырды. Сәфәвиләр суфи идиләр вә һәтта һөкмдар олдугдан сонра да авропалылар онлары Иранын «бөјүк суфиләри» адландырырдылар. 1490-чы илдә Исмајылын (бу суфи сонралар Ираны фәтһ едәчәкдир) атасы вә гардашы түркмәнләрлә вурушма заманы һәлак олдулар. Бу ағыр күнләр Исмајылы мөһкәмләндирди; чаван олдуғуна бахмајараг о, тәрәфдарларыны өз әтрафына топлады вә Ираны өз араларында бөлүшдүрмүш он ики кичик шаһ арасындакы ихтилафлардан истифадә едәрәк онлары ајры-ајрылыгда бир-биринин ардынча дармадағын етди. 1501-чи илдә[27] о өзүнү Иран шаһы е'лан етди вә шиәлији дөвләт динине чевирди. Беләликлә, јени әсрин әввәллә-

[27] Исмајыл өзүнү 1502-чи илдә шаһ е'лан етмишдир.

риндә јени империја јаранды ки, бу да Түркијә империјасынын рәгиби олду.

Шиәлик тәдричлә Кичик Асијада јајылды, бундан сонра исә күтләви гырғынлар башланды. Сүнни османлыларла шиә сәфәвиләр арасында мүһарибә лабүд олурду. Ганлы Чалдыран күнү (1514-чү ил) фәләк өз һөкмүнү верди: түркләр Иранын сүвари гошунуну топ атәшинә тутуб дармадағын етдиләр. Лакин Сәлим әлдә етдији үстүнлүкдән демәк олар истифадә етмәди, һалбуки бунун һәлледичи әһәмијјәти ола биләрди. О, иранлыларын кифајәт гәдәр зәифләмиш олдугларыны куман едәрәк Мисри[28] фәтһ етмәк вә өлүмүндән бир гәдәр әввәл мәмлукларын өз ганадлы алтына алдыглары сонунчу Аббасиләрин сырф руһани варислијинә саһиб чыхмаг үчүн Мисрә үз гојду. Сәлимин Мисри һәлә зәбт етмәздән әввәл хәлифә адыны гәбул етмәси вә Аббасинин хәлифәликдән онун хејринә рәсмән имтина етмәси, еһтимал ки, хејли сонракы дөврдә[29] уйдурулмуш әфсанәдир. Бу әфсанә чидди нәтичәләр вермишдир.

Лакин Түркијә Ангара әтрафында дармадағын едилдикдән сонра баш галдырдығы кими, Иран да мәғлубијјәтдән сонра дирчәлди. Икинчи Сәфәви[30] өлкәни јарым әсрдән чох идарә етди вә онун сијаси вә дини бирлијинә наил олду. Бир салнамәчинин јаздығына көрә, онун һакимијјәти, Фатими Мүстәнсир нәзәрә алынмазса, бүтүн ислам тарихиндә ән узун сүрән һакимијјәт олмушдур. О заман өз гүдрәтинин зирвәсинә чатмыш түркләрә гаршы дини вә сијаси мүбаризә каһ бу тәрәфин, каһ да о бири тәрәфин хејринә гуртарырды. Франсыз кралынын мүттәфиги вә ән көркәмли Османлы султаны олан Сүлејман Вјананы мүһасирәјә алан вахт Австрија елчиси Бусбек јазмышды: «Бизимлә учурум арасында анчаг Иран дурур: онун Түркијә илә мүһарибәләри бизә нәфәс дәрмәјә имкан верир».

О заман Османлы империјасы Дунајдан тутмуш Нилин кандарларына вә Фәратдан тутмуш Чәбәлүттаригә

[28] Сәлимин гошуну әввәлчә 1516-чы илдә Суријаны, сонра исә 1517-чи илдә Мисри ишғал етмишдир.

[29] Академик В. В. Бартолдун сүбут етдији кими (1912-чи ил тарихли «Мир ислама» журналы), Сәлимә хәлифә ады верилмәси XVIII әсрин ахырларында јаранмыш әфсанәдир.

[30] I Тәһмасиб 1524-чү илдән 1576-чы иләдәк һөкмранлыг етмишдир.

гәдәр узанырды. Шимали Африкада христианларын (испанларын) габағыны саһилдәки бүтүн әсас шәһәрләри зәбт етмиш дәниз гулдурлары олан түркләр тутурдулар. Анчаг Мәракеш Әлмүраәитиләрин вә Әлмүвәһһидиләрин һәрәкатыны хатырладан шәрифләрин дини вә милли һәрәкаты сајәсиндә өз истиглалијјәтини һәлә сахлајырды. Шәрифләрин мүвәффәгијјәтләри Мәриниләрин зәифләмәси вә христианларын басгынлары илә әлагәдар иди. Мүсәлман чәмијјәтләри христианлара гаршы мүгәддәс мүһарибәјә чағырырдылар, бу мүһарибәдә рәһбәрлији исә Атласдан кәлән вә әслән әләви имамларындан олан (лап Ирандакы сәфәвиләр кими) Сә'ди шәрифләри өз әлләринә алдылар.

«XVI әсрдә Мәракешин бәрбәр кәндлиләри арасында исламын һәмишәлик гәләбә чалмасы ашағыдакы үч әсас фактла бағлыдыр: ислам мистиклијә мејл едир вә сырф гејри-шүури мәрасимә чеврилир; дини чәмијјәтләр бу мистиклијин әсһабәләринин даими нүмајәндәликләрини тәшкил етмишләр; мүгәддәсләрә ситајиш етмәк бәрбәрләрин динини онларын анлајышына вә зөвгүнә ујғунлашдырыр, ислам исә бу ситајишин үзүнә чәкилмиш јүнкүл бир өртүк кими галыр» (Бел).

Түркијәнин сонракы тарихини шәрһ етмәк фајдасыздыр. Исламын дини тәкамүлүнү өјрәнәркән бу тарихин анчаг икинчи дәрәчәли әһәмијјәти вардыр. Мә'лумдур ки, Сүлејмандан сонра (о, 1566-чы илдә өлмүшдүр) Түркијә өз һәмләвәрлик гүдрәтини тәдричлә итирмәјә башлады. Ишғал едилмиш өлкәләри мәнимсәмәкдә бачарыгсызлыг көстәрилмәси, рүшвәтхорлуг, вәзирләрин ејш-ишрәти, һәрәмхана фитнә-фәсадлары, јеничәриләрин (онлар әрәб хилафәтинин архаландығы гошун һиссәләрини хатырладырдылар) гијамлары, көрүнүр, бу зәифлијин әсас сәбәбләри иди; Түркијәнин зәифләмәсиндән Сәфәвиләр фајдалана билдиләр.

Иранын бөјүк һөкмдарларындан бири олан Шаһ Аббас узун сүрән һакимијјәти дөврүндә Авропа тә'лиматчыларынын көмәји илә ордуну јенидән тәшкил етди вә ејни заманда өзбәкләрә, түркләрә вә португалијалылара гаршы вурушараг өз сәлтәнәтинин гәрб әјаләтләрини, һабелә шиәләрин мүгәддәс шәһәрләрини (Нәчәфи вә Кәрбәланы) өз әлинә кечирди. Шаһ Аббас Түркијәдән говулмуш ермәниләрә сығыначаг верәрәк тичарәти хејли кенишләндирмәк үчүн онлардан истифадә етди. Онун

һөкмранлығы дөврүндә Иран Авропа илә мөһкәм игтисади вә сијаси әлагә јаратды. XVII әсрин илк илләриндә Иран да ән јүксәк зирвәјә галхды. Сонракы әсрдә, һәм Түркијә, һәм дә Әфганыстан сүнниләри Ирана ејни заманда басгын етдикдә, Иран маһир авангурачы Надир шаһын сајәсиндә хилас олду. Әввәлчә Надир шаһ шиәлији дөрд дини мәзһәблә бирләшдирмәк фикринә дүшмүшдү, сонра исә Иранда сүннилији бәрпа етди вә һәтта јени дин јаратмағы (өтәри дә олса) гаршысына мәгсәд гојду. Бир мүддәт сонра, XIX әсрдә Иранда, көрәчәјимиз кими, исламдан нәш'әт етмиш јени дин, бабиләр дини јаранды.

Нәһајәт, үчүнчү империја Гәрби Асијада јаранды. Исмајыл Иранда Сәфәвиләрин гүдрәтинин тәмәлини гојурдуса, Бабур адлы башга бир һөкмдар (о, ата тәрәфдән Тејмурун, ана тәрәфдән исә Чинкиз ханын нәслиндән иди) Һиндистаны сијаси вә дини чәһәтдән бирләшдирмәјә башлајырды. Бабур Фәрганәдә өз атасынын вариси олмушду; лакин о, Орта Асијада гала билмәзди. О, Һиндугушу ашараг Кабили ишғал етди вә орадан Һиндистаны зәбт етмәк фикринә дүшдү. О да Әфганыстандан Һиндистана енмиш Гәзнәвиләр вә Гуриләр кими һәрәкәт едирди. Бабур өз валеһедичи «Хатирәләриндә»[31] (бунлары чәсарәтлә Сезарын «Мәктублары» илә бир көздә тутмаг олар) гәһрәманлыг мүбаризәси илә зәнкин олан өз һәјатындан бәһс етмишдир. Бу бөјүк инсан һәлә әлли јашына чатмамыш өлмүшдүр (1530-чу илдә). Онун јаратмыш олдуғу Бөјүк Моғуллар империјасы там бир әср әрзиндә күнәш кими шәфәг сачды. Лакин XVII әсрин ахырларындан империјанын тәнәззүлү башланды. Сонракы әсрдә империја әфганларла маратһалар, франсызларла инкилисләр арасында рәгабәт мејданына чеврилди. Бир-бири илә рәгабәт едән гүввәләрин бу мүбаризәси онунла нәтичәләнди ки, империјанын анчаг ады галды вә о, Инкилтәрәнин гәјјумлуғу алтына дүшдү. 1857-чи илдә, Аббасиләр хилафәтинин сүгутундан беш јүз доксан доггуз ил сонра монгол мәншәли сонунчу һөкмдар өз өмрүнү сүркүндә баша вурду.

Инди биз монголларын (Шәргдән кәлән туранлыларын) вә түркләрин (Гәрбдән кәлән туранлыларын) Асија тарихиндә биринчи дәрәчәли рол ојнадыгларыны көрүрүк. Илк дөврдә монголлар гејри-дини формада Асијанын сијаси вә игтисади бирлијини јаратмаға чалышырдылар ки, бу чүр дөвләт дә хәлифәләрин дөвләтини мәнтиги олараг мәһв едирди. Сонракы дөврдә, монголлар Узаг Шәргә тәрәф үз гојдугда түркләр онлары Јахын Шәргдә әвәз етдиләр вә ислам дининин дајағы олдулар. Иран исә онларын арасында јерләширди. Халглар Ирандан кечиб кедир, иргләр гајнајыб гарышырдылар, Иран исә Һинд-Авропа дүһасынын сарсылмазлығынын сүбуту кими јериндә галырды.

Демәли, бу үч бөјүк дөвләтин сајәсиндә ислам Асијада һәмишәлик бәргәрар олду. Лакин буну унутмаг олмаз ки, ислам мүхтәлиф өлкәләрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә динч јолла мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр. Биз исламын тачирләр вә сә'јаһлар васитәси илә Мадагаскара, Индонезија'ја вә Чинә нечә јол тапдығындан јухарыда бәһс етмишик. Ислам дини Суматрадан вә Малајја адаларындан Јаваја (XVI әср), сонра Борнеоја вә сонракы әсрдә Селебесә јајылды. Чиндә мүсәлманларын сајча аз (чәми алты милјон)[32] олмасына бахмајараг, онларын нүфузу артырды, чүнки онлар мүһүм мәркәзләрдә, хүсусән һәмишә Чинин мүгәддәратында мүәјјән рол ојнамыш Түркүстанда јерләшмишләр. Һинди-Чинә исламы XI әсрдә әрәб дәнизчиләри јеритмишдиләр, сонра исә ислам дини чанлар өлкәсиндә (XIV—XV әсрләр) вә Камбочада (XVI әср) јајылды. Африкаја кәлдикдә, геід етмәк лазымдыр ки, орада ислам дини ләнк јајылырды. Ислам дини Һәбәшистана XII әсрдә јајылмаға башламышды вә о замандан бәри онун нүфузу даим давам едирди. Гәрби Суданда бәрбәрләр исламы бу өлкәнин гәрб һиссәсиндә јајдылар. Бу, Гана империјасынын харабалыглары үзәриндә бир чох дөвләтләрин јаранмасына сәбәб олду. Јени империја, Мандингләр империјасы анчаг XIV әсрдә өз һекемонлуғуну бәргәрар етди. XVI әсрдә Тәкрурун бүтпәрәст пелләр тәрәфиндән ишғал едилмәси исламын јајылмасыны дајандырды вә бу дин анчаг XVIII әсрдә јенидән јајылмаға башланды. Мәркәзи Судана ислам XV әсрдән башлајараг јајылды. Шәрги Суданда XVI әсрдәк бу дини анчаг нубијалылар танырдылар вә ислам дини орада

---

[31] «Бабурнамә»нин—«Бабурун мәктублары»нын русча тәрчүмәси вардыр (Дашкәнд, 1958).

[32] Инди Чиндә 10 милјон мүсәлман вардыр.

јалныз XVI әсрдә кениш јајылды. Нәһајәт, гејд етмәк лазымдыр ки, Әрәбистанын өзүндә дә бә'зи тајфалар (мәсәлән әһли-мүрра) анчаг лап бу јахынларда исламы гәбул етмишләр.

Сон дини јениликләр

Әкбәр. Һиндистанда Бабурун јаратдығы сүлаләнин үчүнчү нүмајәндәси император Әкбәр (XVI әсрин икинчи јарысы) даһи бир инсан иди. Онун фәлсәфи вә дини фикирләринин дәринлији, онун маһир сәркәрдәлик вә һөкмдарлыг сифәтләрини көлкәдә гојурду. Әкбәр, Марк Аврели[33] кими мүдрик падшаһ иди. Онун хасијјәтинин әсас чәһәти бундан ибарәт иди ки, о башга динләри өјрәнир вә онлара мане олмурду. Сүннилик руһунда тәрбијә олунмуш Әкбәр башга мәзһәбләрлә асанлыгла гарышан шиәлијә үстүнлүк верди, бу исә ону өз табелијиндә олан дөвләтләрдә әрәб дилини фарс дили илә әвәз етмәјә кәтириб чыхарды. Сонра о, тамамилә тәбии олараг шиәликдән ән дәрин суфилијә кечди вә гаты суфи олду. Өз мүгәддәс суфилијинин тә'сири алтында о, шәраб ичмәјә вә донуз әти јемәјә ичазә верди, һабелә чәһәннәм әзабларынын әбәди олдуғуну инкар етмәјә башлады; онун фикринчә, күнаһа батмыш шәхс башга чилдләрә дүшмәк јолу илә өз күнаһыны јуја биләр; Әкбәр бу е'тигады брәһмәнизмдән әхз етмишди (Әкбәрин достлуг әлагәси сахладығы һинд сиғһләри тәригәти о заман руһун башга бәдәнә кечмәсинә е'тигад едирди, — бах: EI, art. «Sikhs). Бу һәлә бир јана галсын, вахты илә зорла мүсәлман едилмиш һиндулар 1593-чү илдә јенә дә өз әввәлки динләринә гајытмаға ичазә алдылар. Сијаси мүлаһизәләрә көрәми, јохса шәхси әгидәсинә көрә Әкбәр бүтүн динләрдә анчаг илаһи һисси гијмәтләндирирди вә дини мәзһәбләрдә вә мәрасимләрдә олан зиддијјәтләрә һеч бир әһәмијјәт вермирди. О, брәһмәнизмә, буддизмә вә христианлыға ејни рәғбәт һисси илә јанашыр вә бүтүн бу динләрин нүмајәндәләрини топлајыб диспутлар кечирирди. Бир сөзлә, о, дини синкретизм һаггында дүшүнүрдү. Нәһајәт, о, мүгәддәс сајылан һәр шеји инкар едәрәк бир нөв деизми сечди, көјдәки күнәши вә јердәки оду көзлә көрүнән рәмз (Гәдим Иранда зәрдүштиләрин тәблиғ етдикләри динин рәмзи) кими әсас көтүрдү. Лакин Әкбәр деизминин ардычыллары сајча чох аз идиләр. Бу, Һиндистанда ислам дининә күчлү зәрбә ендирмәкдә она мане олмады. Әкбәрин оғлу вә вариси дәрһал сүннилијә гајытды. Лакин диндар мүсәлманлар анчаг јүз ил сонра, Оурәнкзибин[34] һөкмранлығы заманы һәгиги мә'нада чыхыш етдиләр ки, бу да чох пис сијаси нәтичәләр верди; Оурәнкзибин бөјүк оғлу Дара Шикуһ Әкбәр кими суфилијә мејл едиб мүхтәлиф дини тә'лимләри барышдырмаға чалышырды. Диндар мүсәлманларын бу чыхышына бахмајараг Әкбәрин синкретизми ислам тарихиндә ән'әнәни позан ән күчлү амил олду.

Һиндистанда синкретизм өзүнә јахшы зәмин тапды. «Һиндистан мүхтәлиф дини феноменләрин гарышыг шәкилдә инкишаф етдији бир өлкәдир ки, бу да тәдгигатчыдан өтрү динләри мүгајисәли сурәтдә өјрәнмәк үчүн бир нөв мәктәбдир; бу, һәгигәтдә дә белә иди» (Голдсијер). Бир-биринә зидд е'тигадларын бу гарышыглығы Пәнчабда јаранмыш әһмәдиләр (Әһмәдијјә) тә'лиминдә тәзаһүр етмишдир; әһмәдиләр Авропада вә Асијада башлыча олараг инкилис дилиндә фәал тәблиғат апарырдылар. Бу тәригәтин башчысы Гулам Әһмәд (1908-чи илдә вәфат етмишдир) 1880-чы илдә јаздығы китабда тә'лимин әсасларыны шәрһ етмишдир. Исанын өлүмү мәсәләси Гуранда анлашылмаз галыр. Исанын чармыха чәкилмәси Гуранын бир јериндә инкар едилир 4,156: «...онлар ону өлдүрмәдиләр вә ону чармыха чәкмәдиләр, онлары анчаг гара басырды»). Гуранын башга бир јериндә исә бу е'дам санки тәсдиг олунур 3,48: «Аллаһ деди: «Иса! Мән сәни өлүмә мәһкум едәрәм, сәни галдырыб өз јаныма чәкәрәм вә сәни динсизләрин әлиндән хилас едәрәм...»). Гулам Әһмәд бу анлашылмазлыгдан истифадә едәрәк демишдир ки, Исанын өлүмү анчаг заһири һадисәдир, о, гәбирдән чыхмыш, инчили тәблиғ етмәк үчүн Һиндистана кетмиш вә орада өлмүшдүр. Иса күјә Сринагарда басдырылмышдыр. Сүнниләрин бир фитвасына көрә, бу уйдурма тәбии олараг писләнилир. Синкретизмә мејл кӧстәрилмәси әһмәдиләрә хас олан меһдизм консепсијасында да тәзаһүр етмишдир. Диндар мүсәл-

[33] Марк Аврели—Рома императорудур (161—180), 121-чи илдә доғулмушдур; көркәмли философ-стоик олмушдур.

[34] Оурәнкзиб—император (1659—1707).

манлар хиласкары вә мећдини ајры-ајрылыгда мөвчуд олан ики шәхс ћесаб етдикләри ћалда, Гулам Әһмәд онлары бир вүчудда бирләшдирди вә өзүнү бу вүчудун тәчәссүмү е'лан етди. Онун тә'лиминә көрә мећдинин ролу сөзсүз динч бир рол олачагдыр вә чаћады мүћарибә кими дејил, анчаг дин тәблиғаты кими баша дүшмәк лазымдыр. Бүтүн бунлардан мәгсәд мүсәлманлары, ћиндулары вә христианлары ејни бир диндә бирләшдирмәк иди.

Вәһһабилик. XVIII әсрдә Әрәбистанда вәһһабиләр һәрәкаты јаранды. Бу һәрәкат Әкбәрин мәгсәдләринә дабан-дабана зидд олан мәнафеләрдән ирәли кәлмишди. Вәһһабиләр әввәлки мө'минлијә гајытмаг истәјирдиләр. Гејд етдијимиз кими, вәһһабиләр Әлмүвәһһидиләрин тәкаллаһлылығындан даћа ирәли кетмишдиләр. Доғрудан да, онлар анчаг Гуранын мәтнинә вә сүннәјә әсасланараг, һеч бир тәфсирә вә изаһата јол вермир вә мө'минләрин чохдан әмәл етдикләри бир чох адәтләрдә: пејғәмбәрләрә, мүгәддәсләрә вә мәзарлара ситајиш едилмәсиндә чохаллаһлылыг (ширк) көрүрдүләр. Вәһһабиләрин фикринчә, аллаһ пејғәмбәрләрә вә мүгәддәсләрә јухарыдан кизли гүввә әта етмәсә, онлар өз тәбиәтинә көрә бу гүввәни дәрк етмәк игтидарында олмазлар. Онлары һимајәчи һесаб етмәк һәр һансы башга гүввәни аллаһын гүдрәтиндән үстүн тутмаг демәк олар (анчаг гијамәт күнү Мәһәммәд пејғәмбәр һимајәчилик етмәк үчүн аллаһдан ихтијар алачагдыр. Вәһһабиләр төрәнмә бир шејә ситајиш етмәјә, мәсәлән, һәтта пејғәмбәрин дә гәбринә сәчдә етмәјә, ја да бу гәбрин башына еһтирамла доланмаға вә ја мүгәддәс сајылан дашы өпмәјә јол вермирдиләр. Онлар мөвһуматы (уғурлу вә уғурсуз күнләрә е'тигады, әламәтләри, фалчылығы) писләјир, пејғәмбәр адына вә онун аилә үзвләринин адына анд ичмәјә ичазә вермирдиләр. Нәһајәт, ади һәјатда тамамилә харичи-ибадиләр кими, онлар да шәрабы, түтүнү, чалғыны, рәгси вә ојунлары гадаған едирдиләр.

Вәһһабилик һәрәкатынын ады онун баниси Ибн Әбдүлвәһһабын (1787-чи илдә вәфат етмишдир) адындан көтүрүлмүшдүр; бу һәрәкат харичиликдән дејил (буну исә күман етмәк олардыј, һәр һалда нәзәри чәһәтдән, әввәлки сүннәни бәрпа етмәјә әбәс јерә чалышан һәнбәли мәзһәбиндән нәш'әт етмишдир. XIV әсрин әввәлләриндә мәшһур илаһијјатчы Ибн Тејмијјә һәнбәлизми

чанландырды; Ибн Тејмијјәнин дүшмәнләри онунла мөһкәм мүбаһисә едирдиләр; о, зинданда өлмүшдүр. XVIII әсрдә Ибн Әбдүлвәһһаб онун тә'лимини гәбул етди вә бу тә'лими вәһһабилик үчүн әсас көтүрдү; вәһһабилијин маһијјәти исә сүр'әтлә артан мүгәддәсләрә пәрәстиш едилмәсинә гәти е'тираздан ибарәт иди. Тәгрибән 1740-чы илдә Ибн Әбдүлвәһһаб вә Ибн Сәуд вәһһабилији бирликдә тәблиғ етмәк үчүн бирләшдиләр; онлардан бири дини һакмијјәти, дикәри исә дүнјәви һакимијјәти әлинә алды. Онлар Нәчддә дөвләт јаратдылар ки, бу дөвләтин дә мүвәффәгијјәтләри Портаны нараһат етди. 1801-чи илдә онлар шиәләрин мүгәддәс јерләрини талан етдиләр. 1806-чы илдә исә гәрмәтиләр кими һәрәкәт едәрәк Мәккәни әлә кечирдиләр, мәсчид вә минбәрләри дағытдылар вә јалныз Кә'бәјә тохунмадылар. Сонра онлар Мәдинәни алыб пејғәмбәрин гәбрини мурдарладылар. Бундан сонра онлар Суријаја вә Месопотамијаја басгын етмәјә башладылар ки, бу басгынлар да зәввәрларын кедиш-кәлишини дајандырды. Мәһз о заман, 1811-чи илдә, бундан бир гәдәр әввәл Мисир мәмлукларыны (Бонапартын дүшмәнләрини) гырыб чатмыш олан Мәһәммәд Әли вәһһабиләрин гаршысыны алмаг һаггында Портадан әмр алды. Мәһәммәд Әли буна анчаг 1818-чи илдә наил олду, амма онун зәһмәти һәдәр кетди: чох кечмәди ки, вәһһабиләрин дөвләти бәрпа олунду. Елә о заманларда брәһмән чохаллаһлылығынын тә'сири алтында бүтпәрәстлик галыгларынын вә мүгәддәсләрә ситајишин чохдан һөкм сүрдүјү Һиндистанда Әһмәд[35] буна бәнзәр тә'лим тәблиғ етмәјә башлады. Јашадығымыз дөврдә вәһһабилик һәм дини чәһәтдән, һәм дә сијаси чәһәтдән Әрәбистанын хејли һиссәсиндә үстүн кәлмишдир. Бу тә'лим, хүсусән султан Ибн Сәуд мүвәггәти Һичаз шәрифләри сүлаләсини девирдикдән сонра Әрәбистанла һәмсәрһәд олан өлкәләрә—Месопотамијаја вә Сомалијә дә сирајәт етмишдир.

Бабилик вә бәһаилик. Халис әрәб тә'лими олан вәһһабилик исламы өз әввәлки шәклинә гајтармағы өзүнә бир мәгсәд көтүрүрдүсә, халис Иран тә'лимләри олан бабилик вә ондан төрәнән бәһаилик исламы даһа да инкишаф етдирмәји гаршыја бир вәзифә кими гојмушду.

---

[35] Сејид Әһмәд (1786—1831)—кнјаз Индорун гошунунда әскәр олмушдур, XIX әсрин әввәлләриндә өзүнү мећди е'лан етмишдир.

Вәһһабилик Әрәбистан һүдудларындан кәнара чыхмады. Әслиндә јени дин олан бәһаилик исә чох сүр'этлә Асијадан Америкаја јајылды.

Бабилик јаранан кими, Иран һөкумәти бу тә'лимин маһијјәтини чох көзәл баша дүшүрдү вә ону һәр чүр үсулларла мәһв етмәјә чалышырды. Илк чағларда бабилик бир гәдәр лүтеранлыға бәнзәјирди. Бабилик рәсми дин адәтләринә гаршы бир нөв пуритан үсјаны иди. Әбәс дејилди ки, Иран руһанилəри, моллалар өзләрини бабиләрдән горујур вә онлары кафир адландырырдылар.

Мә'лумдур ки, меһди идејасынын («кизли имамын» гајытмасыны көзләмәк) шиәлик үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бабилијин баниси Мирзә Әли Мәһәммәд (1819-чу илдә Ширазда анадан олмушдур) мәһз бу идејаны әсас көтүрмүшдүр. О, Қәрбәлаја, шиәләрин мүгәддәс сајдыглары јерә зијарәтә кедәркән тәсадүфән шејхи шиә тәригәтинин бир үзвү илә таныш олмушдур; шејхиләр «кизли имама» хүсусилә еһтирам бәсләјир вә өзләрини әхбариләрә (мүгәддәс рәвајәт тәрәфдарларына) зидд гојурдулар. Мирзә Әли Мәһәммәд Шираза гајытдыгдан сонра шејхилијин тә'сири алтында рәсми руһаниләрә өјүд-нәсиһәт вермәјә вә онлары ифша етмәјә башлады. Һәмин тә'лимин тә'сири алтында о, 1844-чү илдә (һичри 1260-чы илдә, он икинчи имамын изсиз-сорағсыз јоха чыхмасындан дүз мин ил сонра) өзүнү Баб (илаһи һәгигәтләри өјрәнмәјә јени јол ачан («гапы») адландырды. Бу, тәзә ад дејилди: исмаилиләр, друзлар вә нүсәјриләр өзләринин бә'зи али руһани нүмајәндәләринә бу чүр ад верирдиләр. Баб өз тәблиғләринә өз әсәрләрини, хүсусән Гуранын мәчази тәфсирини гатды (бу, исмаилиләри хатырладыр)[36]. О, руһаниләрин тәәссүбкешлијиндән зинһара кәлән, азадлыг вә бәрабәрлик арзулајараг меһдинин кәлмәсини көзләјән адамларын һамысыны тезликлә өз әтрафына топлады. Һәрәкат о гәдәр кенишләнди ки, Бабы зиндана салдылар. Бу әһвалатдан бир гәдәр әввәл Баб ону өз тә'лиминдән әл чәкмәјә разы салмаг мәгсәди илә хүсуси олараг Шираза кәлмиш Теһран руһаниләринин көркәмли нүмајәндәләриндән бирини өз тәрәфинә чәкмишди. Онун тәрәфдарлары фәал тәблиғат апарыр-

[36] Баб «Бәјан» адлы китаб јазмышдыр вә онун фикринчә, бу әсәр көһнәлмиш Гураны әвәз етмәли иди.

дылар. Онларын арасында Зәринтач адлы бир гадын да варды. Гүррәтүлејн («Көзләри охшајан») адландырылан бу гадын көзәл олдуғу гәдәр дә ағыллы иди; о, Иранда гадын һәрәкатынын мүждәчиси сајылыр. Бабиләрин бу тәблиғаты һөкумәти чох чидди тәдбирләр көрмәјә вадар етди. О заман бабиләр ичәрисиндә илк шәһидләр олду; Мазандаранда бабиләрин галаларда гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрдикләри һаггында Гобинонун[37] вердији мә'луматы охумаг олар. Беләликлә, бабиләрин әввәлчә дини характердә олан фәалијјәти сијаси фәалијјәтә чеврилирди. Кет-кедә кенишләнән һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн онун башчысыны арадан көтүрмәк лазым иди. Бабы күлләләмәк һаггында һөкм чыхарылды. Биринчи дәфә атәш ачылдыгда (күлләләјәнләр дәстәсинә христиан әскәрләр тә'јин едилмишди) Бабын асылдығы кәндирләр гырылды. Баб өзүнү итирмәсәјди вә е'дама тамаша едән чамаат арасына гачыб кизләнсәјди, ким билир, даһа нәләр оларды. Амма ағлыны итирән Баб әскәрләрә тәрәф гачды вә гылынч зәрбәси илә өлдүрүлдү (1850).

Онун өлүмү бабиләри руһдан салмады, әксинә, онлары даһа да руһландырды. 1852-чи илдә үч нәфәр баби шаһа суи-гәсд едиб ону анчаг јаралаја билди. Бу һадисәдән сонра дәһшәтли чәза тәдбирләри көрүлмәјә башланды ки, бу барәдә дә Гобинонун вә Николјанын[38] әсәрләриндән әтрафлы мә'лумат топламаг олар. Башгалары илә бирликдә бәдбәхт Гүррәтүлејни дә боғуб тонгалда јандырдылар.

Бәс Баб нә кими тәһлүкәли јениликләр кәтирди? Онун тә'лими һәгигәтән дини вә ичтимаи ингилаба сәбәб олду. Мәһәммәдин Гураныны о өзүнүн јаратдығы гуранла әвәз едирди вә онун дедијинә көрә, бу гуран она күја вәһјлә верилмишдир. Ән'әнәви Гуранда дини паклыға бөјүк әһәмијјәт верилдији һалда, Баб белә һесаб едирди ки, хәлг едилмиш һәр шеј паклыр вә паклыг башлыча олараг пәһризә әсасланыр. Бабын ичтимаи ислаһатларына кәлдикдә, гејд едилмәлидир ки, бошанманын

[37] Гобино, Жозеф Артур (1816—1882)—мүртәче франсыз сосиологудур, елмә зидд олан ирг нәзәријјәсинин јарадычыларындан биридир; онун китаблары арасында Орта Асијада вә Иранда динләрин тарихинә даир әсәрләр вардыр.

[38] Николја А. Л.—бабизми өјрәнән франсыз тәдгигатчысыдыр; «Бәјаны» франсызчаја тәрчүмә етмишдир.

демәк олар тамамилә ләғв едилмәси, гадына вә гадын һүгугларына даһа чох һөрмәт едилмәси онун ән мүһүм ислаһатларындандыр. Дини ганунун һәрфинә дејил, руһуна әмәл етмәклә јашамаг лазымдыр ки, бу мүддәа да христианлығын јәһуди дининә мүнасибәтини хатырладыр. Лакин бу чох ағыллы идејалары Баб, вахты илә исмаилиләрин вә һүруфиләрин[39] етдикләри кими, рәгәм гурашдырмалары илә бирләшдирир: аллаһ дүнјаны једди атрибут васитәси илә јаратмышдыр; 19 рәгәмини мүгәддәс һесаб етмәк лазымдыр, чүнки бу рәгәм «ваһид»—«тәк» (аллаһ) сөзүнү әмәлә кәтирән һәрфләрин сај мә'насыны көстәрир.

Бабын өлүмүндән сонра тәригәтә онун шакирдләриндән бири, өзүнү Субһ-и Әзәл («Әбәди сәһәр») адландыран Мирзә Јәһја башчылыг етди. О өз тәрәфдарлары илә бирликдә Бағдадда кизләнди. Лакин Түркијә һөкумәти ону әввәлчә Истамбула, сонра исә Әдирнәјә көчүрдү. Елә бу заман, 1863-чү илдә тәфригә баш верди: Субһ-и Әзәлин Өкеј гардашы, өзүнү Бәһаулла («Илаһи нур») адландыран Мирзә Һүсејн е'лан етди ки, о, башга шәклә чеврилмәк (бу, исмаили тә'лиминдәки чеврилмәни хатырладыр) јолу илә елә бир вүчуд олмушдур ки, онун кәләчәјини Баб габагчадан хәбәр верибмиш, јә'ни о, бир нөв «тәсәлливеричи» олмушдур.

Субһ-и Әзәлин (1912-чи илдә вәфат етмишдир) тәрәфдарлары олан вә баби тә'лиминә садиг галан әзәлиләр кетдикчә азалыб јох олдулар. Бәһаулланын тәрәфдарларыны тәшкил едән бәһаиләр исә һәм Иранда, һәм дә харичдә өз фәал тәблиғатыны давам етдирирдиләр. Бәс бу ики тәригәти бир-бириндән ајыран фәрг нәдән ибарәтдир?

Шиәлијә нисбәтән бабилик дини барышдырычылыг саһәсиндә ирәлијә доғру атылан бир аддым иди, лакин о, халис мүсәлман, хүсусән Иран тәригәти олараг галырды. Бәһаулла исә үмумдүнја мигјасында дин јаратмаг нијјәтиндә иди вә онун бејнәлхалг дилә чан атмасы да бурадан ирәли кәлирди.

О, әввәлки динләри мәһв етмәјиб онлары идеал бир тә'лимдә бирләшдирмәји тәклиф едирди. Әслиндә бүтүн динләр јахшыдыр, амма елә етмәк лазымдыр ки, динләр

[39] Һуруфиләр—XIV әсрдә јаранмыш шиә тәригәтидир; бу тәригәтин тә'лимини бәкдаши дәрвишләр гәбул етмишләр.

лүзумсуз әһкамлардан вә ајинләрдән хилас олсун, белә олдугда, онлары барышдырмаг олар. Пејғәмбәрләр бир-бирини инкар етмирләр (ислам дининдә олдуғу кими), чүнки онларын һамысы ејни принсипләри е'лан едир вә онлар инсанларла али руһ арасында бир нөв васитәчидирләр; али руһ исә анчаг өз атрибутлары илә дәрк едилир. Башлыча чәһәт будур ки, инсанлар аллаһы севсинләр, чүнки мәһәббәт тәрәгги үчүн шәртдир вә дүнјанын ганунудур.

Бәһаиләр тә'лиминин заһири чәһәтинә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, онларын ајрыча ајинләри јохдур, чүнки, онларын фикринчә, дин мәрасимләрдә дејил, инсанын бүтүн һәрәкәтләриндә тәзаһүр етмәлидир. Онлар мүгәддәсләр тәбәгәсинин олдуғуну әсла гәбул етмирдиләр. Чәмијјәтдә бүтүн инсанлар, һәм кишиләр, һәм дә гадынлар бәрабәр һүгуглу олмалыдырлар; мүһарибә арадан галдырылмалы, һәр чүр мүбаһисә исә мүнсифлик јолу илә низама салынмалыдыр.

Бир сөзлә бу, диндән даһа чох нәсиһәт демәк иди, амма мистиклијә мејл едән нәсиһәт иди. Бәһаулланын оғлу вә вариси Аббас әфәнди өз тәригәтинә рәһбәрлик едәркән гәрб идејаларыны вә расионалист идејалары даһа артыг дәрәчә әсас тутурду.

Мүасирлик. Әлбәттә, ислам башлыча олараг Франса ингилабындан сонра һәмин идејаларын тә'сиринә мә'руз галмышдыр вә бу идејалар әсас е'тибары илә Франсадан кәлирди.

Бу мүасирлик мејлләринин сијаси чәһәтиндән әтрафлы бәһс етмәјә еһтијач јохдур. Хејли инкишаф етмиш мәтбуат васитәси илә ширникләндирилән бу мејлләр әсасән милләтчилик формасына чеврилмишдир ки, милләтчилик дә тарихән көк салмышды вә Османлы хилафәти Ангара мәчлиси тәрәфиндән ләғв едилдикдән вә өзүнү хәлифә е'лан етмиш Мәккә шәрифинин сүгутундан (1924-чү илдә) сонра хүсусилә парлаг шәкилдә өзүнү көстәрмишди. Јашадығымыз күнләрдә белә һесаб етмәк олар ки, хилафәт мәсәләси анчаг тарихи мараг ојадыр.

Мүасирлик тәрәфдарлары дин саһәсиндә ичтиһады (дин-шәриәт мәсәләләрини сәрбәст нәзәрдән кечириб мүзакирә етмәк һүгугуну) бәрпа етмәјә чалышырдылар.

Һиндистанда Әлигарһ университетинин баниси Әһмәдхан Баһадур (1898-чи илдә вәфат етмишдир) Гуранын јени мө'тәзили, јә'ни ачыг-ашкар расионалист шәр-

341—15

һини тәртиб етмишдир. Онун шакирдләри belə һесаб едирләр ки, мүсәлман дини һәр васитә илә мүасир дөврүн тәләбләринә ујғунлашмалыдыр.

Мисирдә Мәһәммәд Абдо[40] (1905-чи илдә вәфат етмишдир) ингилабчы Чәмаләддин Әләфгани[41] (1897-чи илдә вәфат етмишдир) илә бирләшмиш вә онлар бирликдә «Сәлафијјә» (мө'мин тәрәггипәрвәрләрин) партијасыны јаратмышлар. Абдо Авропанын (о бурада бир нечә ил јашамышдыр) тә'сири алтындан чыхмышдыр. О, Гурана вә сүннәјә әсасланараг тәглиди рәдд едир, дөрд мәзһәбин вә тәригәтин бирләшдирилмәсинә тәрәфдар чыхырды. Абдо Гураны елә тәфсир едирди ки, бу китабда мүасир елм анлајышларынын еквивалентләрини тапырды: мәсәлән, бу мүгәддәс китабда һаггында данышылан чинләрә о, микроб кими бахмағы тәклиф едирди вә и. а. Бунунла бәрабәр, бу чүр расионалист үсуллары о, исламын идеја гүдрәтини сүбут етмәк үчүн, башга сөзлә десәк, исламын башга динләрдән үстүнлүјүнү сүбут етмәк үчүн тәтбиг едирди. Абдо исламы елмлә барышдырмағы гаршысына мәгсәд гојмушду. Бунунла әлагәдар олараг јада салмаја билмәрик ки, вахты илә Әш'әри ислам динин мө'тәзилиликлә барышдырмаға чалышмышды вә Гәзали мө'минлији суфиликлә барышдырмаг арзусуна дүшмүшдү.

Ислам әслиндә елми әмәли сурәтдә тәтбиг етмәкдән даһа имтина етмирди: 1935-чи илин рамазан ајында хүтбә, еләчә дә Гуранын мәтнләри Гаһирәдә радио илә верилмишди; ики ил сонра Мисир мәктәбләриндә репродукторлар гојулмушду ки, һәр сәһәр дә бунлар васитәси илә Гурандан бир нечә ајә верилирди. Ејни заманда һәмин өлкәдә Гуранын мүхтәлиф Авропа дилләринә тәрчүмәсинин лајиһәси рәсмән гәбул едилмишди. О вахта гәдәр диндар мүсәлманлар бу китабын мүгәддәс мәтнини тохунулмаз һесаб едирдиләр. Доғрудур, бу мәтн әввәлләр (Авропа шәргшүнасларынын етдикләри тәрчүмәләрдән башга) фарс, урду, Малајја вә түрк дилләринә тәрчүмә олунмушду. 1932-чи илин јанвар ајында

---

40 Мәһәммәд Абдо (1849—1905)—исламын буржуа ислаһатчысыдыр, Мисир мүфтисидир; Әләзһарда мүәллим олмушдур.

41 Чәмаләддин Әләфгани (1839—1897)—мәшһур сијаси вә ичтимаи хадимдир, Шәрг өлкәләринин империалистләр тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасына гаршы чыхыш едирди, амма бу мүбаризәни ислам бајрағы алтында апарырды.

Истамбул мәсчидләриндә Гуранын түрк тәрчүмәси охунурду.

Мә'лумдур ки, Қамал һөкумәти әрәб-түрк әлифбасыны латын әлифбасы илә (һәтта Гуранын чап едилмәси үчүн) әвәз етмишдир. Түркијәдә шәриәт һүгугу Исвечрәнин мүлки мәчәлләси илә әвәз олунмушду. Нәинки Түркијәдә, һәм дә Иранда вә бә'зи әрәб өлкәләриндә гадынларын һүгуг бәрабәрлијинин һәјата кечирилмәсиндә вә бунунла әлагәдар олан бүтүн тәдбирләрдә (чадранын ләғв едилмәси, гадынларын тәһсил алмасы, идманла мәшғул олмасы, никаһ ганунунун ислаһ едилмәси) дә Гәрбин тә'сири ифадә едилмишдир; бу өлкәләрдә Авропа мүтәфәккирләринин китаблары охунур вә музакирә едилир, һабелә онларын тә'сири ачыг-ашкар өзүнү көстәрир.

Дини тәригәтләри ләғв етмиш вә фәрди дин азадлығы е'лан етмиш Қамал Түркијәсиндә дини гајдалар гејри-дини гајдалардан ајрылмышдыр. Әлбәттә, һәр тәрәфдән, хүсусән зијалылар арасында расионализм нәсими әсир. Лакин белә нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз ки, ислам өз һәмләвәрлијиндән әл чәкмишдир. Мәсәлән, Һиндистанда индуизмин мүгавимәт көстәрмәсинә бахмајараг оғлан вә гыз мәдрәсәләринин сајы кетдикчә артыр; мүхтәлиф чәмијјәтләр (мәсәлән, бир чох паријалары ислама чевирмиш Әһмәдијјә чәмијјәти) исламы фәал тәблиғ едирләр. Чәнуби Африка Иттифагында (индики Чәнуби Африка Республикасында) исламы јенидә гәбул едәнләрин сајы артыр. Демәли, белә бир иддиа ирәли сүрмәк һәддән артыг чәсарәт тәләб едәрди ки, исламын әсрарлы дәринликләриндән мистик чағырыш сәси даһа һеч вахт ешидилмәјәчәкдир, чүнки дүнјада әбәди тә'сир вә экс-тә'сир гануну мөвчуддур.

ТЕРМИНОЛОКИЈА СӨЗЛҮЈҮ

адәт (عادة، عادت) — адәт, гајда, үсул

ајә (آية و آيت) — Гуранын һәр бир сурәсиндә мә'на чәһәтдән бир-биринә бағланмыш сөзләр; әламәт

аллаһүәкбәр (الله اكبر) — аллаһ улудур (ән бөјүкдүр)

ашура (عشورة) — мәһәррәм ајында шиәләрин матәм күнү

баб (باب) — гапы, дарваза; фәсил

батил (باطل) — шәриәт гајдаларына көрә дүзкүн олмајан һәрәкәт, әмәл

бејтүлмал (بيت المال) — дөвләт (малијјә) хәзинәси

бәрәкәт (بركت) — аллаһын не'мәти, еһсаны; бәрәкәт

бид'әт (بدعت) — һаким динә зидд олан јенилик, јерес

бүрдә (بردة) — Мәһәммәдин үст палтар кими кејиндији әба, хиргә

вали (والى) — вилајәт башчысы, рәиси

вачиб (واجب) — ән зәрури, ән лазымлы иш, әмәл

вәгф (وقف) — мүсәлман руһаниләринин ихтијарына верилмиш имтијазлы әмлак

вәзир (وزير) — назир, вәзир

вәли (ولى) — мүгәддәс сајылан адам, өвлија

вәһид (وحيد) — тәк, ваһид (аллаһ)

витр (وتر) — мәчбури олмајан бир кечә намазынын адыдыр. Витр намазы үч рикәт олдуғуна көрә чут дејил, тәкдир

вүзу (وضوء) — дәстәмаз алмаг; јә'ни намаз гылмаздан әввәл үзү, әл вә ајаглары јујуб тәмизләнмәк

гази (قاضى) — шәриәт әсасында һөкм верән дини һаким

гаибә (غائبه) — шиәләрин ахырынчы имамынын гејб олуб јоха чыхмасы

гәдәми-шәриф (قدم شريف) — Мәһәммәдин ајағынын изи

гәдәр (قدر) — инсанын гисмәти, талеји, алын јазысы

гәза (قضاء) — оруч тутмаг вә намаз гылмаг кими дини ајинләр вахтында јеринә јетирилмәјәндә бунларын әвәзини башга бир вахтда јеринә јетирмәк

гәзв (غزو) — вурушма

гәнимәт (غنيمت) — дөјүшдә әлә кечирилән гәнимәт

гәсидә (قصيدة) — мәдһијјә, гәсидә

гәтл (قتل) — адам өлдүрмәк

гиблә (قبله) — намаз гылан адамын үзүнү чевирдији Мәккә истигамәти

гијамәт (قيامة) — галхма (дини әгидәјә көрә өлүләрин дирилиб галхачаглары күн)

гијар (غيار) — зиммиләрин палтары үстүндәки фәргләнмә әламәти

гијас (قياس) — бир иш һаггында мүгајисә јолу илә фикир јеритмәк

гулат (غلات) — гаты диндарлар

гуран (гур'ан) (قرآن) — мүсәлманларын мүгәддәс китабы

гүббә (قبة) — күнбәз

гүсл (غسل) — бүтүн бәдәни јујуб тәмизләнмәк, пак олмаг

даи (داعى) — дин тәблиғатчысы, дуа охујан

дарүлислам (دارالاسلام) — мүсәлманларын јашадығы әрази

дарүлһәрб (دارالحرب) — мүсәлман олмајанларын јашадығы әрази

дарүннәдвә (دارالندوة) — ислам дининдән әввәлки Мәккәдә јығынчаг еви

дарүссүлһ (درالصلح) — әһалиси мүгавилә әсасында мүсәлман хәзинәсинә хәрач верән әрази

дәччал (دجال) — дини е'тигада көрә гијамәт әрәфәсиндә узунгулаға миниб ортаја чыхачаг мөвһум бир адам

дәһри (دهری) — мүсәлман олмајыб материалист адландырылан адам

диван (ديوان) — Аббасиләр дөврүндә мәркәзи идарә органлары; верки идарәси; диванхана

дијә (دية) — ган баһасы

дин (دين) — дин, иман

динүләрәб (دين العرب) — әрәбләрин дини

дуа (دعا) — ибадәт, дуа

еjдәлғәдир (عيدالغدير) — шиә бајрамы, Әлинин танынмасынын илдөнүмү

еjдүлфитр (عيدالفطر) — оручлуг бајрамы

еһсан (احسان) — динә көрә саваб иш, хејир иш

е'тигад (اعتقاد) — гәлбән инанмаг, динә үрәкдән инавмаг

эгигәт (عقيقة) — көрпә ушағын сачы илк дәфә гырхыланда верилән нәзир

эгидә (عقيده) — дини е'тигадын әсасы, әһкам

эгл (عقل) — ағыл, дәррака

әзаб (عذاب) — чәза; әзијјәт

әзан (اذان) — диндарлары намаз гылмаға чағырмаг

әјјамүттәшриг (ايام التشريق) — зүлһиччә ајынын онундан сонра бајрам едилән үч күнә верилән адыр

әл-еjдәлкәбир (العيدالكبير) — бөјүк бајрам

әл-еjдәссәғир (العيدالصغير) — кичик бајрам

әмәл (عمل) — көрүлән иш, хејир иш

әмирәлмө'минин (اميرالمؤمنين) — диндар мө'минләрин башчысы (әмири); хәлифәнин бир ләгәбидир

әмирәлмүслимин (اميرالمسلمين) — мүсәлманларын башчысы (әмири)

әмирәлүмәра (اميرالامرا) — әмирләр әмири, хәлифә гошунунун башчысына верилән ад

әмсар (امصار) — мүсәлманларын салдығы шәһәрләр

әнва (عنوة) — зорла, силаһлы гүввә илә истила

әнсаб (انصاب) — бүтләр

әнсар (انصار) — Мәһәммәдин Мәдинә шәһәриндәки көмәкчиләри, тәрәфдарлары

ә'раф (اعراف) — Гуранын 7-чи сурәсинин ады; дини е'тигада көрә чәннәтлә чәһәннәм арасындакы сәдд

әрканәддин (اركان الدين) — динин рүкнләри (дајаглары)

әхбар (اخبار) — шиәләрин мүгәддәс сајдыглары һәдисләр (рәвајәтләр)

әхбари (اخباری) — шиәләрин әхбарына е'тигад едиб инанан адам

әһкам (احكام) — инсанларын һәрәкәт вә әмәл дәрәчәләри

әһләззиммә (اهل الذمة) — хилафәт заманы мүсәлман олмајыб чан веркиси өдәјән әһали

әһләлкитаб (اهل الكتاب) — мүгәддәс сајылан китаб әһли, әсас е'тибары илә христиан вә јәһудиләр

әһләлһәдис (اهل الحديث) — Мәһәммәдин дедији сөз вә көрдүјү ишләр һаггындакы һәдисләрә (сүннәјә) инананлар

әһләссүннә (اهل السنة) — сүннә әһли вә ја сүнниләр

завијә (زاويه) — ибадәтлә мәшғул олан диндар мүсәлманларын чәкилдији тәнһа күшә, һүчрә

зәкат (زكاة) — Гурана көрә верилән кәлир веркиси

зәкатәлфитр (زكاةالفطر) — оручлуг гуртарандан сонра пајланан сәдәгә (фитрә)

заһир (ظاهر) — һәрфи, заһири тәфсир

зикр (ذكر) — Гуранын адларындан бири; дәрвишләрин чәзб олуб етдији һәрәкәтләр

зимми (ذمی) мүсәлман олмајан башга бир дин адамы

ибадат (عبادات) — дини пәрәстишә аид ибадәт вәзифәләри; шәриәтин бир тәркиб һиссәси

иблис (ابليس) — шејтан

ичма (اجماع) — мүсәлман үммәтинин (**чамаатынын**) үмуми разылыг рә'ји

изар (ازار) — һәччә кедән зијарәтчиләрин белләринә бағлајыб бәдәнләринин ашағы һиссәсини өртән парча

играр (اقرار) — динә е'тигад кәтириб инандығыны сөзлә сөјләјиб ифадә етмәк

имам (امام) — ибадәт јерләриндә намаз гыланлара башчылыг едән руһани; дини мәсәләләрдә мүсәлманлара башчылыг едән шәхс

иман (ايمان) — дини е'тигад

ислам (اسلام) — итаәткарлыг

иснад (اسناد) — һәдисләри нағыл едәнләрин адларынын сијаһысы

истисга (استسقا) — јағыш јағмасы үчүн дуа охумаг (гураглыг заманы оруч тутмаг)

истислаһ (استصلاح) — мүгәддәс сајылан бир һәдисин мәтнини үмум чамаатын хејри үчүн дәјишдирмәк, ислаһ етмәк

истихарә (استخاره) — мүһүм бир иш көрмәјә гәрар вермәздән әввәл онун хејирли олуб-олмајачағыны билмәк үчүн дәстәмаз алыб дуа охумаг

истиһсан (استحسان) — бир иши бәјәнмәк, тәсвиб вә тәгдир етмәк

итидал (е'тидал) (اعتدال) — намаз гылан адамын сәчдәјә кедәндән сонра белини дүзәлдиб доғрулмасы

иһрам (احرام) — һәччә кедән зијарәтчиләрин кејиндикләри вә мүгәддәс сајылан тикишсиз үст палтар

ихтилафл мәзаһиб (اختلاف المذاهب) — мәзһәбләр арасындакы фәргләр

ишар (اشار) — һәччә кедән зијарәтчиләрин гурбан кәсәчәкләри һејвана нишан гојмасы

катиб (کاتب) — јазы јазан мирзә, катиб

кафир (کافر) — мүсәлман олмајан адам; динсиз

каһин (کاهن) — гәдимдәки әрәбләр арасында кәләчәји хәбәр верән руһани

кәбирә (کبيرة) — адам өлдүрмәк кими бөјүк күнаһ

кәлам (کلام) — мүсәлман илаһијјаты

кәффарә (کفارة) — едилән күнаһы јујуб тәмизләмәк үчүн шәриәт әсасында сәдәгә вермәк вә ја оруч тутмаг

кисвә (کسوة) — Кә'бәнин үстүндәки гара өртүк

китаб (کتاب) — китаб, китабә, јазы

китман (کتمان) — бах: тәгијјә

күсуф (کسوف) — күнүн тутулмасы

күфр (کفر) — динсизлик, аллаһсызлыг, күфр

лазым (لازم) — шәриәтә көрә мәчбури олан һәрәкәтләр

ла илаһә иллэллаһ (لااله الاالله) — «аллаһдан башга ибадәт едиләчәк бир мә'буд јохдур»

мал-аллаһ (مال الله) — аллаһын пајы (әмлакы)

малэл-муслимин (مال المسلمين) — мүсәлман чамаатынын (ичмасынын) әмлакы

мејсир (ميسر) — гумар ојуну

мејтә (ميته) — јејилмәси гадаған едилән мејит, чәмдәк

меһди (مهدی) — дини е'тигада көрә бир заман зүһур едиб мүсәлманлары хилас едәчәк имама верилән аддыр

меһр (مهر) — әр өз арвадыны бошајанда вә ја әр өләндә арвада верилән кәбин пулуна дејилир

меһраб (محراب) — мәсчидләрдә гибләнин һансы тәрәфдә олдуғуну көстәрән ојуг јер

мәзһәб (مذهب) — сүнниләрин дин вә шәриәт мәсәләләриндәки систем вә методларына верилән ад; үмумијјәтлә динин ајрылдығы шө'бәләр

мәкруһ (مکروه) — шәриәтә көрә һарам (гадаған) едилмәдији һалда еһтијач олмајан јердә көрүлмәси бәјәнилмәјән иш

мәндуб (مندوب) — шәриәтә көрә бәјәнилиб мәсләһәт көрүлән иш

мәсчид (مسجد) — мәсчид

мәтн (متن) — һәдисләрин мәтни

мәчнун (مجنون) — дәли, диванә

минбәр (منبر) — мәсчидләрдә хутбә охујанлар үчүн гојулан нәрдиванлы күрсү

мөвлидәннәби (مولدالنبی) — Мәһәммәдин анадан олмасынын илдөнүмү бајрамы; мөвлуд бајрамы

мөһтәсиб (محتسب) — Аббасиләр заманында шәһәрин гајда-ганунларына нәзарәт едән мүфәттиш

мүамәлат (معاملات) — шәриәтин тәркиб һиссәси олан һүгуги һәрәкәт вә әмәлләрә дејилир

мүбаһ (مباح) — шәриәтә көрә ичазә верилән иш

мүвәһһид (موحد) — тәкаллаһлылыг тәрәфдары

мүгәррибун (مقربون) — дини е'тигада көрә аллаһа јахын сајылан (мәләкләр)

мүәззин (مؤذن) — диндарлары намаз гылмаға чағыран азанчы

мүнафиг (منافق) — икиүзлү, ријакар

мүнзир (منذر) — хәбәрдарлыг едән

мүрабит (مرابط) — рибатда (бах) јашајана верилән адлыр

мүсәввир (مصور) — тәсвир едән; јарадан

мүсәннәф (مصنف) — мөвзу вә мәзмун чәһәтдән дүзүлүб сыраланмыш һәдисләр мәчмуәси

мүснәд (مسند) — рәвајәт едәнләрин адларына көрә дүзүлүб сыраланмыш һәдисләр мәчмуәси

мүтаф (мәтаф) (مطاف) — һәччә кедән зијарәтчиләрин Кә'бә әтрафында дөвр етдикләри дөшәнмиш јол

мүтәкәллим (متکلم) — хутбә охујан руһани; сөз данышан шәхс

мүтләг (مطلق) — гејдсиз-шәртсиз, мүтләг

мүфти (مفتی) — шәриәт мәсәләләриндә өз рә'јини билдирән (фәтва верән) јүксәк вәзифәли руһани

мүхтәсәр (مختصر) — гысалдылмыш, ихтисар едилмиш ифадә

мүһачир (مهاجر) — һичрәт етмиш, јә'ни башга бир јерә көчмүш адам

мүчтәһид (مجتهد مطلق) — дөрд дини мәзһәбдән биринин баниси олуб шәриәт мәсәләләриндәки рә'ји тамамилә мө'тәбәр сајылан руһани

мүшрик (مشرك) — аллаһын шәрики олдуғу фикринә е'тигад едән, чохаллаһлылыг тәрәфдары

наиб (نائب) — мүавин; нүмајәндә, вәкил

нар (نار) — од

нафиз (نافذ) — шәриәтә көрә тә'сирли, нүфузлу олан, һөкмү кечән

нәзәр (نظر) — бир шеји душүнчә, мүһакимә јолу илә нәзәрдән кечириб дәрк етмәк

нијјәт (نية، نيت) — намаз гылмаздан вә ја оруч тутмаздан әввәл бу барәдә нијјәт едиб мүәјјән бир гәрара кәлмәк

нисаб (نصاب) — зәкат алынмасы лазым кәлән ән аз әмлак

нусуб (نصب) — дикинә гојулмуш даш

рәијјәт (رعيت) — һејван сүрүсү; тәбәәләр, рәијјәт

рәсул (رسول) — дини е'тигада көрә аллаһын көндәрдији елчи, пejғәмбәр

рәһман (رحمن) — рәһмли (аллаһын адларындан бири дир)

рә'ј (رأی) — шәхси мүлаһизә

рибат (رباط) — мөһкәмләндирилмиш монастыр (завијә)

рида (رداء) — һәччә кедән зијарәтчиләрин сол чијнини, дөшүнү вә күрәјини өртән тохунма парча

рисалә (رساله) — кичик китаб шәклиндә јазылан јазы; намә

рич'әт (رجعة) — гејб олмуш имамын гајытмасы

руку (ركوع) — намаз гылан адамын әлләрини дизләринә дајајыб әјилмәси

сариг (سارق) — оғру

саһиб (صاحب) — Мәһәммәдин әсһабәси

саһибәш-шуртә (صاحب الشرطه) — инзибати диванхана рәиси

сәгалибә (صقالبة) — мүсәлман гошунунда гуллуг етмиш авропалы гуллар

сәдәгә (صدقة) — сәдәгә

сә'ј (سعی) — Мәккәдә Сафа илә Мәрвә тәпәләри арасында гачышма

сәлат (صلاة) — намаз

сәлатәззөһр (صلاة الظهر) — күнорта намазы

сәлат-әләл-мејјит (صلاة علی المیت) — өлү үчүн гылынан намаз

сәлатәләср (صلاة العصر) — икинди намазы, күнортадан сонракы намаз

сәлатәлиша (صلاة العشاء) — ахшам намазы

сәлатәллејл (صلاة اللیل) — кечә намазы

сәлатәл-мәгриб (صلا المغرب) — күн батанда гылынан гүруб намазы

сәлатәлфәҹр (صلاة الفجر) — сәһәр намазы

сәлатәл-һаҹәт (صلاة الحاجة) — арзуја чатмаг үчүн гылынан һаҹәт намазы

сәлатәл-ҹиназә (صلاة الجنازة) — өлү басдырыланда гылынан ҹеназә намазы

сәлатәлҹүмә (صلاة الجمعة) — мәсҹиддә гылынан ҹүмә намазы

сәлатәссүбһ (صلاة الصبح) — сүбһ намазы

сә'р (ثأر) — ганлылыг интигамы

сәһиһ (صحیح) — доғру, дүзкүн

сәһур (سحور) — оруҹ тутанларын обашдан јемәји

сәҹҹ (سجع) — гафијәли нәср

сәҹҹадә (سجادة) — намаз халчасы, ҹанамаз

синф (صنف) — тәбәгә; дәрәҹә; ҹинс, нөв

сират (صراط) — дини е'тигада көрә ҹәннәтә кедән јол үстүндәки гыл көрпү

сирәт (سیرة) — Мәһәммәдин тәрҹүмеји-һалындан бәһс едән китаблар

сифат (صفات) — сифәтләр, тә'јинедиҹи әламәтләр, атрибутлар

сурә (سورة) — Гуранын бөлүндүјү 114 фәслин һәр биринә верилән ад

суф (صوف) — јун бүрүнҹәк, хиргә

сүбһә (سبحة) — тәсбеһ

сүлһ (صلح) — истилачыја көнүллү сурәтдә табе олуб барышыг етмәк

сүннә (سنة) — мүсәлманлар үчүн мүгәддәс сајылан рәвајәтләр; һәрәкәт тәрзи

сүһуф (صُحُف) — сәһифәләр (Гуранын илк мәтнләри мәҹмуәсинин сәһифәләри)

сүҹуд (سجود) — ибадәт заманы сәҹдәјә кедиб әлләри вә үзү јерә сүртмәк

табеун (تابعون) — Мәһәммәдин ән јахын әсһабәсинин хәләфләринә верилән ад

тәваф (طواف) — һәҹҹә кедән зијарәтчиләрин Мәккәдә Кә'бәнин әтрафында доланыб дөвр етмәләри

тәвәккүл (توكل) — аллаһа бел бағламаг

тәгдир (تقدیر) — гисмәт, алын јазысы

тәгијјә (تقیة) — батиндә өзүнүн бир динә вә ја тәригәтә мәнсуб олдуғуну кизләтмәк

тәглид (تقلید) — дин вә шәриәт мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылан руһаниләрин дедикләрини данышыгсыз гәбул едиб буна әмәл етмәк; јамсыламаг

тәјәммүм (تیمم) — су олмајан јердә сәпәләнән бир шејлә, мәсәлән, торпаг вә гумла дәстәмаз алмаг

тәкбир (تكبیر) — «аллаһүәкбәр» демәк

тәлаг (طلاق) — арвады бошамаг

тәлгин (تلقین) — бир фикри бирисинин бејнинә јеритмәк; өлү басдырыланда онун мәзары башында руһаниләрин дуа охумасы

тәнасүх (تناسخ) — дини е'тигада көрә руһун бир ҹисимдән башга ҹисмә кечмәси

тәригәт (طریقة) — суфи ҹәмијјәти, тәригәт; кедилән јол

тәсдиг (تصدیق) — динә гәлбән инаныб ону гәбул етмәк

тәслим (تسلیم) — дини е'тигада көрә өзүнү аллаһын ихтијарына вермәк

тәслимәт-тәһлил (تسلیم التحلیل) — һәҹҹә кедән зијарәтчиләрин иһрам вәзијјәтиндән чыхмалары

тәһарәт (طهارت) — су илә тәмизләнмәк

тәһәллүл (تحلل) — һәччә кедән зијарәтчиләрин дини мәрасим гадағанларындан гисмән азад едилмәси

тәшәһһүд (تشهد) — динә е'тигад кәтирдијинә шаһидлик етмәк

тә'зир (تعزير) — ислаһ олунмаг үчүн шәриәт мәһкәмәси һакими тәрәфиндән верилән чәза

тә'лим (تعليم) — имамын өјүд-нәсиһәти, рәһбәрлији

тә'тил (تعطيل) — аллаһ мәфһумунун јохсуллашдырылмасы

товһид (توحيد) — тәкаллаһлылыг

үгубәт (عقوبة) — шәриәт ганунларына көрә верилән чәза

үләма (علما) — сүнниләрин е'тигад етдији илаһијјат вә шәриәт ганунлары алимләри

үммәт (امت) — чамаат, үммәт, мүсәлман чамааты

үмми (امى) — савадсыз адам (һеч охумадығы һалда илаһијјата бәләд олдуғу үчүн Мәһәммәдә верилән ләгәбләрдән биридир)

үмрә (عمرة) — Мәккә шәһәриндә Кә'бәни, һәччә кедилән ајда дејил, башга бир ај вә ја мөвсүмдә зијарәт етмәјә дејилир

үрф (عرف) — һәр бир јерин адәтинә вә заманын тәләбатына әсасланан һүгуг

үсуләлфиғһ (اصول الفقه) — шәриәт һүгугшүнаслығынын көкү, әсаслары

үшр (عشر) — вахты илә мүсәлманлардан алынан онда бир торпаг веркиси

Фәгиһ (فقيه) — шәриәтә әсасланан һүгугшүнас

фасиг (فاسق) — әлиндән анчаг пис иш кәлән адам

фатиһә (فاتحه) — Гуранын биринчи сурәсинин ады

феј (فى) — итаәт алтына алынмыш әһалинин әмлакындан вә башлыча олараг тропагдан верки алмагла дөвләт хәзинәсинин әлдә етдији кәлир

фәна (فنا) — дини е'тигада көрә шәхсијјәтин фани олмасы, јә'ни јох олуб илаһи әбәдијјәтә гарышмасы

фәрз (فرض) — шәриәтә көрә јеринә јетирилмәси лазым олан дини вәзифә

фәрзәләјн (فرض العين) — һәр бир шәхсин бојнуна дүшән дини вәзифә

фәрзәл-кифајә (فرض الكفاية) — мүәјјән шәраитдә јеринә јетирилмәси лазым олан әлавә дини вәзифә

фәтур (فطور) — оручлугда күн батандан сонра ифтар едән диндарларын једији јүнкүл јемәк

фәтва (فتوى) — дин мәсәләләриндә мө'тәбәр сајылан мүфтинин рә'ји

фиғһ (فقه) — шәриәтә әсасланан һүгугшүнаслыг

фиргә (فرقه) — дини тәригәт

фүрү (فروع) — шәриәтин бөлмәләри, будаглары

фүруәлфиғһ (فروع الفقه) — шәриәтә әсасланан ганунлары тәтбиг етмәк үсуллары

халиг (خالق) — јарадан

хәлг (خلق) — јаратма; јарадылмыш; мәхлуг

хәлифеји-рәсул-аллаһ (خليفه رسول الله) — хәлифә; аллаһын елчисинин муавини

хәмр (خمر) — шәраб, чахыр

хәрач (خراج) — верки (хүсусилә торпаг веркиси)

хитан (ختان) — оғлан ушагларыны сүннәт етмәк

хумс (خمس) — фајдалы газынтылардан вә хәзинәләрдән 1/5 нисбәтиндә алынан верки

хүтбә (خطبه) — дини моизә; вә'з дејилән дини сөһбәт

һарам (حرام، حرم) — 1) шәриәт ганунларына көрә гадаған едилән бир иш; 2) мүгәддәс вә һөрмәтли олдуғуна көрә тохунулмасы гадаған едилән бир шеј

һәбус (حبوس) — әмлак категоријасыдыр (бах: вәгф)

һәдд (حد) — Гурана көрә мүәјјән чәза верилмәсинә сәбәб олан чинајәт һадди

һәдәс (حدث) — јенидән дәстәмаз алмаға сәбәб олан натәмизлик

һәдис (حديث) — сүннәјә дахил олан рәвајәтләр

һәчч (حج) — диндарларын зүлһиччә ајында, јә'ни мүсәлман гәмәри илинин 12-чи ајында Мәккәјә сәфәр едиб Кә'бәни зијарәт етмәсинә дејилир

һизб (حزب) — Гуранын 60 бөлмәсиндән һәр биринә верилән ад

һилм (حلم) — инсан тәбиәтинин јумшаглығы

һијәл (حيل) — шәриәт ганунларында јол верилән һиләләр (һиләји-шәр'и)

һичрәт (هجرت) — Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинә шәһәринә көчмәси; бу көчмә мүсәлман тарихинин башланғычыдыр

һури (حورى) — дини әфсанәјә көрә чәннәтдәки көзәл гызлар

һүдудаллаһ (حدودالله) — аллаһын гојдуғу һәдләр, онун бујруглары

чаһилијјә (جاهليت) — әрәбләрин ислам динини гәбул етмәздән әввәлки дөврә верилән аддыр

чаиз (جائز) — шәриәт ганунларына көрә јол верилән һәрәкәт, әмәл

чәбр (جبر) — илаһи гүввә, һикмәти-илаһи

чәмрә (جمره) — Мина вадисиндәки даш галағы

чәнабәт (جنابت) — диндарларын гүсл адланан јујунмасына сәбәб олан натәмизлик

чәннәт (جنت) — беһишт

чәһәннәм (جهنم) — дини е'тигада көрә күнаһкарларын чәзаландырылачағы јерин адыдыр

чизјә (جزية) — чан веркиси

чин (جن) — шејтан, чин, гулјабаны

чиһад (جهاد) — мүгәддәс мүһарибә

чүнд (جند) — вахты илә Суријада һәрби даирәјә верилән ад

чүз (جزء) — Гуранын 30 бөлмәсиндән һәр биринә верилән ад

чүлус (جلوس) — намаз гыланда диз чөкүб отурмаг

шаир (شاعر) — шаир

шејтан (شيطان) — иблис

шејх (شيخ) — гәбилә, тајфа башчысы олан гоча; дини мәсәләләрдә башчы

шејхүлислам (شيخ الاسلام) — мүсәлман руһаниләринин башчысы

шәриәт (شريعت) — мүсәлманларын дини ганунлары

шәфаәт (شفاعت) — дини е'тигада көрә Мәһәммәдин гијамәт күнүндә күнаһкар мүсәлманларын бағышланмасы үчүн аллаһа јалвармасы.

шәһадәт (شهادت) — шаһидлик; «аллаһдан башга бир мә'буд јохдур вә Мәһәммәд аллаһын елчисидир» сөзләрини сөјләмәк

шәһид (شهيد) — һәлак олмуш

шиә (شيعه) — тәрәфдар; дөрдүнчү хәлифә Әли вә өвладына тәрәфдар оланлар

шии (شيعى) — шиә

ширк (شرک) — аллаһын шәрики олдуғуна инанмаг, чохаллаһлылыг

МҮСӘЛМАН ГӘМӘРИ ИЛИ АЈЛАРЫНЫН АДЫ ВӘ СЫРАСЫ

1. Мәһәррәм	المحرم
2. Сәфәр	صفر
3. Рәбиәләввәл	ربيع الاول
4. Рәбиәссани	ربيع الثانى
5. Чәмадијәлула	جمادى الاولى
6. Чәмадијәләхирә	جمادى الاخرى
7. Рәчәб	رجب
8. Шә'бан	شعبان
9. Рамазан	رمضان
10. Шәввал	شوال
11. Зүлгә'дә	ذوالقعدة
12. Зүлһиччә	ذوالحجة

АД КӨСТӘРИЧИСИ

Аббас, Мәһәммәдин әмиси 37, 44, 61
Аббас I, Иран шаһы (1557—1628) 215
Аббас әфәнди, Бәһаулланын оғлу 225
Аббасиләр, әрәб сүлаләси (750—1258) 61, 62, 65, 66, 67, 79, 102, 157, 163, 214
Абдулла, Мәһәммәдин атасы 32
Абдулла, исмаилиләрин дин тәблиғатчысы 168, 170
Абдулла ибн әз-Зүбејр, Мәккә һакими (692-чи илдә ө.л.) 56, 57, 141
Абдулла ибн Әбусәрһ, Мәһәммәдин катиби 87
Абдулла ибн Мәс'уд, Мәһәммәдин әсһабәләриндән олуб Гуранын редакторларындан биридир 88
Август, Рома императору (ерамыздан әввәл 27-чи ил—ерамызын 14-чү или) 27
Аксум сүлаләси 21
Аға хан, бах: Мәһәммәдшаһ ибн Ағаәли
Адәм, Төврата көрә бәшәр нәслинин улу бабасы 117, 118, 169, 175
Адонис, Финикија аллаһы 171, 186
Аишә, Мәһәммәдин арвады 41, 43, 46, 51, 52, 53
Алманзор—бах; Ибн Әбу Әмир-әл Мәнсур
Аминә, Мәһәммәдин анасы 32
Аполлон, гәдим јунан аллаһы 24
Арно Томас, Чәнуби Әрәбистаны тәдгиг едән франсыз һәкими 16
Асија, Фиронун арвады 144
Атлант, әфсанәви нәһәнк, јарымаллаһ 117
Афина, гәдим јунан илаһәси 140
Баб (Мирзә Әли Мәһәммәд), бабилијин баниси 222—224
Бабур, Һиндистанда Бөјүк Моголлар сүлаләсинин баниси (1526—1530) 216, 218
Бајәзид I, Түркијә султаны (1389—1402) 211, 212
Баклани, мүсәлман илаһијјатчысы (1013-чү илдә өлмүшдүр) 181
Бартолд В. В., академик, Шәрг тарихчиси 214
Бел Алфред, франсыз шәргшүнасы 112, 186, 215
Бену Ифрен, сүлалә 66
Бејбәрс, Мисирдә мәмлүк султаны (1260—1277) 210
Бәрмәки Јәһја, вәзир 80
Бәрмәкиләр, Бағдад хилафәтиндә мәшһур вәзирләр сүлаләси 62, 80
Бәһаулла (Мирзә Һүсејн), бәһаилијин баниси (1817—1892) 224, 225
Бәһира, христиан раһиби 33
Бонапарт Наполеон 167, 221
Бусбек, Австријанын Истамбулдакы сәфири (XVI әср) 214
Буске, франсыз исламшүнасы 112
Бухари, һәдис топлајан илаһијјатчы (IX әср) 106
Бувејһиләр, Иран сүлаләси (932—1055) 70, 71, 197
Бујә, бах: Бувејһиләр
Валид II, Әмәви хәлифәси (743—744) 57
Васил ибн Әта, мө'тәзили (VIII әср) 179
Вејл Г., алман шәргшүнасы (1808—1889) 93
Велһаузен J. алман шәрғшүнасы (1844—1918) 29, 119
Венсинк Арент, һолландијалы исламшүнас (1882 — 1939) 98, 126, 128, 134
Вәдд, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 24
Волтер Ф., франсыз јазычысы 36
Галеви Ж. Чәнуби Әрәбистанын франсыз тәдгигатчысы 16, 20
Гвиди Игнатсо, италјан шәргшүнасы (1844—1935) 23
Гәссаниләр, әрәб сүлаләси (V—VII әсрләр) 22, 23, 25, 28, 67, 72
Гәзали, мүсәлман илаһијјатчысы (1059—1111) 121, 136, 182, 183, 187, 188, 194, 200, 226
Гәзнәвиләр, Әфганыстанда һөкм сүрмүш түрк сүлаләси (962—1186) 70
Гәһтан, чәнуби әрәбләрин әфсанәви улу бабасы 19
Гәрмәт Һәмдан, Бах: Һәмдан Гәрмәт
Глазер Е., алман шәргшүнасы 20
Гобино Жозеф Артур, франсыз шәргшүнасы (1816—1882) 9, 223
Годфруа-Демонбин, франсыз исламшүнасы 106, 126, 139, 141, 144, 178
Голдсијер Игнатс, мачар исламшүнасы (1850—1921), 7, 95—96, 99, 103, 105, 110, 128, 154, 163, 170, 176, 181, 182, 219
Гримме Һуберт, алман исламшүнасы (1864—1942) 177
Губләгаан, монгол ханы (1259—1294) 208
Гулам Әһмәд, әһмәдиләрин башчысы 219, 220
Гуриләр, Әфганыстанда һөкм сүрмүш бир сүлалә 202
Гусај, гурејшиләрин әфсанәви улу бабасы 32
Гурејшиләр, әрәб гәбиләси 52
Гүррәтүлејн бах: Зәрринтач
Давуд, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәр вә падшаһ 85, 118
Давуд әз-Заһири, заһириләр тәригәтинин башчысы, мүсәлман һүгугшүнасы 107
Даниил, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 154
Дара Шүкуһ, Өврәнкзибин оғлу 219
Дарими, һәдис топлајан илаһијјатчы (IX әср) 106
Дәрәзи, мүсәлман дин тәблиғатчысы (XI әср) 170
Дәччал, дини е'тигада көрә гијамәт әрәфәсиндә узунгулаға миниб ортаја чыхан мөвһум бир адам 120
Дутте, франсыз шәргшүнасы 132
Евд, франсыз феодалы 59
Елохим, бах: Јәһва
Елханиләр, Иранда һөкм сүрмүш һулаку нәслиндән олан монгол ханлары 211
Әбд Мәнаф, Гусајын оғлу 32
Әбд Шәмс, Әбд Мәнафын оғлу, Гусајын нәвәси 33, 54—55
Әбдуддар, Гусајын оғлу 32
Әбдүлвадиләр, сүлалә 196
Әбдүлгадир әл-Килани, Шимали Африкада Гадиријјә дини чәмијјәтинин баниси (XII әср) 184—185
Әбдүлмалик, әмәви хәлифәси (685—705) 57—59, 80, 141
Әбдүлмө'мин, Әлмүвәһһидиләр сүлаләсинин баниси (1130—1163) 195
Әбдүлмүтәллиб, Мәһәммәдин бабасы 32
Әбдүррәһман, Кордова әмири (756—788) 65

Әбдүррәһман III, Кордова әмири (912—961) 65, 198
Әбу Абдулла исмаилиләрин дин тәблиғатчысы (IX әсрин сону, X әсрин әввәли) 67
Әбубәкр, биринчи хәлифә (632—634) 36, 41, 43, 46, 47, 48, 55, 87, 88, 154, 155, 159
Әбумуса Абдулла әл-Әш'әри, Мәһәммәдин әсһабәси вә Гуранын редакторларындан бири 88
Әбумүслим, Әмәви сүлаләсинә гаршы галдырылмыш үсјанын башчысы (VIII әср) 62, 67
Әбусүфјан, Мәккә гурејшиләринин башчысы 40—43, 60
Әбуталиб, Мәһәммәдин әмиси 32, 36
Әбу Үбејдә, әрәб сәркәрдәси (VII әср) 47
Әбу Һашим, шиәләрин дин тәблиғатчысы (716-чы илдә өлмүшдүр) 61
Әбуһәнифә, шәриәт һүгугшүнасы (767-чи илдә вәфат етмиш) 104
Әбүлмәали, мүсәлман илаһијјатчысы (X әср) 123—124, 162
Әвзаи, шәриәт һүгугшүнасы (774-чү илдә өлмүшдүр) 103, 107
Әғләбиләр, Шимали Африкада бир сүлалә (800—909) 66, 80, 196
Әзраил, дини е'тигада көрә инсан өләндә онун чаныны алан мәләк 116
Әјјуб, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 118
Әјјубиләр, сүлалә (1171—1250) 172, 202
Әкбәр, Һиндистанда Бөјүк моғоллар сүлаләсинин императору (1556—1605) 218, 219
Әләвиләр, Әлинин тәрәфдарларындан ибарәт әрәб сүлаләси 55, 100, 163, 165
Әл-Әсвәд, Чәнуби Әрәбистанда дин тәблиғатчысы (VII әср) 155
Әл-Әскәри, Һәсән ибн Әли, бах: Һәсән ибн Әли Әл-Әскәри
Әли, Мәһәммәдин әмиси оғлу вә күрәкәни, хәлифә (656—661) 34, 36, 41, 46, 48, 50, 51, 52—56, 61, 66, 89, 143, 155, 156, 159, 161, 162, 166, 168—171, 184
Әлмурабитиләр, бәрбәр сүлаләси (XI—XII әсрләр) 71, 190, 191—193, 202, 215
Әлмүвәһһидиләр, бәрбәр сүлаләси (XII—XIII әсрләр) 167, 190, 193, 194, 215
Әмәвиләр, әрәб сүлаләси (661—750), 25, 43, 51, 53—55, 57, 58, 67, 72, 77, 79, 102, 156, 160, 163, 178, 182
Әмр, әрәб сәркәрдәси вә һакими (VII әср) 50, 53, 72
Әссар, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 23
Әфзаи, бах: Әвзаи
Әһмәд ибн Һәнбәл, шәриәт һүгугшүнасы (IX әср) 106, 107, 180
Әһмәдхан Баһадур, Һиндистанда Әлигарһ университетинин баниси 225
Әшканиләр, Парфија сүлаләси (ерамыздан әввәл 250-чи ил—ерамызын 226-чы или) 156
Әш'әри, мүсәлман илаһијјатчысы, диндән мәнтиг әсасында бәһс едән «Кәламын» баниси (X әср) 181, 182, 226
Заириләр, бах: Зириләр
Заходер Б. Н., совет шәргшүнасы 200
Зејд, Мәһәммәдин оғуллуғу 36, 41, 43, 88, 145
Зејд, имам Һүсејнин нәвәси (740-чы илдә өлмүшдүр) 165
Зејд ибн Сабит, Мәһәммәдин катиби 87, 88, 90, 92
Зејнәб, Мәһәммәдин арвады 41, 145
Зәрринтач (Гүррәтүлејн, Хризостефан), Бабын ән јахшы мәсләкдашы олан гадын 223
Зириләр, Тунисдә бир сүлалә (972—1148) 68, 69, 195
Зүбејр, Мәһәммәдин ән јахын әсһабәләриндән бири 52
Иблис, шејтан 116, 117
Ибн Әбдүлвәһһаб, Вәһһабилијин баниси (XVIII әср) 220, 221
Ибн Әбу Әмир әл-Мәнсур (Алманзор), Кордова хилафәтиндә вәзир (XI әср) 65
Ибн әз-Зүбејр, хәлифә Јәзиди танымајыб өзүнү хәлифә е'лан едән шәхс 156
Ибн Әрәби, суфизм нәзәријјәчиси (XII әср) 184
Ибн Исһаг, Мәһәммәдин тәрчүмеји-һалыны јазан мүәллиф (767-чи илдә өлмүшдүр) 93
Ибн Јасин, мүсәлман дин тәблиғатчысы (XI әср) 191, 192
Ибн Мәс'уд, Гуранын редакторларындан бири 88, 91
Ибн Рүстәм, Гејрован һакими (VIII әср) 157
Ибн Сәбинә, әрәб философу (XIII әср) 184
Ибн Сәуд Мәһәммәд, Нәчд әмири (1747—1765) 221
Ибн Тәшфин, Әлмурабитиләр сүлаләсинин баниси (XI әср) 192, 193
Ибн Тејмијјә, мүсәлман илаһијјатчысы (1263—1328) 108, 109, 184, 220
Ибн Тумәрт, Әлмүвәһһидиләр сүлаләсинин баниси (XII әср) 167, 193, 194, 195
Ибн Хәлдун, әрәб тарихчи вә ичтимаијјатчысы (XIV әср) 101, 119, 166, 167
Ибн Һәзм, динләри тәдгиг етмиш мүсәлман тарихчиси 107
Ибн Һишам, әрәб филологу (IX әср) 93
Ибраһим, Төвратда ады чәкилән әфсанәви пејғәмбәр 19, 31, 84
Идрис, Идрисиләр сүлаләсинин баниси (VIII әср) 67
Идрисиләр, Мәракешдә бир сүлалә 66, 68
Изабелла, Кастилија краличасы 196
Ијегова, бах: Јәһва
Илат, бах: Лат
Иннокенти IV, Рома папасы (XIII әср) 207
Иса, христианлығын әфсанәви баниси 31, 83, 84, 85, 95, 118, 120, 166, 167, 169, 219
Исаф-Наилә, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 25
Искәндәрбәј, албан халгынын түркләрә гаршы мүбаризәсинә башчылыг едән сәркәрдә (1405—1468) 213
Исмајыл, сәфәви шаһы (1502—1524) 213, 216
Исмаил, Төвратда ады чәкилән Ибраһим пејғәмбәрин оғлу 19, 30, 96, 141, 142, 169, 172
Исмаил, шиә имамы 168
Исрафил, дини е'тигада көрә гијамәт күнү шејпур чалыб өлүләри бир јерә јығачаг мәләк 35, 116, 121
Ихшидиләр, Мисирдә бир сүлалә 66
Иштар, бабил аллаһларындан бири 24
Јә'губ, Төвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 118
Јә'чуч, әфсанәви бир халг 120
Јәһва (Ијегова, Елохим), гәдим јәһуди аллаһы 115, 151
Јефрем, христианлығын илк дөврүндәки мүәллифләрдән бири 33, 122
Јәзид I, әмәви хәлифәси (680—683) 56, 57, 156
Јәзид II, әмәви хәлифәси (720—724) 57
Јеремија, христиан дин тәблиғатчысы 33
Јуан, Чиндә бир сүлалә (1280—1368) 208
Јусиф, Төвратда ады чәкилән бир шәхсин адыдыр 89, 118, 158
Јустиниан, Бизанс императору (527—565) 23
Јуһәнна Мәсиһа, мүждәчи 170
Јуһәнна, (христиан кешиши) 207
Каетани Леоне, италјан исламшүнасы (1869—1935) 32, 128

Казачова Пол. франсыз шәргшүнасы 166
Калвин Ж., реформасија хадими 60
Камал Мустафа, Түркијә дөвләт хадими 227
Карл Мартел, Франклар дөвләтинин сарај әјаны 59
Карпини Плано, бах: Плано Карпини
Карра де Во, франсыз шәргшүнасы 114, 122
Каһинә, бәрбәрләрин гадын башчысы (VII әср) 58—59
Кәрбәла шәһиди, Әлинин оғлу Һүсејн 161
Кәримхан, исмаилиләрин башчысы (1957-чи илдән) 174
Кујук монгол ханларындан бири (1246—1248) 203, 207
Колумб Христофор, сәјјаһ 196
Ламменс Һанри, белчикалы исламшүнас (1862—1937) 8, 18, 25, 27, 28, 38, 43, 45, 48, 53, 110, 149
Ландберг, Ҹәнуби Әрәбистанын тәдгигчиси 16
Лат (Илат), бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 23, 24
Лат-Үзза, илаһә 25
Латона, бүтпәрәстлик дөврү аллаһларындан бири 24
Ләхмиләр, әрәб сүлаләси 28, 67, 72
Лев III, Рома папасы (VIII—IX әсрләр) 150
Лен-Пул Стенли, инкилис шәргшүнасы 83
Лудовик IX, Мүгәддәс ләгәби илә танынмыш франсыз кралы 208
Лудовик XVI франсыз кралы 52
Лутер М., дин хадими (1483—1546) 194
Мазда, бах: Һурмүз
Макдоналд Дункан, инкилис исламшүнасы (1863 — 1943) 115, 119, 188
Македонијалы Искәндәр, сәркәрдә, дөвләт хадими 63, 205
Макру, Бабил аллаһларындан бири 24
Марк Аврели, Рома императору (161—188-чи илләр) 218
Малик, дини е'тигада көрә ҹәһәннәми мүһафизә едәҹәк мәләк 105, 108, 117
Малик ибн Әнәс, шәриәт һүгугшүнасы (795-чи илдә өлмүшдүр) 103, 104
Марко Поло, италјан сәјјаһы (1254—1323) 209
Марсе В., франсыз шәргшүнасы 100
Марсе Ж., франсыз шәргшүнасы 133, 196
Марут, Гуранда ады чәкилән бир мәләк 118
Маскере, франсыз шәргшүнасы 157
Массинјон Л., франсыз шәргшүнасы 15, 168, 169, 182
Маһмуд Гәзнәви, түрк султаны (998—1030) 70, 198, 211
Мејерһоф, алман шәргшүнасы 141
Меровинкләр, франклар сүлаләси 64
Меһди, шиәләрин е'тигадына көрә зүһур едәҹәк имам 120
Мәад, бах: Низар
Мәгдиси, әрәб ҹоғрафијачысы 119, 121
Мәликшаһ, сәлчуг султаны (1072—1092) 200, 201
Мәнсур, Аббаси хәлифәси (754—775) 62, 64, 65, 78, 80, 178
Мәриниләр, әрәб сүлаләси 196
Мәс'уди, әрәб тарихчиси, ҹоғрафијачы вә сәјјаһ (X әср) 78
Мәһәммәд, ислам дининин банин вә тә'лимчиси (570—632) 7, 15, 16, 18, 19, 20, 25, 27—45, 46, 73, 74, 77, 82—88, 92—99, 103, 105, 115, 117, 119, 123, 127—129, 132, 134, 139, 143—145, 151, 153, 160—162, 165, 166, 169, 171, 177, 180, 182, 195
Мәһәммәд, исмаили имамы 170
Мәһәммәд, шиә имамы (XI әср) 165
Мәһәммәд II, Түркијә султаны (1451—1481) 111, 213
Мәһәммәд Абдо, ислам дининин буржуа реформатору (1849—1905) 226
Мәһәммәд Әли, Мисир һөкмдары (1805—1849) 221
Мәһәммәд ибн Әли, Аббасын нәтиҹәси 61
Мәһәммәд ибн Һәнифә, шиә хадими (VII әср) 57
Мәһәммәдшаһ ибн Аға Әли (Ағахан), исмаилиләрин башчысы (1875—1957) 174
Мә'мун, Аббаси хәлифәси (813—833) 64, 75, 178, 180
Мәнкугаан (Мункә), монгол ханы (1248—1259) 207, 208
Мә'чуч, әфсанәви бир халг 120
Мигдад ибн Әмр, Мәһәммәдин әсһабәси вә Гуранын редакторларындан бири 88
Мидрадиләр, Сичилмәдә бир сүлалә 66, 67
Микаил, дини е'тигада көрә бүтүн инсан вә һејванларын рузусуну јетишдирән мәләк 116
Мин, Чин сүлаләси (1368—1644) 212
Мирзә Әли Мәһәммәд, бах: Баб
Мирзә Јәһја (Сүбһ-и-Әзәл), Бабын шакирди 224
Мирзә Һүсејн, бах: Бәһаулла
Михаил Палеолог, Бизанс императору (XIII әср) 210
Монкорвин, христиан дин тәблиғатчысы 209
Мурад I, Түркијә султаны (1359—1389) 111
Муса, Тәвратда ады чәкилән пејғәмбәр 31, 84, 85, 118, 128, 169
Мүавијә әмәви хәлифәси (661—680) 49, 53—56, 72, 77, 156
Мүавијә II, әмәви хәлифәси (683) 56
Мункә, бах: Мәнкугаан
Мүнкир, дини е'тигада көрә гәбирдә сорғу-суал едәҹәк ики мәләкдән бири 117, 124
Мурабитиләр, бах: Әлмурабитиләр
Мүвәһһидиләр, бах: Әлмүвәһһидиләр
Мүсејлимә, пејғәмбәрлик иддиасында олан јаланчы пејғәмбәр (VII әср) 87, 155
Мүстәнсир, Фатими хәлифәси (1036—1094) 172, 173, 214
Мүтәвәккил, Аббаси хәлифәси (847—861) 180
Надир шаһ, Иран шаһы (1736—1747) 216
Наилә, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 25
Нәкир, дини е'тигада көрә гәбирдә сорғу-суал едәҹәк ики мәләкдән бири 117, 124
Наллино К. А., италјан шәргшүнасы (1872—1938) 175
Нестор (Нәстур), христиан раһиби 33
Нәвави, Гуранын мәтнини нағыл едән 100
Нәкрүһ, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 23
Нәчда, хариҹиләрин хәлифәлијә намизәди (VII әср) 57
Нибур Карстен, Данимарка сәјјаһы (1733—1815) 16
Низамүлмүлк, Сәлчугиләрин дөвләт хадими (XI әср) 182, 200
Низар (Мәад), шимал әрәбләринин әфсанәви улу бабасы 19, 172, 173
Низар, хәлифә Мүстәнсирин оғлу (XI әср) 19
Николја А. Л., франсыз шәргшүнасы 223
Нөлдеке Теодор, алман шәргшүнасы (1836—1930) 89, 93, 94
Нуһ, Тәвратда ады чәкилән пејғәмбәрләрдән бири 118, 169
Обен Е., франсыз сәјјаһы 144
Огба, әрәб сәркәрдәси (VII әср) 58
Октагаан (Укедеј)—монгол ханы (1229—1241) 206, 207
Осман, әрәб хәлифәси (644—656) 51, 52, 55, 72, 77, 88—90, 100, 155, 182
Оурәнкзиб, Һиндистанда Бөјүк

Маголлар дејилән сулаләнин императору (1659—1707) 219
Өмәр, әрәб хәлифәси (634—644) 36, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 72, 76, 79, 87, 143, 155, 159, 161, 195
Өмәр II, әмәви хәлифәси (717—720) 57, 61, 77
Пелио, франсыз шәргшүнасы (1878-чи илдә анадан олмушдур) 203
Плано, Карпини, италјан сәјјаһы (1182—1252) 207
Плотин, философ (204—270) 183
Поло, бах: Марко Поло
Порденон, христиан дин тәблиғатчысы 209
Ренан, Е., франсыз шәргшүнасы (1823—1892) 9, 27, 64
Рәшидәддин Синан, Суријә һәшшашиләринин башчысы 173
Рза, шиә имамы 144
Ризван, дини е'тигада көрә чәннәтин гапысында дуран мәләк 117
Роман Диокен, Бизанс императору (1068—1071) 199
Ромул, Рома шәһәринин әфсанәви баниси 32
Рубруквис (Рубрук), фламандијалы сәјјаһ (1220—1292), 208
Рустәмиләр, Таһәртдә бир сулалә 158
Саблуков Г. С., рус әрәбшүнасы 11
Салман, Мәһәммәдин әсһабәләриндән бири 42, 171
Сам, Тәвратда ады чәкилән әфсанәви Нуһ пејғәмбәрин оғулларындан бири 170
Саманиләр, Мавәраүннәһрдә вә Иранда бир сулалә (875—999) 69, 70, 165, 201
Сасаниләр, Иран шаһлары сулаләси (224—651) 21, 22, 49, 50, 53, 58, 69
Сезар, Рома сәркәрдәси (ерамыздан әввәл I әср) 216
Сејид Әһмәд, Һиндистанда vәһабилијин баниси (XIX әср) 221
Серки, христиан раһиби 33
Сәлаһәддин, Мисир султаны (1171—1193) 172, 173, 198, 202
Сәлим I, Түркијә султаны (1512—1520) 213, 214
Сәлчугиләр, түрк сулаләси (X—XI әсрләр) 68, 71, 181, 199, 200, 201, 207, 208, 210
Сәмәргәнди, Гуран тәфсирчиси (X әср) 92
Сәнчәр, сәлчуг султаны (1157-чи илдә өлмүшдүр) 201
Сәфәвиләр, Иран сулаләси (1502—1736) 167, 214, 215
Сәффариләр, Иран сулаләси (868—909) 69, 201
Сәчаһ, пејғәмбәрлик иддиасында олан әрәб гадыны (VII әср) 154
Сә'ди Иран шаири (1184—1291) 7
Сид (Родриго Диас де Вивар), кастилијалы задәкан (1043—1099) 193
Сиди Хәлил, шәриәт һүгугшүнасы 109, 112
Сим, бах: сам
Симон-Петр, Инчилдә ады чәкилән һәвариләрдән бири 170
Син, бабил вә әрәб аллаһларындан бири 23
Сиф, Тәвратда ады чәкилән әфсанәви Адәмин оғлу 170
Снук Һургроние, һолландијалы исламшүнас 8, 100, 106, 110, 123, 151
Сујути, әрәб алими (XV әср) 109
Суфјан Әссаври, шәриәт һүгугшүнасы (VIII әср) 107
Субһ-и-Әзәл, бах: Мирзә Јәһја
Сулејман, әмәви хәлифәси (715—717) 57, 214, 215
Сулејман I, «Гануни» ләгәби илә танынмыш Түркијә султаны (1520—1556) 111
Таһириләр, Иран сулаләси (IX әср) 69
Тезеј, Афинанын әфсанәви һөкмдары 32
Тејмурләнк (Топал Тејмур, Тамерлан), Орта Асија сәркәрдәси (1370—1405) 198, 206, 211, 212, 213, 216

Тејмуриләр, сулалә (1370—1507) 212
Темучин, бах: Чинкизхан
Тәбәри, әрәб дилиндә јазмыш тарихчи (838—923) 107
Тәлһә, Мәһәммәдин әсһабәләриндән бири 52
Тәһмасиб I, сәфәви шаһы (1524—1576) 214
Тогрулбәј, сәлчуг сәркәрдәси (XI әср) 199
Тор Андре, франсыз исламшүнасы 33, 123
Тсин, Чин сулаләси (1644—1911) 203
Тулуниләр, Мисирдә сулалә (868—905) 66
Түлејһә, пејғәмбәрлик иддиасы етмиш әрәбләрдән бири (VII әср) 154
Узза, бүтпәрәстлик дөврүндәки әрәб аллаһларындан бири 24
Укедеј, бах: Октагаан
Үбејдуллаһ, шимали Африкада Фатимиләр сулаләсинин баниси 67, 167, 168—170
Үбәјји ибн Кәәб, Мәһәммәдин катиби 87, 88, 89
Үмәјјә, Гусајын нәтичәси, әмәви хәлифәләринин улу бабасы 33
Фатимә, Мәһәммәдин гызы 34, 46, 66, 144, 145, 166, 169
Фатимиләр, Мисирдә бир әрәб сулаләси (969—1171) 9, 66—68, 112, 158, 167—169, 173
Фердинанд, Арагон кралы (XV әср) 196
Филипп IV, Көзәл ләгәбилә танынмыш франсыз кралы (1285—1314) 211
Фирдовси, Иран шаири (934—1020) 7
Форскал П. данимаркалы натуралист 16
Франсиск I, франсыз кралы (1515—1547) 63
Халид, әрәб сәркәрдәси (VII әср) 41, 43
Хәдичә, Мәһәммәдин арвады 29, 34, 36, 52, 145
Христос, бах: Иса
Христофор Колумб, бах: Колумб Христофор
Хубилај, бах: Губләгаан
Хунјади, мачар сәркәрдәси 213
Хутсма Мартин Теодор, һолландијалы шәргшүнас (1851—1943) 128, 143
Һаким, фатими хәлифәси (996—1021) 169—171
Һарун, Тәвратда ады чәкилән Мусанын гардашы 170
Һарун әр-Рәшид, Аббаси хәлифәси (786—809) 62, 64, 78, 80
Һарут, мәләкләрдән бири 118
Һачәр, Тәвратда ады чәкилән әфсанәви Исмаилин анасы 142
Һашим, Мәһәммәдин улу бабасы 33, 54
Һәфасиләр, Тунисдә бир сулалә 196
Һәфсә, Мәһәммәдин арвады 88
Һермес, гәдим јунан аллаһларындан бири 24
Һәвва, Тәвратда ады чәкилән Адәмин арвады 117
Һәкәм II, Кордова хәлифәси (961—976) 65
Һәллач, мүсәлман суфиси (X әср) 186
Һәмдан Гәрмәт, IX әсрдә антифеодал үсјанынын башчысы 168, 169
Һәммадиләр, Әлчәзаирдә бир сулалә 68, 69, 195
Һәсән, хәлифә Әлинин оғлу 46, 55, 56, 173
Һәсән ибн Әли әл-Әскәри, шиә имамы (IX әср) 162
Һәсән ибн Сәббаһ, һәшшашиләр тәригәтинин баниси (XI әср) 172, 173
Һәччач ибн Јусиф, Ираг һакими (VII—VIII әсрләр) 57, 141, 158
Һиндра, һинду аллаһларындан бири 166
Һишам, әмәви хәлифәси (724—743) 57
Һулаку, монгол ханы (1217—1265) 208, 211

Һүбәл, бүтпәрәстлик дөврүндә әрәб аллаһларындан бири 24
Һудејфә, әрәб сәркәрдәси 88
Һулакуиләр, бах: Елханиләр
Һүрмүз, гәдим Иранда хејир аллаһы 97
Һүсејн, хәлифә Әлинин оғлу (680-чы илдә өлмүшдүр) 46, 56, 61, 143, 161, 171
Чинкизхан (Темучин), монгол гәсбкары (1206—1227) 203, 204, 205, 207, 216
Чами, Иран шаири 7
Чәбраил, дини е'тигада көрә көјдән аллаһын вәһјләрини Мәһәммәдә кәтирән мәләк 35, 83, 84, 116, 128
Чәлаләддин Мәнкүбәрти, Харәзмшаһ (1219—1231) 206
Чәлаләддин Руми, шаир, суфи (1207—1273) 184
Чәмаләддин Әләфгани (1839—1897), панисламизмин баниси 226
Чәрир, Тәбәринин атасы 107
Чә'фәр Садиг, шиә имамы 161, 167
Шафии, шәриәт һүгугшүнасы (767—820) 104—106, 107
Шејх Мә'шуг, Суријада мүгәддәс сајылан өвлија 186
Шефер, франсыз шәргшүнасы 200

ЧОҒРАФИ КӨСТӘРИЧИ

АБШ 5, 6
Авинјон, ш. 78
Авропа 15, 81, 188, 203, 210—212, 216, 219, 226
Азәрбајчан 4, 97
Аларкос, ш. 196
Албанија 3
Алтај 3, 69
Америка (Јени Дүнја) 196, 222
Аму-Дәрја, ч. 49, 58
Анадолу 58, 199, 200, 207, 210, 212
Ангара, ш. 212, 214
Ангора, бах: Ангара
Антиохија 201
Арал дәнизи 206
Аралыг дәнизи 29, 40, 69, 80—81
Аралыг дәнизи һөвзәси 29
Ассурија 49
Атлантик океаны 3, 59, 68, 195
Атлас дағлары 193, 215
АФР (Алманија Федератив Республикасы) 5
Африка 3, 4, 29, 69, 168, 192, 196, 197, 217
Ашағы Месопотамија 156
Ашағы Мисир 108
Бабилистан 22, 29
Бабилјон (Көһнә Гаһирә), ш. 50
Бағдад, ш. 62, 63, 66, 69—71, 78, 79, 143, 165, 183, 186, 198, 213, 224
Бағдад хилафәти 195, 211
Бактрија (Бәлх) 49, 63, 205
Балеар адалары 59
Балкан јарымадасы 213
Башгырдыстан МССР 4
Бејнәннәһрејн, бах: Месопотамија
Бејрут, ш. 8
Бәдр 40, 74, 92
Бәроәријјә 191
Бәсрә, ш. 52, 78, 80, 88, 89, 156, 183
Бәһрејн, адалар (Лһаса, Әлһасә) 17, 47, 75
Бизанс (Бизанс империјасы) 21—23, 28, 43, 44, 49, 55—58, 69, 71, 72, 199, 213
Болгарыстан 3, 211
Бордо, ш. 6, 59
Борнео, ада 217
Бөјүк Сәһра 58, 158, 191
Бужи, ш. 68, 194, 195
Бухур Саһили, бах: Һәзрәмут
Вади Руммә, вади 17
Васит, ш. 78
Ватикан 192
Венесија, ш. 212
Вәрглә, ш. 158
Византија, бах: Бизанс
Вифлејем, ш. 84
Вјана, ш. 207, 214
Волгабоју 203
Габаг Асија (Өн Асија) 29
Гадсијә, ш. 49
Газахыстан 4
Галавун 151
Гана 191, 217
Гарагорум, ш. 207
Гара дәниз 210, 213
Гаронна, бах: Һаронна
Гаскон, ш. 59
Гаф дағы 116
Гаһирә, ш. 66, 68, 70, 109, 151, 226

Гашғар, бах: Шәрги Түркүстан
Гватемала 19
Гејрован, бах: Кајруан
Гәбилијјә, вилајәт 58
Гәзнә, ш. 70, 202, 212
Гәрби Авропа 5, 192
Гәрби Асија 172, 200, 202, 211, 216
Гәрби Африка 3—4, 108
Гәрби Әрәбистан 16, 29
Гәрби Иран 212
Гәрби Судан 191, 217
Гәртәбә, бах: Кордова
Гәтәбан 20
Гызыл Орда 203, 206
Гыпчаг ханлығы 208, 211
Гырғызыстан 69, 204
Гырмызы дәниз 16, 20, 29, 44
Гренада, ш. 151
Гренада дөвләти 196
Гум, ш. 144
Гүдс (Јерусәлим), ш. 39, 84, 120, 121, 139, 143, 199
Дағыстан 4
Дәмәшг (Шам), ш. 22, 55, 60, 62, 78, 88, 89, 101, 151, 157, 209
Дәһнә, сәһра. 17
Дијар-Мозар, вилајәт 19
Дијар-Рәбиә, вилајәт 19
Дорилеј, ш. 201
Дунај, ч. 214
Екеј дәнизи 50, 51, 213
Еритреја 3
Ермәнистан 30, 49, 51, 58, 197, 199, 201, 208, 209
Ефиопија (Һәбәшистан) 3, 21, 29, 30
Әгәбә көрфәзи 16
Әдирнә (Адрианопол), ш. 224
Әләмут, гала 172, 173
Әлһасә, бах: Бәһрејн
Әлһәмра 151
Әлчәзаир 68, 109, 112, 138, 192, 196
Әмаләк, бах: Мәлуһ
Әмр, ш. 151
Әрәбистан (Чәзирәт-үл-әрәб, Әлчәзирә) 15, 20, 26, 28, 29, 32, 43, 47, 54, 85, 102, 117, 142, 145, 149—151, 154, 157, 161, 168, 197, 218, 220, 222
Әрәб јарымадасы 15
Әрәфә, тәпә 143
Әфганыстан 3, 58, 63, 174, 202, 205, 211, 216
Әфганыстан дағлары 70
Забајкалје 203
Загафгазија 205
Зеллакә, ш. 192
Зәмзәм, гују 28, 141
Зәнзибар, ада 156, 174
Зугар 22
Измир көрфәзи 210
Индонезија (Һолландија Һиндистаны, Малајја архипелагы) 3, 8, 64, 108, 111, 217
Инкилтәрә 5, 40
Иорданија (Әрдән) 78, 108
Ираг 19, 52, 55, 71, 78, 102, 103, 149, 158, 168, 172, 176, 182, 197
Иран 3, 6—7, 9, 10, 21, 22, 29, 30, 47, 48—51, 54, 69—72, 78, 80, 97, 111, 139, 144, 154, 156, 161, 165, 168, 172, 173, 174, 197, 199, 200, 205, 206—209, 211, 213—217, 219, 223, 224, 227
Иран көрфәзи, бах: Фарс көрфәзи
Искәндәријјә, ш. 50, 178
Испанија 40, 59, 62, 65, 68, 71—72, 107, 108, 188, 190, 192, 196—198, 201, 202
Исраил 32
Истамбул, ш. 6, 212, 224, 227
Италија 40, 66, 212
Ифрикијјә, вилајәт 58, 66, 168
Јава, ада 132, 152, 217
Јагсарт, ч., бах: Сыр-Дәрја
Јерусәлим, бах: Гүдс
Јәрмук, ч. 48
Јәсриб, бах: Мәдинә
Јахын Шәрг 96, 217
Јәмамә, вил. 155
Јәмән (Хошбәхт Әрәбистан) 15—17, 21, 28
Јени Дүнја, бах: Америка
Југославија 3
Јукатан (Јунтингтон), јарымада 19
Јунаныстан 28, 66, 140, 198
Јунтингтон, бах: Јукатан
Јухары Атлас дағлары 193, 194
Јухары Мисир 108
Јухары Месопотамија 207
Кабил, ш. 216
Кајруан, ш. 58, 157, 191, 195
Казимејн, ш. 144
Камбоча 217
Канна, ш. 22
Карфакен, ш. 58, 64
Кембрич, ш. 6
Кәрбәла, ш. 56, 143, 215, 222
Кә'бә 28, 30, 35, 39, 42, 44, 56, 139—142, 150
Киликија 78
Киннәсрин, ш. 78
Киренаика 48, 50
Кичик Асија, јарымада 51, 199, 211, 213
Константинна, ш. 66
Кордова, ш. 65
Кордова хилафәти 65, 195
Көһнә Гаһирә, бах: Бабилјон
Крым јарымадасы 213
Ктесифон (Мәдаин), ш. 53
Куфә, ш. 22, 54, 56, 62, 78, 88, 89, 156
Күрчүстан 207
Лас Навас, ш. 196
Лејден, ш. 34
Лјеж, ш. 6
Лһаса (Әл-Һасә), бах: Бәһрејн
Мавәраүннәһр, (Трансоксиана, Трансоксанија), вилајәт 58, 69, 198, 201, 205, 211, 212
Мадагаскар, ада 63, 217
Мазандаран, вилајәт 223
Малајја архипелагы, бах: Индонезија
Мачарыстан 207
Меровинглэр краллығы, бах: Франса
Месопотамија 29, 53, 54, 63, 108, 144, 156, 168, 201, 212, 221
Меһрә, вилајәт 17
Мәан (Маган, Манн), вилајәт 20
Мәгриб 3, 58, 67, 107, 139, 157, 158, 167, 185, 186, 194
Мәдаин, бах: Ктесифон
Мәдинә (Јәсриб), ш. 6, 19, 28, 30, 37, 38, 40—45, 52, 55, 56, 60, 79, 85, 89, 96, 102, 103, 104, 139, 143, 221
Мәккә, ш. 8, 16, 20, 28—40, 43—45, 56, 57, 67, 85, 92, 93, 129, 139—144, 186, 221
Мәлуһ (Әмалек) 20
Мәракеш 58, 66, 67, 110, 185, 191, 192
Мәрракәш, ш. 192, 194, 195
Мәрвә, тәпә 142, 143
Мәркәзи Асија 49, 198, 204
Мәркәзи Әрәбистан 23
Мәркәзи Судан 217
Мәрмәрә дәнизи 210
Мәсгәт, ш. 17, 158
Мәшһәд, ш. 144
Мзаб, вилајәт 158
Мина 143
Мисир 3, 30, 48, 50, 51, 53, 66—72, 77, 79, 89, 108, 111, 140, 167, 169, 172, 184, 186, 198, 199, 202, 203, 206, 209, 226
Монголустан 204, 207
Москва, ш. 6
Мосул, ш. 49
Мутә 43, 44
Мүгәддәс Торпаг, бах: Фәләстин
Мүздәлифә 143
Мүнхен, ш. 6
Нарбонн, ш. 59
Нефуд, сәһра 17
Нәчд, вилајәт 15, 18, 24, 28, 221
Нәчәф, ш. 143, 215
Нәчран, ш. 28
Нәһавәнд, ш. 49
Никопол, ш. 212
Никер, ч. 191
Никерија 4
Нил, ч. 50
Нил астаналары 59, 214
Оман, бах: Үмман
Ор, вилајәт 58
Орта Асија 4, 49, 64, 174, 197, 199, 203, 209, 216
Османлы империјасы, бах: Түркијә
Отранто, ш. 213
Отрар, ш. 201
Оһүд, дағ 16, 41
Өлү дәниз (Лут дәнизи) 43
Пакистан 3, 108
Палмира, ш. 29
Парис, ш. 6
Пелусиум, ш. 50
Пәнчаб 219
Пиренеј, дағлар 59
Полша 207

Пуатје, ш. 22, 59, 209
Рабат, ш. 191
Рәггә, ш. 53
Рәмлә, ш. 78
Рома, ш. 60, 66, 157, 212
Рома императорлуғу 190
Рона, ч. 59
Русија 198, 206, 207, 209, 211
Самарра, ш. 78, 144, 162
Сардинија, ада 66
Селебес, ада 217
Сенегал 191
Сәба 20
Сәмәргәнд, ш. 211, 212
Сән'а, ш. 16, 21, 155
Сәрат, дағлар 16,
Сәудијјә Әрәбистаны 108
Сәфа, тәпә 143
Сибир 203
Сина дағлары 16, 143
Сина јарымадасы 12
Систан, вилајәт 69
Сиффин (Сүффејн) 53
Сичилија, ада 66, 69, 195
Сичилмасә, ш. 66, 67, 192
Согдиана, вилајәт 63
Содом, ш. 128
Сомали 221
Соһар 17
Спа, ш. 6
ССРИ 4
Судан 108, 191
Суматра, ада 64, 152, 217
Сурија 20, 23, 29, 33, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 52, 55, 56, 60, 61, 63, 68, 78, 79, 102, 103, 108, 149, 154, 168, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 184, 198—202, 208, 212, 221
Сурија сәһрасы 17—18, 22
Сыр-Дәрја (Јагсарт), ч. 58, 198
Таиф, ш. 16, 28, 36, 44
Таласс, ч. 64
Танжер (Тәнчә), ш. 59
Танта, ш. 186
Татарыстан МССР 4
Таһерт, ш. 66, 67, 158
Тәбүк, вилајәт 16, 44
Тәкрур, вилајәт 192, 217
Тиһамә 16, 28
Тјан-Шан дағлары 3, 198
Тлемсен, ш. 58, 66, 194—196
Толедо, ш. 59
Траблис (Триполитанија) 58, 68, 191, 195
Трансиорданија 151
Трансоксиана (Трансоксанија), бах: Мавәраүннәһр
Тунис 66, 67—68, 112, 190, 196
Туран 10, 49, 69
Түркијә (Османлы империјасы) 3, 108, 111, 175, 213, 214—216, 227
Түркүстан 69, 198, 200, 201, 205, 206, 208, 209, 217
Узаг Гәрб 190
Узаг Шәрг 29, 69, 80, 208, 217
Украјна 206
Указ 28
Үммаң (Оман) 17, 157, 158, 174
Фарс, вилајәт 69
Фарс көрфәзи 15, 17, 28, 63
Фәләстин (Мүгәддәс торпаг) 22, 29, 75, 78, 108, 199
Фәрат, ч. 15, 18, 19, 29, 47, 53, 202, 209, 214
Фәрат вадиси 15
Фәрганә, вилајәт 216
Фас, ш. 66, 110—111, 195, 196
Финикија 22
Франса (Меровинглләр краллығы) 17, 40, 59, 63, 66, 80, 188, 200, 225
Фустат, ш. 78
Халдеја (Кәлданијјә), вилајәт 49
Харәзм (Харәзм дөвләти) 204, 205, 211
Хејбәр, ш. 28, 41, 43
Хәзәр (Хәзәр дәнизи) 58, 213
Хәриди, дағ 186
Хивә, ш. 201
Хорасан, вилајәт 61, 69, 70, 199, 205
Хошбәхт Әрәбистан, бах: Јәмән
Хузистан, вилајәт 169
Һәзрәмут (Бухур Саһили), вилајәт 17, 48
Һаронна, ч. 59
Һелиополис, ш. 50
Һәрат, ш. 58, 212
Һәбәшистан, бах: Ефиопија
Һеврон, ш. 84
Һәвран 170
Һәләб, ш. 172, 209
Һәрран, ш. 75
Һәрурә 156
Һиллә, ш. 167
Һимјәриләр падшаһлығы 20
Һималај дағлары 3
Һинд, ч. 58—59
Һинд океаны 20
Һиндигуш, дағлар 49, 216
Һиндистан 3, 20, 29, 63, 70, 75, 108, 112, 127, 174, 185, 202, 207, 209, 211, 212, 216—219, 225, 227
Һинди-Чин, јарымада 217
Һирә, ш. 22, 29
Һичаз 16, 24, 28, 29, 45, 56, 108
Һолландија Һиндистаны, бах: Индонезија
Һоморра 128
Һомс, ш. 88
Һүдејбијјә 43, 92
Чин 17, 29, 58, 63, 64, 108, 197, 201, 203—206, 208, 209, 212, 217
Ченеврә, ш. 60
Чәбәл Нүфусә, вилајәт 158
Чәбәлүттариг, боғаз 214
Чәзирәтүләрәб (Әлчәзирә), бах: Әрәбистан
Чәнуби Африка 108
Чәнуби Африка Иттифагы 227
Чәнуби Әрәбистан 16, 20—24, 48, 56, 108, 157
Чәнуби Мәракеш 59
Чәнуби Франса 188
Чәрбә, ш. 158
Чәрид, вилајәт 58
Чиддә, ш. 139
Шам, бах: Дәмәшг
Шәрги Авропа 205
Шәрги Африка 108
Шәрги Иран 201, 212
Шәрги Монголустан 206
Шәрги Судан 217
Шәрги Түркүстан (Гашгар) 198
Шимали Африка 10, 51, 54, 58, 66, 67—69, 104, 108, 112, 132, 136, 184, 186, 190—193, 195, 215
Шимали Әрәбистан 21
Шимали Иран 205
Шираз, ш. 222

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Мүгәддимә 3
Азәрбајҹанча нәшринә мүгәддимә 12

I фәсил. Ислам дининин мејдана кәлмәси 15

Әрәб гәбиләләри (18). Ҹәнуби Әрәбистан падшаһлыглары (20). Шимали Әрәбистан падшаһлыглары (21). Әрәб бүтпәрәстлији (23). Јаделли тә'сирләр (28). Јәһудиләр вә христианлар (30). Мәһәммәд. Ушаглығы вә кәнҹлији (31). Мәһәммәд. Вәһј вә илк пејғәмбәрликләр (34). Мәһәммәд Мәдинәдә (37).

II фәсил. Әрәб һөкмранлығы 46

Биринчи дөрд хәлифә (46). Әмәвиләр сүлаләси (55). Аббасиләр (62). Әрәб експансијасынын шәраити (71). Мүгәддәс мүһарибә (ҹәһад) вә итаәт алтына алынмыш әһалинин вәзијјәти (73). Инзибати гурулуш (78).

III фәсил. Ислам дини һүгугунун әсаслары 82

Гуран (82). Мәһәммәд вә вәһј (83). Гуран мәтнинин мүәјјән едилмәси (87). Гуранын мәзмуну вә хронолокијасы (91). Һиҹрәтдән әввәлки сурәләр (92). Һиҹрәтдән сонракы сурәләр (95). Сүннә (97). Рәвајәтләр (һәдисләр) (99). Һүгугшүнаслыг (фиғһ) (101).

IV фәсил. Әһкам вә һүгуг (шәриәт) 113

Әһкам 113

Аллаһа инанмаг (114). Мәләкләр вә шејтанлар (116). Пејғәмбәрләр (118). Гијамәт (119). Пәрәстиш (ибадәт) (125).

Һүгуг 124

Алын јазысы (123).

V фәсил. Дини вә фәлсәфи тәкамүл 153

Пејғәмбәрләрин мејдана кәлмәси (154). Хариҹилик (155). Мүрҹилик (160). Шиәлик (160). Меһдилик (166). Гәрмәтиләр вә исмаилиләр (167). Ирадә азадлығы мәсәләси (176). Мө'тәзилиләр (179). Әш'әрилик (181). Мистикләр (Суфиләр) (182).

VI фәсил. Түркијә вә Иран үстүнлүјү 190

Шимали Африкада бәрбәрләрин тә'сири (191). Әлмүрабитиләр (191). Әлмүвәһһидиләр (193). Дағыныглыг (196). Түркләр вә монголлар (197). Сәлҹугиләр (198). Монголлар (203). Исламын мүгавимәти (210). Јени дөврләр. Асијада үч бө'үк дөвләтин мејдана кәлмәси (213). Сон дини јениликләр (218). Әкбәр (218). Вәһһабилик (220). Бабилик (221). Мүасирлик (225).

Термиолокија сөзлүјү 228
Мүсәлман гәмәри илиајларынын ады вә сырасы . . . 241
Ад көстәричиси 242
Ҹоғрафи көстәричи 251

I ман.

1964
1000